

*Дипломатична академія України
при МЗС України*

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ФОКУСІ ІСТОРІЇ

*(дипломатичні та політичні
колізії Великої війни)*

МОНОГРАФІЯ

Київ 2016

УДК 94(100)»1914/19»
ББК 63.3(0)53
Т 70

Рецензенти:

Качараба С.П. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка;

Жерноклеєв О.С. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Т 70 Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни) : монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. – Київ: Кондор-Видавництво, 2016. – 352 с.

ISBN 978-617-7278-98-5

Колективна монографія – третя з серії наукових праць із історії світових воєн – присвячена 100-річчю Першої світової війни. Авторські дослідження у вигляді окремих змістовно і тематично пов'язаних розділів акцентують увагу на складних і часто суперечливих проблемах періоду Великої війни і облаштування повоєнного світу. Наукові розвідки охопили широке коло теоретико-концептуальних, політичних, суспільних і міжнародних питань досліджуваного періоду.

Праця скерована до міжнародників, істориків, політологів і соціологів; до студентів, які навчаються на відповідних спеціальностях; а також до всіх, хто цікавиться історією міжнародних відносин періоду Першої світової війни.

УДК 94(100)»1914/19»
ББК 63.3(0)53

ISBN 978-617-7278-98-5

© С.С. Троян, наукова редакція, 2016
© Кондор-Видавництво, 2016

ЗМІСТ

Велика війна 1914-1918 рр.: геополітичні зрушення Світосистеми (вступна стаття) (Сергій Троян)	5

Велика війна: Європа та світ..... 34

Німецькі й австрійські Mitteleuropa-концепції напередодні та в ході Великої війни (Сергій Троян)	35

«Чотирнадцять пунктів» президента США Вудро Вільсона: спроба ретроспективного аналізу (Володимир Фісанов)	63

Жінка на британському пропагандистському плакаті часів Першої світової війни: образи і контексти (Лілія Питльована)	86

Доля російських німців часів Першої світової війни у російському суспільстві (Світлана Бобилева, Олександр Кадол)	125

Ставлення політичних партій до воєнної політики Тимчасового уряду (Олена Любовець)	140

Велика війна і Україна 164

Перша світова війна: геополітична стратегія та значення для України (Олександр Реєнт)	165

Діяльність українських консульств у радянській Росії у 1918 р. (<i>Ірина Матяш</i>)	190
Політика Української Держави гетьмана Павла Скоропадського у сфері охорони здоров'я і громадської опіки (<i>Любов Жванко</i>).....	239
Постання Української автокефальної православної церкви (1917-1922) (<i>Алла Киридон</i>)	264
Пропагандистський аспект буковинської преси в роки Першої світової війни (<i>Олександр Сич</i>)	308
Шляхи сполучення у долі Буковини під час Великої війни та післявоєнного врегулювання (<i>Сергій Гакман</i>)	328
Авторська довідка	350

ВЕЛИКА ВІЙНА 1914-1918 рр.: ГЕОПОЛІТИЧНІ ЗРУШЕННЯ СВІТОСИСТЕМИ

Велика війна 1914-1918 рр. стала відображенням кардинальних змін глобального характеру в різних країнах і групах країн, наслідком глибинних економічних і політичних процесів розвитку цивілізації наприкінці XIX – початку XX ст. Основна причина війни корінилася у складних суперечностях між країнами-учасницями, які були результатом глобальної кризи цивілізації як наслідку та прояву індустріального прогресу. При цьому особливо яскраво проявилася тенденція монополій до експансії та агресії. Зрощення монополій з державою і формування державно-монополістичного капіталізму надавало державній політиці все більш експансіоністського характеру. Про це свідчили, зокрема, зростання мілітаризації, виникнення військово-політичних союзів, збільшення локальних конфліктів, посилення колоніального гноблення тощо. Загострення суперництва між провідними державами і групами країн стало також наслідком відносної нерівномірності їх соціально-економічного розвитку на рубежі XIX-XX ст., що впливало на рівень і характер зовнішньої експансії та привело, в кінцевому підсумку, до військового конфлікту світового масштабу.

Перша світова війна 1914-1918 рр. стала результатом різкого загострення протистояння і взаємовідносин між великими державами тогочасного світу, які групувалися в два військово-політичні блоки – Антанту та Троїстий союз.

У міжнародних конфліктах кінця XIX ст. головну роль відігравали Німеччина, яка перемогла Францію

у війні 1870-1871 років і претендувала на світову гегемонію, та Англія, що прагнула зберегти і розширити свої колонії. Активну зовнішню політику проводили Франція, США, Японія, Росія, кожна з яких хотіла забезпечити свої економічні, політичні і військово-стратегічні інтереси за рахунок сусідніх держав. Як наслідок, на міжнародній арені склалися два військово-політичних союзи, що готові були вступити в боротьбу за зміну співвідношення сил у світі.

Першим кроком на шляху створення Троїстого союзу стало укладення в 1873 р. угоди про «Союз трьох імператорів». Німеччина, Австро-Угорщина і Росія, які підписали її з метою ізоляції перш за все Франції, зобов'язувались у разі нападу на одну з цих держав виробити «спільну лінію поведінки». Однак Росія не бажала війни з Францією, не хотіла посилення Німецької імперії на континенті також Англія. Тому рейхсканцлер Отто фон Бісмарк узяв рішучий курс на зближення з Австро-Угорщиною, а потім Італією. У результаті в 1879 р. був підписаний австро-німецький союз. Водночас, здійснюючи політику «подвійної дипломатії», Бісмарк у 1881 р. пішов на відновлення «Союзу трьох імператорів», який тепер був перш за все угодою про нейтралітет. При поновленні цього договору в 1884 р. Росія зробила роз'яснення, що дотримання нейтралітету Росією можливе тільки у разі нападу Франції на Німеччину, а не навпаки.

У цей час також загострилися англо-французькі колоніальні протиріччя в Єгипті. Франція у 1881 р. здійснила збройне загарбання Тунісу. Це змусило Італію кинутися в обійми Німеччини. Але Бісмарк дав зрозуміти, що «з Риму шлях у Берлін лежить через Відень», тобто Німеччина згодна на союз з Італією лише разом з Австро-Угорщиною. Поступово в Римі схили-

лися до союзу з Німеччиною та Австро-Угорщиною. У Відні пішли на союз з Італією, оскільки він забезпечував тил Австро-Угорщині у разі її війни з Росією. У результаті 20 травня 1882 р. був підписаний союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, який дістав назву Троїстого союзу. Договір було укладено на п'ять років, але кожного наступного п'ятиріччя він поновлювався і проіснував до 1915 р. (після другої Балканської війни до нього приєдналася Болгарія). Три держави, які підписали союзний договір, домовилися: у разі неспровокованого нападу Франції на Італію остання матиме воєнну підтримку Німеччини й Австро-Угорщини, а в разі нападу Франції на Німеччину – Італія підтримає Німеччину. Договір також зобов'язував усіх учасників Троїстого союзу дотримуватися доброзичливого нейтралітету в разі війни з будь-якою іншою країною, крім Франції, і надавати воєнну допомогу, якщо на одного з них нападуть одразу дві великі держави. Так утворився перший військово-політичний союз великих держав Європи.

Троїстий союз був спрямований, з одного боку, проти Франції, а, з другого, проти Росії. Тому він логічно викликав зближення цих двох держав, яке поклало початок складанню ще одного військово-політичного блоку в Європі.

У 1891 р. між Францією та Росією був підписаний консультативний пакт, а в 1892 р. – таємна військова конвенція, ратифікована в 1893-1894 рр. Вона передбачала взаємну допомогу союзних армій у випадку, якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, чи якщо на Росію нападе Німеччина або Австро-Угорщина. Франція у випадку війни проти Німеччини виставляла на німецькому кордоні армію

кількістю 1,3 млн. чол., а Росія – від 700 до 800 тис. чоловік. Англія, використовуючи своє острівне становище і могутній флот, поки що залишалася позаблоковою державою, здійснюючи свою традиційну політику «блискучої ізоляції».

Однак німецька колоніальна експансія і посилення позицій Німеччини змусили Англію шукати союзників, що привело до помітного поживлення на початку ХХ ст. англо-французьких взаємин. Після обоюдно-візитів у 1903 р. англійського короля Едуарда VII в Париж і президента Франції Лубе в Лондон між обома країнами у квітні 1904 р. була підписана угода, яка називалася «сердечною» – Антанта. Франція відмовилася від своїх претензій у Судані та Єгипті, а Англія зобов'язувалася підтримувати французькі територіальні претензії в Марокко. Договір 1904 р. мав характер неприкритої угоди про поділ колоній між Англією і Францією і був важливим кроком у підготовці до війни з Німеччиною.

Після створення англо-французької Антанти в 1904 р. британський уряд усі зусилля спрямував на те, щоб втягнути в антинімецьку коаліцію Росію, яка, за прагматичними міркуваннями англійських дипломатів, після поразки в російсько-японській війні стала більш поступливою. Царський уряд, як і передбачали у Лондоні, погодився на переговори, що вже на початку 1906 р. дали свої плоди у вигляді англо-французької позики для Росії, яка поповнила царську казну майже на мільярд карбованців.

31 серпня 1907 р. була підписана англо-російська конвенція про розмежування сфер впливу в Ірані, Афганістані, Тибеті. Іран поділявся на три зони: Північний визнавався сферою впливу Росії, Південно-Східний – Англії, а Центральний проголошувався

нейтральною зоною. Афганістан (з деякими застереженнями) ставав сферою впливу Англії. Над Тибетом визнавався сюзеренітет Китаю, проте фактично англійський капітал зберіг там багато привілеїв.

Угода 1907 р. завершила створення троїстої Антанти у складі Англії, Франції і Росії, що фактично означало готовність цих держав до війни з Троїстим союзом. Уже в ході Першої світової війни до Антанти приєдналися Італія (1915), Румунія (1916), США (1917). На початку війни був також підписаний єдиний договір між Англією, Росією та Францією.

Перша світова війна стала продовженням тієї політики, яку вели імперіалістичні держави у передвоєнний період. Балканські війни і колоніальні суперечності вкрай загострили всі міжімперіалістичні протиріччя. Поділ Європи на два ворогуючих блоки держав – Антанту і Троїстий союз – означав неминучість у тих умовах широкомасштабного воєнного конфлікту. В рамках обох блоків йшла консолідація сил. Так, у 1906 р. між Англією і Францією була досягнута домовленість про спільні дії проти Німеччини. У 1912 р. обидві держави підписали військово-морську конвенцію і Англія брала на себе зобов'язання обороняти французьке узбережжя. Того ж року аналогічна конвенція була підписана між Францією і Росією. Франція збільшила кількісний склад армії, з двох до трьох років підвищила строк служби. У Росії в 1913 р. була введена Велика воєнна програма, яка передбачала технічне переоснащення армії.

З другого боку, загальноновизнаним є той факт, що німецький імперіалізм поспішав розпочати війну, побоюючись втратити єдиного союзника – багатонаціональну Австро-Угорщину, яка була на грані розпаду (у зв'язку з італо-австрійськими протиріччями на

Балканах від Троїстого союзу відійшла Італія). Крім того, Німеччина поспішала з розв'язанням війни, бо була впевнена у своїй перевазі в матеріально-технічному плані над потенційними противниками, особливо над Росією. Німецька армія в 1914 р. спиралася на величезний економічний потенціал, була оснащена найновішою зброєю і технікою. На початок війни Німеччина завершила будівництво стратегічних залізниць як на сході, так і на заході країни, що давало їй змогу протягом всього двох тижнів мобілізувати й перекинути війська до місць військових дій. Тому німецький генеральний штаб розробив «план Шліффена», розрахований на блискавичний розгром французької армії ще до того, як російська армія зможе вести наступальні операції, щоб потім обрушитись всією силою німецької воєнної машини на російські збройні сили і примусити їх капітулювати.

Найгострішим вузлом протиріч у 1911-1914 рр. стали Балкани, зокрема Сербія перетворилася в арену боротьби між Австро-Угорщиною і Росією. На початку червня 1914 р. в Конопішті в замку спадкоємця австрійського престолу Франца Фердинанда відбулося його побачення з німецьким імператором Вільгельмом II. Обидва дійшли висновку, що настав найбільш сприятливий момент для початку війни. Перш за все, необхідно було скористатися обстановкою, розбити Сербію і утвердитися на Балканському півострові. Потрібен був привід для початку війни. У червні австрійська армія провела маневри біля сербського кордону. Глум над національними почуттями сербів досяг межі, коли Франц Фердинанд прибув 28 червня, у день сербської національної жалоби у зв'язку з іноземним завоюванням і втратою національної незалежності, в Сараєво. Провокацій-

ний крок Фердинанда викликав величезне обурення у сербських демократичних і націоналістичних колах. У такій обстановці 28 червня 1914 р. в Сараєво членами сербської націоналістичної організації «Молода Боснія» були вбиті Франц Фердинанд і його дружина. Сараєвське вбивство викликало липневу кризу і стало приводом до війни. Одержавши звістку про нього, Вільгельм II зраділо вигукнув: «Тепер або ніколи!»

Під німецьким тиском Австро-Угорщина 23 липня оголосила Сербії ультиматум і вимагала беззастережного його прийняття протягом 48 годин. Вимоги ультиматуму були несумісні з державним суверенітетом Сербії. За порадою Росії вона майже повністю погодилася з ними і лише питання про розслідування вбивства Франца Фердинанда пропонувала передати на обговорення міжнародного трибуналу в Гаазі, обіцяючи скоритися його рішення. Проте Австро-Угорщина не була зацікавлена у розв'язанні конфлікту мирним шляхом і за настійною вимогою Німеччини 28 липня 1914 р. оголосила Сербії війну. У відповідь царська Росія розпочала загальну мобілізацію. Тоді 1 серпня Німеччина оголосила війну Росії, а 3 серпня – Франції. Реалізуючи раніше розроблений план, Німеччина порушила бельгійський нейтралітет і ввела війська в Бельгію. Англія вимагала негайного виведення німецьких військ з Бельгії, але відповіді не одержала. Порушення бельгійського нейтралітету стало приводом для Англії, щоб оголосити 4 серпня війну Німеччині. Так розпочалася Перша світова війна, в яку впродовж 28 липня – 4 серпня втягнулися всі члени Троїстого союзу й Антанти. Для обох сторін війна була несправедливою і загарбницькою.

Глобальний збройний конфлікт охопив 38 держав з населенням понад 1,5 млрд. чол., військові дії велися на території 4 млн. кв. км. Світова війна 1914-1918 рр., яка з позиції її масштабів, задіяних ресурсів і різноплановості впливів уповні справедливо отримала назву Великої, різко загострила суперечності політичного, економічного, суспільного, духовно-ментального і навіть ідеологічного характеру. Вона привела до розриву усталених зв'язків між країнами і народами. Система міжнародних політичних відносин і світового ринку була дезорганізована. Вся сукупність заходів державного регулювання в галузі виробництва та споживання, що впроваджувалася у воюючих державах у 1914-1918 рр., не могла зняти внутрішньополітичних проблем, які зростали. Їх загострення та посилення вело до піднесення революційного руху, що особливо яскраво проявилось в чотирьох імперіях – Австро-Угорській, Німецькій, Османській і Російській.

Німеччина, на відміну від своїх майбутніх супротивників, готувалася до війни завчасно й устигла до її початку зробити значно більше. Високий розвиток монополій у країні забезпечив порівняно швидко перебудову народного господарства на воєнний лад. Швидка мілітаризація Німеччини призвела до того, що її воєнно-промисловий потенціал став вищим, ніж у противників. Проте ця перевага була тимчасовою і з крахом планів «блискавичної війни» привела до катастрофічного стану в економічному житті і до загострення внутрішньополітичної обстановки. Війна принесла німецькому народові мільйони убитих і покалічених, виснаження сировинних, матеріальних і продовольчих ресурсів. Для реалізації розробленої

влітку 1916 р. гігантської програми озброєння було засновано спеціальне управління під керівництвом генерала Гренера, яке спиралося на великі концерни. Результатом панування диктатури воєнно-державного монополістичного капіталізму стало прийняття 5 грудня 1916 р. закону «Про допоміжну службу вітчизні», який завершив мілітаризацію праці у Німеччині, тобто введення трудової повинності всіх чоловіків від 17 до 60 років. Усе це неминуче привело до загострення політичної ситуації у Німецькій імперії.

Уже 28 липня 1914 р. Німеччиною прокотилася хвиля антивоєнних виступів і мітингів. У 1915-1916 рр. наростав як антивоєнний рух, так і економічні страйки робітників. Усього в 1916 р. страйкувало понад 130 тис. робітників. Навесні 1917 р. класова боротьба зробила величезний якісний стрибок вперед. Саме з цього часу під впливом загострення класових суперечностей у країні і Лютневої революції у Росії криза набула загальнонаціонального характеру. На чолі революційної антивоєнної боротьби стояли німецькі ліві соціалісти К.Лібкнехт, Р.Люксембург, К.Цеткін, Ю.Мархлевський та інші, які об'єдналися в групу «Спартак».

Для відвернення кризи навесні 1917 р. за настійною вимогою канцлера Т.Бетман-Гольвега кайзер Вільгельм II обнародував «Великоднє послання», в якому оголосив про демократизацію після війни виборчого права в Пруссії. Проти виступили праві пангерманські кола і верховне військове командування, які домоглися 13 липня 1917 р. відставки канцлера Бетман-Гольвега і призначення на його місце Міхаеліса. У Німеччині фактично встановилася диктатура Гінденбурга-Людendorфа. Однак під тиском блоку католицької партії «Центр», прогресистів і соціал-де-

мократів рейхстаг у липні 1917 р. прийняв резолюцію про прагнення «до миру на основі порозуміння». Новопризначений канцлер Міхаеліс заявив, що буде дотримуватися резолюції рейхстагу. Але це не відвернуло подальшого наростання кризових явищ, що проявилось і в урядовій кризі: до листопада 1918 р. в Німеччині змінилося ще кілька канцлерів (Міхаеліс, Гертлінг, Макс Баденський).

Політична боротьба і страйковий рух продовжували зростати у 1918 р. Могутній страйк за участю 1,5 млн. робітників відбувся наприкінці січня на підприємствах військової промисловості. У червні-вересні широкий антивоєнний страйковий рух охопив усю Німеччину. На нелегальній конференція групи «Спартак» 7 жовтня 1918 р. були розроблені заходи по підготовці збройного повстання і прийнята програма народної революції. Новий канцлер Макс Баденський обіцяв провести демократичні реформи і підписати мир намагався відвернути революцію. Рейхстаг прийняв закони про «парламентаризацію», внесення змін до виборчої системи. Але ці спроби реформ не могли зняти напруги загальнонаціональної кризи. Німеччина на момент завершення світової війни стояла на порозі революції.

Метою революції була боротьба за вихід Німеччини з війни, скинення кайзерівської монархії і встановлення республіки, введення демократичних свобод. Головними рушійними силами революції виступили робітничий клас, дрібна буржуазія, солдати. Вона поділяється на три періоди: I – з 3 по 10 листопада 1918 р.; II – з 10 листопада по 21 грудня 1918 р.; III – з 21 грудня 1918 р. по 19 січня 1919 р. Особливість революції в тому, що вона розпочалася не в центрі, а в провінції. Початком її стало Кільське повстання

військових моряків 3 листопада. Їх підтримали робітники, які по всій країні почали створення рад.

9 листопада берлінські робітники і солдати місцевого гарнізону підняли збройне повстання. Під натиском революції кайзер Вільгельм II утік до Голландії. Німеччина була проголошена республікою. 10 листопада на чолі з правим соціал-демократом Ф.Ебертом був створений уряд, який отримав назву Рада народних уповноважених. 12 листопада вона опублікувала програму революційних перетворень: у 1919 р. мав бути запроваджений 8-годинний робочий день, розширена система соціального страхування, профспілки визнавалися представниками робітників, котрі отримували право укладати колективну угоду з підприємцями. 16-21 грудня відбувся I з'їзд Рад, який проголосував за передачу вищої законодавчої та виконавчої влади Раді народних уповноважених.

30 грудня 1918 р. з представників групи «Спартак» і лівих соціал-демократів була створена Комуністична партія Німеччини (КПН), яка закликала до встановлення диктатури пролетаріату. На початку січня 1919 р. комуністи організували в Берліні страйки і демонстрації під лозунгами «Геть уряд Еберта-Шейдемана!» і закликали до повалення Ради народних уповноважених. Місто було оточене урядовими військами. Нерівна боротьба тривала 10 днів. Придушенням повстання керував соціал-демократ Носке. 15 січня було схоплено і вбито вождів німецького пролетаріату К.Лібкнехта і Р.Люксембург.

19 січня відбулися вибори до Національних зборів, які принесли перемогу поміркованим партіям. Був сформований коаліційний уряд із представників соціал-демократів і центристів на чолі з Ф.Шейдеманом.

Комуністи та ліві соціал-демократи здійснили нову

спробу революційного виступу, цього разу в Баварії. 13 квітня 1919 р. була проголошена Баварська Радянська Республіка. Революційні сили створили уряд під назвою Комітет дії на чолі з комуністом Є. Левіне і запроваджували більшовицьку програму: введення робочого контролю на виробництві, націоналізація банків, формування Червоної Армії, створення революційного трибуналу, встановлення порядку в розподілі продовольства та інших товарів. Однак уряд не вирішив аграрного питання, відмовився від скликання всебаварського з'їзду Рад, не одержав підтримки від керівництва КПН. Через три тижні урядові війська ліквідували Баварську Радянську Республіку.

Наслідком цих подій став спад революційного руху в Німеччині та прийняття у Веймарі нової німецької конституції, що оформила Веймарську республіку. Веймарська конституція була прийнята Національними зборами 31 липня 1919 р. в умовах складної і суперечливої розстановки внутрішньополітичних сил. Це знайшло відображення у парадоксальному формулюванні статті 1 конституції, яка проголошувала: «Німецька імперія є республікою». Законодавча влада належала загальноімперському рейхстагу і парламентам (ландтагам) 18 земель. Вибори в рейхстаг проводилися раз у чотири роки. Згідно цього основного закону, вводилося загальне виборче право для чоловіків і жінок з 20 років, демократичні права і свободи; рейхстаг розширював коло своїх повноважень (зовнішня політика, колоніальні справи, питання підданства, свободи пересування, імміграції та еміграції, монетна справа, митниці, оборона країни, пошта, промисловість, залізниці, торгівля, банки, законодавство); уряд формувався більшістю парламенту і відповідав перед ним, канцлер був парламентським мі-

ністром; велику владу мав президент, що обирався на сім років загальним голосуванням. Він був головнокомандуючим, призначав і звільняв міністрів і канцлера, розпускав рейхстаг і призначав вибори. Першим президентом став соціал-демократ Еберт. Отже, революція в Німеччині завершилася створенням демократичної республіки президентського типу. Залишки феодально-абсолютистських порядків підлягали ліквідації. Веймарська конституція 1919 р. привела у відповідність капіталістичні основи німецького суспільства з його політичною надбудовою.

В Австро-Угорщині від початку війни запанувала жорстока реакція і фактично встановилася військова диктатура. Конституційні гарантії були скасовані, а опозиційна преса закрита. Парламент протягом перших двох років не скликався. За час війни відбулося понад 500 судових процесів за звинуваченням у «русофільстві». Проте кожен рік війни невблаганно наближав «клаптикову» Габсбурзьку монархію до розпаду. Криза імперії проявилася не тільки у гострій відкритій і прихованій боротьбі пригноблених слов'янських народів, але і в суперечностях між Угорщиною та Австрією. У червні 1916 р. в угорській палаті утворилася група депутатів, яка виступала проти диктатури Тіси в Угорщині і проти австро-угорського союзу з Німеччиною, закликаючи до зближення з Англією та Францією. Ознакою політичної кризи в імперії Габсбургів стало вбивство у жовтні 1916 р. лідером австрійських соціал-демократів Фр.Адлером голови австрійської ради міністрів графа Штюрка.

У зв'язку з великими поразками австро-угорської армії у 1914 і 1916 рр. почали посилюватися антивоєнні настрої. Перші активні виступи трудящих проти війни, які злилися з національно-визвольною бороть-

бою, відбулися в Галичині, Словаччині, Чехії. На піднесення національно-визвольного і робітничого руху в Австро-Угорщині могутній вплив справила Лютнева революція в Росії. Хвиля бурхливих мітингів, антивоєнних демонстрацій і робітничих страйків у березні-травні 1917 р. прокотилася по всіх основних промислових центрах, що змусило піти у відставку уряд Тіси в Угорщині. Найбільшого розмаху робітничий і національно-визвольний рух набрав у Чехії. Страйкарі вимагали термінового проведення соціально-економічних реформ, припинення війни і надання Чехії національного самовизначення.

14 січня 1918 р. в Австрії розпочався загальний політичний страйк, у якому взяло участь 700 тис. робітників. Виступи перекинулися на армію. Виникли навіть перші Ради робітничих депутатів. Влітку і восени 1918 р. в Австро-Угорщині склалася революційна ситуація. Масового характеру набрало дезертирство з армії. Почався політичний розвал імперій Габсбургів. У жовтні чехи, югослов'янські народи і поляки заявили про розрив з нею і розпочали створення самостійних держав. Національно-визвольна боротьба слов'янських народів, виступи австрійських та угорських робітників і солдатів у жовтні-листопаді 1918 р., наступ італійської армії змели імперію Габсбургів з історичної сцени. Восени 1918 р. в Австро-Угорщині відбулася демократична революція і 31 жовтня династія Габсбургів офіційно припинила своє існування.

У результаті революції 12 листопада 1918 р. Австрія була проголошена республікою. Остаточний державний устрій нової республіки оформили Установчі національні збори, вибори в які відбулися 16 лютого 1919 р. Був сформований коаліційний

уряд, у якому найважливіші державні посади зайняли соціал-демократи: К. Реннер став державним канцлером, Ю. Дейч – військовим міністром, О. Бауер – міністром закордонних справ. Вони разом з представниками Християнсько-соціальної партії і Німецької національної партії з успіхом відстояли і зміцнили підвалини демократії та ринкової економіки в Австрії.

Револьюційні події в Австрії безпосередньо вплинули на Угорщину. Коли в Будапешті стало відомо про них, на вулиці міста вийшли озброєні робітники і солдати. Вночі з 30 на 31 жовтня вони зайняли всі стратегічні пункти угорської столиці. Влада перейшла до рук Національної ради, яку очолив лідер буржуазної партії незалежності граф М.Карої. 16 листопада 1918 р. новий уряд проголосив Угорщину республікою. Почалася демократизація суспільства: запроваджувалося загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, приймалися закони про свободу зібрань і союзів, планувалося провести аграрну реформу і частину землі передати безземельним селянам. Але зовнішнє становище молодій республіці залишалося важким, що негативно позначилося на ситуації всередині країни. Внутрішніми труднощами прагнула скористатися створена 24 листопада 1918 р. Комуністична партія Угорщини на чолі з Белою Куном, який вирішив перенести досвід російської Жовтневої революції на береги Дунаю. Країни Антанти намагалися попередити революцію в Угорщині й 19 березня 1919 р. запропонували ввести в країну свої війська. Але цю пропозицію негативно зустрів угорський народ і уряд Карої пішов на переговори з соціал-демократами про створення нового коаліційного кабінету міністрів. Тим часом соціал-демократи вирішили об'єднатися з комуністами і 21 березня 1919 р. була

створена об'єднана Соціалістична партія Угорщини, яка проголосила про взяття влади в свої руки.

Того ж дня робітничі загони роззброїли поліцію і жандармерію Будапешта, захопили найважливіші пункти столиці: вокзали, пошту, телеграф, мости через Дунай. Водночас був створений уряд – Революційна урядова рада на чолі з соціал-демократом-центристом Ш.Гарбаї. Пост народного комісара закордонних справ зайняв Б.Кун. Уряд проголосив про створення Угорської Радянської Республіки. Для захисту революції створювалася Червона Армія, а для боротьби з контрреволюцією – революційні трибунали. Для керівництва економікою була заснована Вища рада народного господарства. Відмінялися чини й звання, церква відокремлювалася від держави, націоналізувалися банки, великі й навіть дрібні підприємства, транспорт, скасовувалося поміщицьке землеволодіння, запроваджувався 8-годинний робочий день, підвищувалася заробітна плата, вводилося загальне страхування від нещасних випадків і в разі хвороби, безплатне медичне обслуговування. Разом з тим, радянський уряд допустив ряд серйозних помилок, які значно звузили соціальну базу революції, загострили внутрішньополітичну ситуацію в країні і привели до створення широкого антирадянського фронту. Його соціальну опору склала значна частина селянства, дрібнобуржуазних верств і навіть робітників. Цей фронт підтримували країни Антанти.

16 квітня 1919 р. наступ проти Угорської республіки розпочали румунські, а згодом чехословацькі війська, проти яких діяла 300-тисячна угорська Червона Армія. Румунські й чехословацькі війська у квітні-травні 1919 р. відтіснили її до р.Тиса, захопивши майже половину території Угорщини. Влітку

в угорських містах відбулися антирадянські повстання, фронт практично розвалився. Уряд не контролював ситуацію в країні, яка перебувала в економічній блокаді. 1 серпня 1919 р. праві соціал-демократи домоглися рішення про відставку радянського уряду. 4 серпня 1919 р. румунські війська увійшли в Будапешт. Угорська Радянська Республіка, проіснувавши 133 дні, зазнала краху. Наприкінці 1919-1921 рр. в Угорщині був встановлений хортистський режим – авторитарна влада регента держави адмірала М. Хорті поєднувалася з діяльністю парламенту (Національних зборів) і збереженням деяких елементів парламентської демократії.

На початку 1918 р. чеські депутати австрійського парламенту прийняли декларацію з вимогою утворення суверенної держави. У Празі був створений Національний комітет, який об'єднав усі політичні партії і встановив тісний зв'язок з Чехословацьким національним комітетом у Парижі, який очолював відомий політичний діяч Т. Масарик. Національний комітет 28 жовтня 1918 р. оголосив про створення Чехословацької держави. 30 жовтня Словацька національна рада проголосила про відокремлення Словаччини від Угорщини та її приєднання до чеських земель. 14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення складу Національного комітету, проголосили Чехословаччину республікою і вибрали президентом Масарика. Під впливом революції в Угорщині, 16 червня 1919 р. в м. Прешові була проголошена Словацька Радянська Республіка, яка, щоправда, протрималася тільки до 7 липня і впала після виведення угорської Червоної Армії з її території. 20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію, чим завершилося формування Чехо-

словацької буржуазної республіки. Об'єднання чеських земель і Словаччини створило сприятливі умови для їх подальшого розвитку в рамках єдиної держави. Водночас, виходячи з тези Масарика про єдину «чехословацьку націю», конституція фактично відкидала самобутність словаків. Рівноправність національностей трактувалася лише як мовно-культурна. Першим президентом Чехословаччини було обрано Масарика. У 20-х рр. Чехословацька республіка (ЧСР) перетворилася на високорозвинену європейську державу. Проте словацькі й закарпатські землі за рівнем розвитку відставали від чеських і моравських. Життєвий рівень там був нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напругу.

Влітку 1918 р. розпочалося відновлення незалежності Польщі. Російський радянський уряд декретом від 29 серпня 1918 р. анулював усі договори про поділи Польщі. 6 листопада в Любліні виник перший незалежний уряд на чолі з лідером галицької соціал-демократії І.Дашинським, який проголосив Польщу народною республікою. Створена у Варшаві 11 листопада Регентська рада передала владу лідеру буржуазії Ю.Пілсудському, який став «начальником держави» і створив новий уряд на чолі з правим соціалістом Є.Морачевським. Формування Польської республіки – Другої Речі посполитої – було завершено встановленням її кордонів за рішенням Паризької мирної конференції і прийняттям буржуазно-демократичної конституції у березні 1921 р. Вона затвердила республіканський лад з двопалатним парламентом і урядом, відповідальним перед сеймом. Главою держави вважався президент, якого обирали на спільному засіданні палат. Конституція проголошувала демократичні свободи, національним меншинам надавалася

національно-культурна автономія. Однак через кілька років гостра економічна криза привела до державного перевороту. 12 травня 1926 р. вірні Пілсудському війська увійшли до Варшави. Президент та уряд склали свої повноваження і був установлений диктаторський режим Пілсудського, що одержав назву «санація». Водночас у Польщі продовжували існувати партії, сейм та опозиція, яку складали ліві сили.

Восени 1918 р. активізувався національно-визвольний рух південнослов'янських народів, які входили до складу Австро-Угорської монархії. 5 жовтня у Загребі (Хорватія) виникло Народне віче словенців, хорватів і сербів, яке 29 жовтня проголосило про розрив зв'язків з Австро-Угорщиною і створення незалежної Держави словенців, сербів і хорватів. В умовах завершення світової війни і територіальних претензій з боку Італії молода держава змушена була піти на тисний союз з Сербією. Остання не приховувала планів об'єднати всі південнослов'янські землі під своєю егідою. У результаті переговорів Народного віче з сербським урядом була досягнута угода і 1 грудня 1918 р. у Белграді проголошено створення об'єданого Королівства сербів, хорватів і словенців на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів і скупщиною (парламентом). До складу нової держави ввійшли Сербія, Словенія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Далмація, частина Македонії і Чорногорія. У 1921 р. була ухвалена конституція, що закріплювала владу династії Карагеоргієвичів, унітаризм, централізм. Парламентаризм проіснував до 1929 р., коли король Олександр здійснив державний переворот. Він відмінив конституцію, розпустив парламент і заборонив діяльність усіх політичних партій, що привело до встановлення монархічної диктатури. У жовтні 1929 р. Королівство

сербів, хорватів і словенців було перейменовано в Королівство Югославія.

Найболючіше події Першої світової війни позначилися на Російській імперії. Військові поразки, великі втрати в армії, розвал народного господарства, голод у промислових центрах, дезорганізація урядового апарату настроїли проти царизму найширші верстви населення. Особливо ускладнилося становище у країні після поразок 1914-1915 рр. і посилення впливу на політичне життя військово-промислових і великих монополістичних об'єднань. Ситуацію не могло виправити навіть створення Центрального і галузевих військово-промислових комітетів, керівництво якими знаходилося у руках великої буржуазії. Не допомогло також призначення у серпні 1915 р. імператора Миколи II головнокомандуючим російською армією, генерала Алексєєва – начальником штабу збройних сил, генерала Поливанова – військовим міністром. Різко посилилася боротьба між царем і урядом на чолі з І.Горемикіним, з одного боку, і IV Державною думою, з другого. Горемикін спочатку прагнув обмежити діяльність Думи «тільки законопроектами, викликаними потребами війни», а потім при підтримці правої меншості в уряді вимагав її розпуску.

Яскравим проявом кризи самодержавства у Росії і занепаду царського режиму стала «распутінщина». Распутін (Нових) Григорій (1864 або 1865 року народження) – останній фаворит Миколи II та імператриці Олександри Федорівни. Він народився у селянській сім'ї у селі Покровське Тобольської губернії. У молодості був конокрадом. Потім зійшовся з сектантами, відвідав багато монастирів і святих місць. Фактично під маскою релігійного фанатика вів розгульне життя, у зв'язку з цим і одержав прізвисько Распутін. Од-

ночасно, володіючи певними екстрасенсорними здібностями, здобув ореол «святого старця», «сибірського пророка», «цілителя». У 1904-1906 рр. ректор Петербурзької духовної академії Феофан допоміг Распутіну ввійти у вищі кола петербурзької аристократії, а потім і в царський палац. Распутін зумів переконати царя і царицю, що тільки він своїми молитвами зможе врятувати хворого на гемофілію спадкоємця Олексія і забезпечити підтримку з боку Бога всьому правлінню самодержця. В останні роки царського режиму він користувався необмеженим впливом на всю монаршу сім'ю. За його рекомендаціями призначалися і зміщувалися особи вищого церковного і державного апарату. Распутін також використовував свою владу для ведення розпусного способу життя, який став відомим у країні. Проти нього склалася змова. Намагаючись врятувати царську владу від остаточної дискредитації, монархісти на чолі з князем Юсуповим 17 грудня 1916 р. вбили Распутіна (головними виконавцями були також великий князь Дмитро Павлович, великий поміщик В. Пуришкевич, поручик С. Сухотін і військовий лікар С. Лазаверт).

Криза верхів, поразки і важке становище на фронті, величезні жертви Росії у війні, проблеми з постачанням продтоварами – все це створило в Російській імперії нову революційну ситуацію. По країні прокотилася хвиля антивоєнних виступів, робітничих страйків і демонстрацій, які охопили не тільки великі промислові центри, але й національні окраїни і навіть армію, де в окопах і на зборах говорили про неспроможність уряду керувати державою і засилля корумпованої верхівки. На початок 1917 р. становище стало вкрай напруженим, трудящі вимагали миру, хліба, волі. Напружена атмосфера політичної бороть-

би поставила Росію перед перспективою нової революції. Вона розпочалася наприкінці лютого 1917 р. і не лише спричинила крах імперії, але й полегшила завдання європейським народам – полякам, чехам, словакам, угорцям, сербам, хорватам, словенцям, фінам, естонцям, литовцям, латишам – відродити або створити свою державність.

Російська революція охопила період 1917-1923 рр. і послідовно пройшла чотири етапи. Упродовж них не тільки відбулися зміни в державному устрої, пов'язані з завоюванням і консолідацією політичної влади в руках партії більшовиків, але й склалася і конституювалася нова держава – Союз Радянських Соціалістичних Республік: I етап – Лютнева буржуазно-демократична революція; II етап – Жовтнева пролетарська (соціалістична) революція; III етап – громадянська війна і воєнна інтервенція (1917-1920); IV етап – перехід до непу й утворення СРСР (1921-1923). У реальному житті відбувалося тісне переплетіння цих етапів, між ними існували різнопланові взаємовпливи, які наклали свій відбиток як на період Російської революції в цілому, так і на кожен з перелічених етапів зокрема.

Революційні події в Росії, а також в інших державах призвели до сутнісних територіально-політичних змін у Європі, зокрема, до відродження Польської держави (Друга Річпосполита), проголошення незалежності Латвії, Литви, Естонії, Фінляндії, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців, Австрії, Угорщини, а також створення радянських республік – Росії, Білорусії, України, Закавказької Федерації у складі Азербайджану, Вірменії, Грузії. Отже, упродовж 1917-1919 рр. у результаті завершення Першої світової війни і здійснення революцій у Росії, Німеччині, Австро-Угорщині, Османській імперії

відбулися кардинальні територіально-політичні зміни, на карті Європи виникла низка нових держав, що було закріплено відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті роботи Паризької мирної конференції.

* * *

18 січня 1919 року за участю представників 32 країн розпочала роботу Паризька мирна конференція. У Париж з'їхалися понад тисячу делегатів, але були відсутні посланці Німеччини і Радянської Росії. Усі важливі питання вирішувала «Рада десяти», до якої увійшли керівники урядів і міністри закордонних справ США, Великобританії, Франції, Італії і Японії. Потім була створена «Рада чотирьох» у складі тільки глав урядів Великобританії, США, Франції, Італії. Діяла також «Рада п'яти», яка складалася з міністрів закордонних справ. Однак основні рішення приймалися на вузьких нарадах президентом США Вудро Вільсоном, прем'єр-міністром Англії Ллойд Джорджем і керівником французького уряду Жоржем Клемансо у результаті досягнутих між ними компромісів.

Головним на Паризькій конференції стало питання мирного договору з Німеччиною. Він був підписаний у Дзеркальному залі Великого Версальського палацу 28 червня 1919 року і одержав назву Версальського. Відповідно до нього встановлювалися кордони Німеччини з сусідніми державами. Франції поверталися Ельзас і Лотарингія, а Бельгії передавалися округи Мальмеді та Ейпен. Була створена Рейнська демілітаризована зона, до якої увійшли землі на лівому березі і смуга шириною 50 км на правому березі р.Рейн. У межах зони заборонялося тримати зброю-

ні сили, проводити маневри, будувати укріплення. Франція одержала у власність вугільний басейн Саарської області з правом Німеччини викупити його, якщо ця область буде приєднана до неї. На 15 років управління Сааром передавалося Лізі Націй, після чого питання його державної приналежності мав вирішити плебісцит. Польщі поверталася частина Верхньої Сілезії, а м. Гданськ проголошувалося «вільним містом під управлінням Ліги Націй». Частина Померанії, Західної Пруссії і м. Познань також відходили до Польщі. Німеччина відмовлялася від прав на Мемель (Клайпеду), який у 1923 р. возз'єднувався з Литвою. Німеччина позбавлялася всіх колоній і відмовлялася від прав і привілеїв у Китаї, їй було заборонено мати армію понад 100 тис. чоловік, важку артилерію, танки, військову авіацію, підводний флот. Відмінялася загальна військова повинність, а армія мала комплектуватися на добровільних засадах. Німеччина до 1 травня 1922 р. повинна була сплатити державам-переможницям 20 млрд. золотих марок репарацій.

На Паризькій конференції були укладені також мирні договори з союзниками Німеччини (Австрією, Болгарією, Угорщиною, Туреччиною), які зафіксували міждержавні кордони у зв'язку з утворенням нових держав у Центральній і Південно-Східній Європі.

10 вересня 1919 р. був підписаний Сен-Жерменський договір з Австрією. Колишні австрійські провінції Богемія, Моравія і Сілезія ввійшли до складу Чехословаччини. Південнослов'янські землі були поділені між Італією і Королівством сербів, хорватів і словенців. Румунії передавалися Буковина, Трансільванія і частина Банату. Австрія могла мати армію не більше 30 тис. чол. Договір забороняв приєднання Австрії до Німеччини («аншлюс»).

27 листопада 1919 р. в передмісті Парижу Нейї-сюр-Сен був підписаний мирний договір з Болгарією. Західна Фракія передавалася Греції і Болгарія втратила вихід до Егейського моря. Південна Добруджа залишалася у складі Румунії. Частина болгарської території передавалася Королівству сербів, хорватів і словенців. Болгарія мала право на армію не більше 20 тис. чол. і впродовж 37 років повинна була сплатити 2,25 млрд. золотих франків репарацій.

Тріанонський мирний договір з Угорщиною підписали 4 червня 1920 р. після повалення Угорської Радянської Республіки. Територія Угорщини зменшувалася у 3, а населення – у 2,5 рази. У країні відмінялася загальна військова повинність, армія скоротилася до 35 тис. чоловік. Сума репарацій підлягала визначенню спеціальною репараційною комісією.

Підготовка договору з Туреччиною затягнулася у зв'язку з гострою боротьбою держав-переможниць за «турецьку спадщину». Він був підписаний у Севрі поблизу Парижа 10 серпня 1920 р. Туреччина відмовилася від арабських володінь, визнала протекторат Англії над Єгиптом, а Франції – над Марокко і Тунісом, втратила Судан і володіння на Аравійському півострові, визнала британську анексію Кіпру. Ряд турецьких територій відійшов до Греції. Анатолія поділялася на французьку та італійську сфери впливу і тільки район Анкари залишався турецьким. Зона проток підлягала повному роззброєнню і передавалася під контроль міжнародної комісії. Туреччина позбавлялася флоту, а її армія не могла перевищувати 50 тис. чол. Фактично Севрський договір позбавляв Туреччину незалежності, але він був зметений антиімперіалістичною національно-визвольною революцією. 24 липня 1923 р. був укладений Лозаннський

договір з турецьким урядом Кемаля. Він припинив стан війни між Туреччиною і державами Антанти, юридично оформив розпад Османської імперії і зафіксував нові турецькі кордони. У протоках вводилася свобода судноплавства як у мирний, так і воєнний час. Договір означав міжнародне визнання незалежної Турецької держави.

Складовою частиною Версальського та всіх інших договорів був статут Ліги націй – міжнародної міжурядової організації, яка мала забезпечити міжнародне співробітництво і безпеку в світі. Головними органами Ліги стали Асамблея і Рада. Кожний член Ліги мав у Асамблеї один голос. Рада складалася з постійних членів (основні союзні держави) і чотирьох непостійних, яких призначала Асамблея. Усі рішення Асамблеї і Ради приймалися одноголосно. Члени Ліги націй брали на себе зобов'язання поважати державний суверенітет і не застосовувати зброю у міжнародних конфліктах. Провідну роль у Лізі з самого початку стали відігравати Англія і Франція. Сенат США відмовився ратифікувати Версальський договір у зв'язку з їх небажанням вступати до Ліги націй. У серпні 1921 р. між США і Німеччиною був укладений двохсторонній мирний договір, який не містив статей про Лігу націй.

У цілому Версальський та інші договори стали основою післявоєнної системи мирного врегулювання. Вони змушені були враховувати положення та засади ленінського Декрету про мир від 25 жовтня 1917 р. і базувалися на основі так званих «14 пунктів» Вільсона, що знайшли відображення у посланні американського президента конгресу від 8 січня 1918 р. Ними передбачалося таке: відкриті мирні договори; свобода судноплавства; усунення еконо-

мічних бар'єрів у торгівлі; встановлення гарантій, що могли б забезпечити скорочення озброєнь; справедливе врегулювання колоніальних питань; визволення від німецької окупації російських територій, а також надання Росії безперешкодної можливості визначити свій політичний розвиток і національну політику, вступ у «співтовариство вільних націй»; визволення і відновлення Бельгії; повернення Франції Ельзасу і Лотарингії, відновлення окупованих районів Франції; уточнення кордонів Італії у відповідності з національними ознаками; надання автономії народам Австро-Угорщини; визволення від німецької окупації території Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; самостійне існування турецьких і автономія національних частин Османської імперії; створення Польської держави; проголошення утворення Ліги націй.

Вироблені на Паризькій, а потім і Вашингтонській конференціях нові принципи міжнародного співіснування одержали назву Версальсько-Вашингтонської системи. Вона не ліквідувала всіх суперечностей, а лише тимчасово послабила старі і породила нові (між переможцями і переможеними, між країнами-переможницями, між державами Заходу та радянською Росією тощо). Головне, що у контексті підведення підсумків Першої світової війни були зафіксовані, підтверджені й закріплені системою договорів нові геополітичні зміни у Європі та світі. По-перше, припинили існування чотири великі імперії – Російська, Австро-Угорська, Німецька, Османська. По-друге, виникла низка нових європейських держав у Центрально-Східній Європі. По-третє, вперше утворилися соціалістичні радянські держави нового типу. По-четверте, були сут-

тево змінені, перекроєні в інтересах держав-переможниць і новостворених країн кордони в Європі. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період.

Загалом Велика війна 1914-1918 рр. мала доленосні наслідки для Європи і світу в історичному, політичному, психологічному, міжнародному плані. Ініційована світовою війною революціонізація низки країн Європи й Азії, насамперед Російської імперії, призвела до встановлення політичної влади у формі диктатури пролетаріату на одній шостій частині планети. Перша світова війна та революції змінили не тільки політичну карту світу, але й на багато десятиріч визначили нові тенденції світового розвитку, пов'язані з протистоянням між капіталізмом і соціалізмом, тоталітаризмом і демократією, колоніалізмом і національно-визвольними рухами.

* * *

Пропонована Читачу колективна монографія – третя із серії наукових праць з історії світових воєн, підготовлених колективом під егідою Дипломатичної академії України при МЗС України* – присвячена 100-річчю Першої світової війни. Авторські до-

* Світові війни в історії та долі людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія / Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна. – К.: ДП «Пріоритет», 2014. – 312 с.; Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировых войн): Монография / Научная редакция д.и.н. проф. С.С.Трояна. – К.: НИКА-Центр, 2015. – 256 с.

слідження у вигляді окремих змістовно і тематично пов'язаних розділів акцентують увагу на складних і часто суперечливих проблемах періоду Великої війни і облаштування повоєнного світу. Наукові розвідки охопили широке коло теоретико-концептуальних, політичних і міжнародних питань досліджуваного періоду. Висловлюємо сподівання, що вони не лише розширять і поглиблять знання про актуальні й сьогодні історичні події 1914-1918 рр., але й сприятимуть розширенню поля плідної наукової дискусії довкола цієї проблематики, інспірують нові розвідки з історії, політики, міжнародних відносин тощо Першої світової війни.

Сергій Троян,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри зовнішньої політики
і дипломатії Дипломатичної академії України
при МЗС України;
професор Жешувського
університету (Республіка Польща)

ВЕЛИКА ВІЙНА: ЄВРОПА ТА СВІТ

НІМЕЦЬКІ Й АВСТРІЙСЬКІ МІТТЕЛЕУРОПА-КОНЦЕПЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ХОДІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Завершення XIX і початок XX ст. характеризувалися посиленням напруги у міжнародних відносинах, пов'язаної насамперед із загостренням суперечностей між провідними державами і конструюванням нової військово-політичної конфігурації сил. Офіційне оформлення Троїстого союзу (Німецька імперія, Австро-Угорщина, Італія) і Антанти (Англія, Франція, Росія) вело до зростання загрози глобального військового конфлікту і супроводжувалося розробкою на різних рівнях планів територіально-політичної реконфігурації світу. Підвищену активність проявляли при цьому офіційні та суспільні кола провідних європейських держав. На особливу увагу заслуговують німецькі й австрійські зовнішньополітичні проекти та концепції, зокрема ті, які стосувалися центрально-східної та південно-східної частин Європи і долі слов'янства в цьому контексті. З-поміж них вирізнялися теоретичні конструкти і практичні пропозиції, пов'язані з різноманітними німецькими й австрійськими планами створення Міттельєвропи (від нім. *Mitteleuropa* – Середина Європа або Центральна Європа), які з'явилися напередодні та в роки Першої світової війни. В цілому їх слід розглядати як складову частину зовнішньополітичних концепцій по новому оформленню Європи після Великої війни 1914-1918 рр.

Помітне місце з-поміж них належить інтеграційному європейському проекту німецького публіциста і пастора, прихильника ліберального імперіалізму Фрідріха Наумана (1860-1919) – «найкрасномовнішого адвоката» Міттельєвропи, який для пропаганди се-рединноєвропейських планів «використав усі сили поезії та прози» [14, с. 5]. Суть його центральноєвропейських ідей була викладена на шпальтах опублікованої восени 1915 р. брошури «Міттельєвропа».

Праця покликана була популяризувати ідею великої Німецької імперії, відродженої після «тривалого сну». Не випадково у колах російської дипломатії цю книгу називали «євангелієм руху за Міттельєвропу» [1, арк. 2]. У ній Науман писав, що кінцевою метою німецького імперіалізму є відродження середньовічної «Римської імперії німецької нації». Саме світова війна дасть поштовх цьому об'єднанню: «Тепер або ніколи повинно бути створене одне ціле між Сходом і Заходом, має утворитися Серединна Європа між Росією і західними державами» [3, с. 31].

Ядром се-рединноєвропейського простору Науман розглядав союз Німеччини та Австро-Угорщини й утворення на цій основі Міттельєвропи в межах між Рейном (на заході) та лінією від Балкан до Румунії (на сході) під домінуванням німецької політики. Публіцист вважав, що Німеччина й Австро-Угорщина «мають бути об'єднані ще до того, як взагалі можна буде думати про яке-небудь успішне звернення до інших держав». Для ілюстрації цієї точки зору можна навести багато свідчень з його праць. Зішлемося тільки на дві дуже характерні ідеї. Перша взята із сторінок книги «Міттельєвропа»: «Ми хочемо і повинні перш за все бачити, що ядро Серединної Європи складають Німецька імперія та Австро-Угорщина» [18, с. 2].

Через невеликий проміжок часу, в 1917 р. Науман писав: «Військове, політичне і господарське зближення обидвох серединноєвропейських імперій є фундаментом майбутньої безпеки частини світу (тобто Європи – *авт.*), необхідністю для всіх держав, які ні до російського, ні до англійського державного союзу не можуть або не хочуть належати» [19, с. 852]. При цьому він підкреслював, що Серединна Європа є в першу чергу продуктом світової війни, яка розпочалася в 1914 р.: «Міттельєвропа є результатом світової війни. Ми разом сиділи у військовій тюрмі, ми разом боролися, ми хочемо жити разом!». Звідси зрозуміло, що в умовах світової війни головними союзниками серединноєвропейського об'єднання він бачив, перш за все, дві інші центральні держави – Болгарію і Туреччину. В 1917 р. публіцист у зв'язку з цим відзначив: «Словом «Міттельєвропа» ми позначаємо насамперед об'єднання Німеччини, Австрії та Угорщини, а потім зараховуємо наших союзників, Болгарію і Туреччину». Така Серединна Європа мала стати четвертою світовою державою після США, Британської імперії та Росії. Водночас Науман змушений був визнати, що «Серединна Європа сьогодні (в 1914–1918 рр. – *авт.*) – це те, що називається ідея. Це ще більше думка, ніж факт».

У зв'язку зі складністю проблеми і ситуації на серединноєвропейському просторі Науман особливо вичленив питання співвідношення між Німецькою імперією і Дунайською монархією. При цьому головну увагу він звернув на місце національних проблем в Австро-Угорщині, становище різних народів (перш за все німців, євреїв і поляків) на її території, розбіжності між Пруссією як протестантською і Австрією як католицькою державами, а також на політич-

ну роз'єднаність австро-угорського католицизму. Науман багато говорить про географічну, культурну, політичну, етнорелігійну, господарську відмінності між двома частинами Міттельєвропи: «Німецька імперія – північніша, холодніша, монотонніша, технічніша. Австро-Угорщина – південніша, строкатіша, багатша природою, романтичніша... Німецька імперія – західніше, Австрія – східніше... Німеччина у більшій своїй частині протестантська, Австро-Угорщина у своїй більшості католицька... Різні ритми життя... Німеччина – країна великих міст і їх кількість щоденно зростає, Австрія і в більшій мірі Угорщина ще на довгий час – країна лісів, полів і пасовищ».

У результаті він зробив свій образний і водночас патетичний висновок: «Берлін і Відень, дві різні температури, ще більш відмінні, ніж Відень і Будапешт!». Але ці відмінності, на думку німецького пропагандиста Міттельєвропи, не стільки роз'єднують, скільки доповнюють Німеччину й Австро-Угорщину, дозволяють сформувати основу серединноєвропейського союзу, де все мусить мати своє місце за принципом «дисципліна і самостійність, загроза і нагорода».

Безумовно, провідна роль у цьому об'єднанні відводилася Німеччині. На сторінках науманівської «Міттельєвропи» читаємо: «По суті Серединна Європа буде німецькою; вона буде користуватися для світових зносин німецькою мовою, але з першого дня свого існування вона повинна рахуватися також з національними особливостями народів, які входитимуть до неї». «Навколо планетних держав, – писав далі Науман, – пливе ще не організована маса дрібного національного елементу у вигляді комет. Але пізно чи рано кожній з них доведеться кудись примкнути». Саме такою «планетною» державою у центрі Європи

публіцист вважав Німеччину, а тому, за його переконанням, «німці притягували до себе народи, які знаходилися на окраїнах».

Науман навіть вважав, що на цій базі вперше сформується особливий тип серединноєвропейця. Він писав: «Але наш серединноєвропейський тип ще не готовий вирости, він складеться потім... Виросте тип людини, яка буде чимось середнім між французами, італійцями, турками, росіянами, скандінавами й англійцями. Цей серединноєвропейець спонукає нас до пошуку!». Із його праці «Міттельєвропа» можна зробити висновок, що новий тип серединноєвропейської людини складеться у перші роки після світової війни: «Тут повинні пробудитися нові післявоєнні юнаки, зроблені краще, ніж ми, старі, для того щоб виробити тип серединноєвропейської людини з усіма складовими елементами й енергією, зростаючого і міцніючого носія німецтва і змістовної культури. Я думаю це станеться у перші роки після війни» [18, с. 62, 63, 101]. Безумовно, тут проглядається наскрізь пронимецька позиція Наумана, його бажання надати майбутньому серединноєвропейцю німецьких рис і чеснот. Найважливішою з них, на його думку, був миролюбний характер німецького народу, який, однак, не є ознакою його слабкості.

Науман дав також характеристику господарської сутності і темпераменту серединноєвропейського народу та їх впливу на характер Міттельєвропи як економічного союзу. Причому він зауважив, що ще у XVIII ст. Північна і Центральна Німеччина такого єдиного господарського характеру не мала. Через 150 років у зв'язку з розвитком капіталізму й освіти ситуація змінилася: «Це потрібно обдумати й зрозуміти, коли під впливом світових завдань захотів спо-

вістити про себе серединноєвропейський характер». На думку Наумана, «Німеччина знаходиться не лише на шляху до індустріальної держави, але й взагалі до організованої держави... Німецька маса хоче виступати організовано, це її життєвий принцип».

Говорячи про вплив господарського типу німця-серединноєвропейця на економічний характер Німеччини і Міттельєвропи, публіцист відзначив таке: «Ця нова німецька людина є недосяжністю для індустріальних народів, коли вона проявляє себе частково як рецидив у минулому переплетінні часу і частково як штучна подвійна конструкція, яка заперечує людство і чинить над ним насилля. В освічених колах Парижа і Лондона маємо щодо цього німецького типу співчуття, побоювання, повагу й антипатію одночасно...» І далі: «Наша фінансова політика має яскраво виражений доктринерський потяг, але при цьому дуже успішна. Наш військовий розвиток сильно просякнутий традиціоналізмом, але не на шкоду собі. Наші великі купці майже економісти і статисти... Чи скажемо по-іншому: «вірмо у свою роботу!».

Важливо, що цей господарський темперамент німців мав накласти свій відбиток на розвиток Австро-Угорщини. Вона поступово переходила б на німецькі рейки життя, всмоктувала німецьку господарську кров і посилювала тим самим підвалини Серединної Європи. Науман пише: «Часто вже, коли я розмовляв про ці речі з німецькими австрійцями, то чув: «Ви повинні нам допомогти». У результаті господарських контактів і переплетення економічних зв'язків остаточно сформувався б тип серединноєвропейського господарського народу на центральноєвропейському просторі Німецької та Австро-Угорської монархій. Саме до нього звертається німецький публіцист:

«Народи повинні прийти одні до одних самі в своїй робітничій організації... Тепер, після війни, це треба спробувати. Тепер для цього зручний час. Серединно-європейський робітничий народ, ми кличемо тебе!».

Крізь призму цього Науман всесторонньо виклав своє бачення і розуміння суті – економічної, митної, політичної та конституційної – австро-німецького серединноєвропейського об'єднання. З економічної точки зору його можна охарактеризувати насамперед так: «Це є німецько-австро-угорський економічний союз, серединноєвропейське господарське товариство чи якесь схоже об'єднання». Причому Науман був переконаний, що «серединноєвропейський союз встановиться, коли вдасться налагодити не лише німецько-австро-угорське, але й спочатку або одночасно австрійсько-угорське взаєморозуміння». Із позицій митної унії думка Наумана зводилася до наступного: «Бути готовим задля митного союзу з Австрією принести в жертву продовження періоду протекціонізму». Зауважимо, що німецько-австро-угорський господарський союз як незалежне товариство німецьких і австрійських, а пізніше також угорських промисловців, банкірів і політиків вперше зібрався 27 червня 1915 р. Впродовж наступних чотирьох років союз регулярно проводив свої зібрання, востаннє це відбулося у Відні 31 травня – 1 червня 1918 р. [4]. Під час цих зустрічей точилися конкретні дискусії із загальних народногосподарських і політико-економічних питань, які, втім, не привели до бажаних результатів у сфері практичного співробітництва.

Велика війна, безумовно, сприяла господарському та митному об'єднанню в Центральній Європі. Вона посилила економічні зв'язки між Німеччиною, Австрією та Угорщиною, що поглибило серединноєвропейську

консолідацію. Однак, незважаючи на даний факт, очевидно залишалася проблема господарського розвитку й економічних стосунків між Австрією та Угорщиною. Науман не міг пройти повз неї, бо без врахування в цілому економічного фактору обох частин Дунайської монархії не бачив у той час можливості створення Міттельєвропи. При цьому, на його думку, для успішного розв'язання цієї проблеми важливе значення мало налагодження і повнокровне функціонування фінансових зв'язків, посилення банківського капіталу, в тому числі за рахунок активізації державних фінансових груп. Тобто проблема в цьому плані стосувалася двох сторін і мала два вирішення, які зводилися до відповіді на запитання: «Австро-Угорщина в Серединній Європі є і буде однією господарською державою чи двома?» (а з позицій сьогодення ми можемо навіть додати: чи багатьма?). Звідси, шлях до Міттельєвропи як господарського економічного союзу Німецької та Австро-Угорської імперій логічно і закономірно розглядався як швидший і простіший, ніж шлях серединноєвропейської економічної консолідації трьох складових – Німеччини, Австрії та Угорщини, а тим паче багатьох – Німеччини, Австрії, Угорщини, Чехії? Польщі? Хорватії? ...

Науман добре усвідомлював складність реалізації на практиці концепції «Міттельєвропи». Перешкод виявилось так багато, що він заради здійснення свого ідеалу вважав за потрібне апелювати до свого роду ірраціональних сил. «Ти, історія минулого, – патетично писав публіцист, – ти, чудовий хаос, ти, низка образів, ми просимо вас: допоможіть нам! Якщо ви захочете, ви можете полегшити нам наше завдання! Прийдіть же ви, герої історії, ви, віщі пророки майбутньої долі народів, відкрийте таємний зміст у пошуках і боротьбі за Серединну Європу!».

Зрозуміло, вважаючи в цілому, що в Серединній Європі головну політичну й економічну роль буде відігравати Німеччина, Науман не тільки прямо про це не завжди говорив, але й, віддамо йому належне, розумів небезпеку для майбутнього Міттельєвропи в політичній диктатурі однієї з її частин. Тому він розглядав утворення Серединної Європи як наслідок економічної та політичної централізації і підписання системи державних договорів, «державного союзу і народного союзу Міттельєвропи». Фундамент цієї договірної системи мав закласти державний договір між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Науман розглядав його також як головну і необхідну умову післявоєнного миру. У жовтні 1917 р. в статті з цього питання він писав: «Серединноєвропейський державний договір є основою здорового, правдивого миру». Публіцист також пропонував зробити серединноєвропейським політичним центром Прагу, морським – Гамбург, біржовим – Берлін, а юридичним – Відень.

При цьому Міттельєвропа ні в якому разі не повинна була стати союзною державою: важливою умовою її успішного функціонування розглядалася повна політична самостійність, фактична реальна незалежність членів серединноєвропейського об'єднання. Публіцист писав: «Тут вирішення, Міттельєвропа буде великим, далекоглядним кроком всіх причетних держав, кожна з яких детально і відверто обдумуватиме і братиме до уваги всі майбутні можливості». Саме за таким принципом зараз формується нове політико-економічне утворення в Європі. Його майбуття бачиться не в політичному й економічному диктаті одного із суб'єктів і не в повній уніфікації суспільного буття, а в єдності при збереженні політичної незалеж-

ності, економічної самостійності, культурно-етнічної самобутності всіх членів співтовариства, дотриманні ними принципів демократії та політичного плюралізму.

Звичайно, Науману і його часові були в цілому невідомі ідеї сучасної європейської інтеграції. Його Мітельєвропа, прямо чи завуальовано, у більшій чи меншій мірі, але завжди ідентифікувалася з Німеччиною. Однак, навіть незважаючи на це, у німецького ліберально-імперіалістичного публіциста є ряд цікавих думок та ідей, співзвучних з сучасною нам добою у розвитку європейського суспільства. Як справедливо відзначав Науман, «це так легко, проектувати на папері ідеальні конструкції Серединної Європи! Потрібно лише узгодити все, поєднати загальні ідеї із скарбницею нинішнього державно-правового мислення і тоді вони одержать застосування у практичній галузі».

Загалом констатуємо, що обґрунтована на початку ХХ століття напередодні та під час війни ліберально-імперіалістична серединноєвропейська концепція відомого німецького публіциста та пропагандиста Фрідріха Наумана з повним правом може бути віднесена до різновиду комплексних. Його «Мітельєвропа» як складна умоглядна конструкція була викладена в дуже простій і доступній формі, що дозволило їй дуже швидко завоювати небачену популярність. Її притягальність пояснюється і цілісним характером – науманівська концепція «Серединної Європи» враховувала практично всю сукупність геополітичних, господарських, військових, культурних, месіанських факторів суспільного розвитку. При цьому Науман спробував поєднати бажання та цілі усіх верств німецького суспільства. Він писав: «Якщо я думаю про

Серединну Європу, то в першу чергу я думаю ... про широкі маси, про увесь наш загальний народ, про всі його верстви, ... бо тільки на здоровій, вихованій, ситій масі може бути створена військова, фінансова і культурна Середня Європа, про яку ми мріємо».

Видання та популяризація книги було тільки першим кроком на шляху реалізації далекосяжних німецьких центральноєвропейських планів. Незабаром, за підтримки однодумців, Науман заснував Робочий комітет для Міттельєвропи. Крім того, він був учасником Середньоєвропейського господарського союзу, що представляв інтереси впливових ділових кіл. До речі, протягом 1915-1916 рр. промисловці Німеччини та Австро-Угорщини неодноразово збиралися на консультативні зустрічі, де обговорювалися нагрілі економічні та політичні проблеми. Дещо пізніше, в 1917 р., за підтримки пангерманської кіл в Австрії були створені Німецька народна рада (Deutsches Volksrat) і Німецький зарубіжний інститут (Deutsches Auslandsinstitut), зовнішньополітична орієнтація яких не викликала сумнівів. Вінцем подібних організацій стала створена тоді ще незалежна асоціація Австро-Угорська центр [15, с. 217, 221]. Діяльність цих об'єднань і самого Науманна по створенню Міттельєвропи була настільки активною, що вже після закінчення Першої світової війни Й. Редліх у своєму щоденнику 21 січня 1919 р. записав: «Сьогодні вранці до мене прибув з Берліна доктор Шотт, який сказав, що Науман стане президентом Німецької республіки. Він думає, що тільки тепер настав слушний момент для створення «Серединної Європи» [22, с. 330].

Природно, що за межами Німеччини, особливо в Росії, Англії, Франції і навіть в Австро-Угорщині, з побоюванням ставилися до планів, в основі яких

лежали різні експансіоністські ідеї, що передбачали можливість встановлення німецького домінування не тільки в Європі, але і в світі. Це зауваження повною мірою можна віднести також до проектів «Міттельєвропи», включаючи увесь їх спектр від «ультраімперіалістичних» до «ліберальних». Не дивно, що ще до Першої світової війни з'явилися як плани протидії середньоевропейській ідеї, так і альтернативні австрійські *Mitteleuropa*-проекти. Особливо активно в цьому напрямку працювали представники австрійських наукових і громадсько-політичних кіл, погляди яких характеризувалися не тільки спільністю точок зору і загальнотеоретичних підходів, але й деякою розбіжністю. У зв'язку з цим варто виокремити три основні течії в австрійській суспільно-політичній і науковій думці щодо концептуалізації планів створення *Mitteleuropa* – національну, демократично-реформаторську і католицько-консервативну.

Виразники німецьких національних прагнень в Австрії Рудольф фон Скала, Гарольд Штайнакер, Раймунд Фрідріх Кайндль і Ганс Юберсбергер відстоювали провідні вимоги австрійських німців у Дунайській монархії. Ще до Першої світової війни вони неодноразово як усно, так і письмово висловлювали думки, що німці є головним державним народом Австро-Угорської імперії. Тому в основі середньоевропейських планів цих учених знаходилася ідея про захист інтересів німецького народу як основний пункт програми. Скала ще в 1903 р. сприяв заснуванню Національної ради, яка поставила за мету «збереження національного становища» і позицій німецтва в Австрії. Він вважав, що в «історичній боротьбі» між германським і слов'янським світами необхідне об'єднання «всіх національних сил німецького народу». Це важлива пе-

редумова щасливого майбутнього австрійського німецтва, якому Скала пророкував здатність вирішувати завдання дійсно світового масштабу [23, с. 1341-1346].

Скалу підтримав Штайнакер, який у листі до відомого німецького пропагандиста середньоевропейських планів Ф. Наумана писав: «Все прийде, як тільки будуть вирішені внутрішні національно-політичні державні питання». До одного з таких важливих питань він відносив об'єднання німецького народу та зміцнення його позицій у всіх частинах Австро-Угорської монархії, особливо в Угорщині, де головного противника посилення німецтва і династії Габсбургів історик бачив в особі графа Ш.Тіси. Про угорського міністра закордонних справ професор з Інсбрука говорив так: «Він боявся німецького панування більше, ніж Росії» [21, с.101]. Подібною тональністю супроводжувалася опублікована в жовтні 1914 р. стаття Скали, де він закликав покінчити з усіма панславістськими домаганнями, відповідного роду прагненнями і устремліннями в східних провінціях Австрійської імперії, що мало значно посилитися позиції німців на Сході [24, с. 11-13].

Захист і відстоювання провідних вимог австрійських німців на території Дунайської монархії рельєфно простежуються у представника цього ж напрямку – професора Чернівецького і Грацького університетів Р.Ф. Кайндля. Концепція «Міттельєвропи» була викладена ним у численних роботах, присвячених німецьким поселенцям у Східній і Південно-Східній Європі, а також їхньому впливу на культурний розвиток цих земель. Під час Першої світової війни Кайндль особливо активно займався питаннями долі німецьких поселенців у Карпатах і на Балканах. Він прагнув показати важливе значення посилення німе-

цтва на шляху до Адриатики і домогтися збільшення кількості поселенців на Сході, особливо в Галичині, шляхом прибуття колоністів з німецьких земель. Він бачив у цьому просуванні на Схід «захист для всього німецького народу», «передове укріплення», яке здатне витримати осаду і штурм. Ці форпости зображувалися «зонами боротьби», які завжди повинні мати підтримку для захисту власне німецьких володінь. Історик також пропонував конкретні заходи для надання допомоги колоністам з боку німецької батьківщини: німецький капітал і німецькі підприємці повинні вкладати інвестиції в країни Східної Європи, займати багаті сировинні ринки, а родючі східні землі мали гарантувати великі успіхи німецьким фермерам.

Крім того, потреби і становище німецької народної групи мали обговорюватися в газетах і на зборах. Кайндль у зв'язку з цим зауважував таке: «Ми повинні засновувати газети на чужих мовах, які будуть німецькими за змістом... Ми повинні своїм близьким і далеким сусідам давати про нас пояснення, роз'яснювати суть нашої роботи і наших прагнень». Також німецькі католицькі церкви через пожертвування мають показати, що їм не байдужі потреби їхніх німецьких братів по вірі на сході Європи. Кайндль вважав, що «сильне і всебічне сприяння німцям у прикордонних областях є справою всього німецького народу» [13, с. 40].

Кайндль, виходячи з того, що Буковина у роки Першої світової війни була окупована російськими військами, пропонував перевести Чернівецький університет на територію власне Австрії. Слова, які він тоді знайшов, проливали світло на його спосіб думок: «Ми не хочемо, щоб у теперішній момент могутнього розквіту німецького духу німецький народ і здобутки

його важкої праці згоріли на Сході... Оплот німецької культури в прикордонних землях не може загинути в теперішній переломний історичний час, так як підготовлений повний поворот німецьких прагнень і цілей, так як заклик на Схід знову прозвучав і його супроводжують прекрасні перемоги німецької зброї... Ми хочемо утримати, не залишивши малодушно, те, що там досягнуто потоками німецької крові. Хто сильніший, хто хоче наповнювати Австрію німецькими ідеями, мусить мати схожі почуття... Великий народ повинен у своїй прикордонній області проводити далекоглядну та передбачливу політику і приносити жертви для її відстоювання. До цього відноситься також збереження Чернівецького університету» [5].

Отже, німецька Серединна Європа мала виникнути, на думку Кайндля, перш за все, в результаті розширення німецької колонізації у східному напрямку, посилення культурної, організаторської та державно-правової ролі німецтва на Сході. Водночас австрійський історик був прихильним і толерантним до інших народів, виступав за реалізацію широких інтеграційних зв'язків у Європі. Це дало підстави Почесному консулу Австрії в Чернівцях Сергію Осачуку відзначити, що за характером і змістом своїх праць Кайндля можна назвати «першим євроінтегратором» [2].

Представники ще одного напряму австрійської суспільно-політичної думки початку ХХ ст. – демократично-реформаторського (найвідомішими його представниками були історики Ріхард Харматц і Людо Моріч Гартман) – виступали за федеративний переустрій Австро-Угорщини і боротьбу за самовизначення націй розглядали як важливу складову частину світової війни. Для них характерна політична активність за об'єднання навколо Австрії всіх терито-

рій дуалістичної монархії, де проживали німці. Зрозуміло, що йшлося також про слов'янські землі. У підході до планів створення Міттельєвропи вони виражали погляди ліволіберальних суспільно-політичних кіл і виходили з розуміння необхідності здійснення кардинальних реформ для зняття внутрішньополітичної напруги в Австро-Угорщині. Це, зокрема, стосувалося і сфери національних відносин, де навіть пропонувалася реалізація відомої ідеї «культурно-національної автономії». Тому Харматц, наприклад, уже в перших своїх працях слово «демократичний» вживає у контексті з поняттями «національний» і «союзна держава». У 1904 р. він опублікував працю під назвою «Демократично-національна союзна держава Австрія». Ф. Фельнер, один із біографів Харматца, писав, що «у розгортанні демократії, господарському розвитку і звідси в результативному культурному прогресі» історик убачав майбутнє Австрії [8].

Харматц з 1899 р. був особисто знайомий з Науманом і в його журналі «Hilfe» коментував політичні події в Австро-Угорщині. На початку Першої світової війни австрійський історик прагнув швидкої реалізації серединноєвропейського проекту у вигляді тісного союзу Німецької та Австрійської імперій і з цією метою намагався «об'єднати всі політичні партії австрійських німців для єдиної національно-політичної діяльності в цьому напрямі» [7]. Головною перешкодою в реалізації ідеї Міттельєвропи Харматц вважав сильну опозицію з боку австрійських і особливо угорських урядових кіл. У 1916 р. в австрійському уряді його підтримав новий міністр внутрішніх справ Ернст фон Кербер. На думку Харматца, «сердечні зв'язки між Австро-Угорщиною і Німеччиною як результат війни і як відшкодування важких втрат по-

винні продовжуватися надалі» [6]. Однак після відставки Кербера в грудні 1916 р. Харматц фактично втратив можливість отримати підтримку своїх середньоєвропейських планів.

Виявив інтерес до соціально-політичних питань, пов'язаних з майбутнім Австро-Угорської держави і слов'янських народів, які перебували у її складі, кращий учень Теодора Момзена, професор римської і середньовічної історії Віденського університету Л. Гартман. Найвищим пунктом його політичної кар'єри стала діяльність у Берліні з грудня 1918 по листопад 1920 рр. як посланця Німецько-Австрійської республіки (die Republik Deutsch-Osterreich). Гартман був вихований на революційних ідеях 1848 р. і виступав проти монархічної державної форми правління взагалі та династії Габсбургів зокрема. Значення боротьби за національно-державний принцип у світовій війні він оцінював як боротьбу за право на самовизначення націй [11]. Щоправда, в сприянні «національній федералізації» Австро-Угорщини він перш за все вбачав лише перехідну стадію до майбутнього, безумовно, важливого «аншлюсу» Німеччини-Австрії в Німецьку середньоєвропейську імперію.

З 1916 р. Гартман розгорнув бурхливу агітацію за створення Міттельєвропи. З особливим ентузіазмом і пристрасстю історик працював над планами митного союзу з Німеччиною. Гартман боявся, що пануюча в Австрії бюрократія та аристократія знищать рух за Міттельєвропу. Тому, на його думку, «Німеччина повинна взяти ініціативу в свої руки і нав'язати Австрії митний союз» [12]. Але злиття Австрії та Німеччини мало відбутися на принципах заперечення насилля, демократизації суспільно-політичного життя і посилення регулюючої соціальної ролі держави. Створен-

ня австро-німецької Міттельєвропи саме на таких за-садах відстоював Гартман у 1918-1920 рр. у Берліні як представник республіки Німеччина-Австрія, але ця ідея так і не наповнилася жодним практичним змістом у результаті її нежиттєздатності після поразки Центральних держав у Великій війні.

Прихильники католицько-консервативних ідей в Австрії Ріхард фон Кралік, Міхаель Мейр і Людвіг фон Пастор розглядали Міттельєвропу як результат католицького культурного руху і визначної державної місії Австрії. Це була нова тогочасна культурно-політична течія в Габсбурзькій імперії, яка за своїм впливом почала витіснити ще пануючий ліберальний напрям. Піднесення та поширення християнських соціальних ідей припадає на час між 1890-1910 роками. Ідейним лідером католицько-консервативного напрямку вважається письменник і публіцист Кралік. Свої погляди він найповніше виклав у роботах «Суть і всевітньо-історичне значення німецтва», «Католицизм і національності», «Австрійська історія», «Рішення у світовій війні. Три промови», «Історія світової війни», «Від світової війни до світового союзу», «Культурна місія Австрії для народів Європи», «Основи та ядро світової історії».

Кралік знаходився під впливом «християнсько-германської» світової ідеї Р. Вагнера і пізніх романтиків. Він був у захопленні від майже двотисячолітньої переможної ходи німецького народу, від його «героїчної добротності» і його «національних расових інстинктів». Кралік, як апологет австрійської династійної спадкоємності і монархії Габсбургів перебував в опозиції до пангерманців і критикував малонімецьку політику Пруссії та Отто фон Бісмарка. Світову війну він розглядав як боротьбу ідей 1789 і 1914 років,

що велася «між пустими фразами Свободи, Рівності, Братерства, які прекрасно ілюстрували страшний час Французької революції, і німецькими ідеями Порядку, Відповідальності, Загальної Приналежності, Авторитету, Самовиховання, Дисципліни, Благодес-тя». Кралік був також противником США, американської демократії та республіканської форми правління. Він негативно і скептично поставився до перемоги соціалістичної революції в Росії, вважаючи, що більшовицький режим, як і всі утопічні системи, не має майбутнього.

На такій релігійно-консервативній основі Кралік та інші представники цього напрямку розвивали свої ідеї та плани створення Міттельєвропи, де пануватиме німецький дух і німецький порядок. Після підписання мирного договору в Брест-Литовську він коротко так сформулював свою концепцію «Серединної Європи»: «Міттельєвропа здобула колонізаційний вплив на Чорному морі та відновлює час Ганзи на Балтиці». Кралік вітав консолідацію балтійських країн як старих областей німецької колонізації та, подібно Кайндлю, бачив необхідність у розширенні німецької еміграції на Схід. Він розглядав Україну і кавказький регіон між Чорним і Каспійським морями у якості противаги з одного боку Росії, а з другого – Туреччини і Персії. Водночас Кралік, розвиваючи більш ранні положення німецького економіста Ф. Ліста, виступав за розширення і зміцнення Серединної Європи за рахунок включення до її складу територій Дунайського регіону. У праці «Австрійське відродження» він писав: «Завдання і майбутнє німецького народу знаходиться не на американському Москітовому узбережжі, а на нижньому Дунаї, весь Дунай мусить стати австрійським і так буде залучений до

німецької Міттельєвропи». При цьому Кралік припускав, що військовий союз Туреччини з Центральними державами і розгром Сербії створюють для Австрії прекрасні можливості для розширення Міттельєвропи за рахунок земель Південно-Східної Європи, а потім і Близького Сходу. Саме тому важлива роль надавалась Дунайському простору як мосту, що має з'єднати різні частини Австро-Угорської монархії. Воротами, через які Австрія повинна пройти на Близький Схід і до Суецького каналу, служитиме Белград. Кралік писав про це образно і патетично: «Белград є землею принца Євгена, священною землею імператора Франца Йосипа. Белград – це наша Троя...» [16, с. 10]. Австрійська імперія має використати всю область Східної та Південно-Східної Європи, а також Близького Сходу для своєї активної культуртрегерської діяльності.

Загалом Кралік вважав, що ядро Міттельєвропи складуть дві центральні союзні держави – Німецька імперія і Австро-Угорська монархія – при сильному перш за все культурно-духовному впливові Австрії на східноєвропейські землі. Головним чином у такому результаті, а не у встановленні господарської автаркії в центрі Європи, він бачив головне значення Першої світової війни. Тому Міттельєвропа для нього була не просто самоціллю, а передумовою для зустрічі «інакомислячого світу з належною силою і рішучістю». Виступаючи за створення Великої Німеччини, Кралік водночас суттєву роль у цій державі відводив «пронімецьки орієнтованій Австрії». Саме ця територія, де «великі середньоевропейські гірські масиви пробиваються і перехрещуються з великими ріками, постає в якійсь мірі середнім пунктом географічної та політичної системи координат». Звідси австрій-

ським німцям за допомогою внутрішньої колонізації Габсбурзької імперії належало розвивати релігійну самосвідомість, культурний і політичний рівень інших народів.

З точки зору розробки конкретних планів проведення внутрішніх реформ в Австрії, найактивніше підтримував Краліка історик і державний діяч М. Мейр. У зміцненні Дунайської монархії за рахунок німецьтва він бачив важливий фактор розвитку західноєвропейської християнської культури. Наприкінці грудня 1916 р. Мейр опублікував статтю «Внутрішньополітичні питання в Австрії після війни», де звернув увагу на необхідність сприяння буржуазним німецьким партіям і тісним зв'язкам з Німецькою імперією, введення «особливого становища» (Sonderstellung) для Галичини та Буковини, німецької мови як державної для національно змішаних областей, а також конституційних змін, які були життєво важливими і необхідними.

Мейр виступав за активну політику Австрії в південно-східному напрямі. Він виходив з того, що на долю Габсбурзької монархії після війни випаде велика місія на Балканському півострові, а тому розглядав цей регіон як дуже важливий з точки зору торгових шляхів і проникнення в район Чорного та Егейського морів. Своєрідним апогеєм балканської політики мало стати встановлення контролю над прямою залізничною лінією Белград – Салоніки, в результаті чого Австрія не тільки контролюватиме цю територію, але й одержить найкоротший шлях від центру монархії до Середземного моря. Він писав: «Важливим опорним пунктом у цьому напрямі є Сараєво і звичайно Белград... Російські форпости Сербія і Чорногорія мусять віддалитися від південних воріт мо-

нархії. Така ціна сучасної великої світової війни для Австрії». У зв'язку з цим Мейр підтримував пангерманські серединноєвропейські плани XIX століття і виступав за тісний митний союз між Австрійською та Німецькою імперіями. Він вважав, що коли між Німеччиною і Дунайською монархією встановляться тісні економічні зв'язки, то до такої Міттельєвропи приєднаються Румунія і Болгарія на Балканах. Це створить особливо сприятливі умови і міцний фундамент для «світової політики» серединноєвропейських великих держав. Австро-Угорщина зможе використати Балкани як міст «для культурного і господарського підкорення країн Малої Азії, Сирії та Месопотамії».

В цілому представники католицько-консервативного напрямку дотримувалися думки про створення такої Міттельєвропи, яка стала б відновленою Священною Римською імперією, базою для проведення німецтвом своєї релігійної і культурної місії, сприяла послабленню слов'янських впливів у Центрально-Східній Європі і поступовому витісненню звідти слов'янства німецьким етнічним елементом. Тому Першу світову війну, не дивлячись на укладені мирні договори, вони розглядали як свого роду проміжний рубіж «у великій культурній боротьбі між серединноєвропейською ідеалістичною культурою і особливим матеріалістичним напрямом» [17, с. V], між німецькими і слов'янськими ідеями та етнічними впливами у центрі й на сході Європи.

Дуже близькими до ідей прихильників католицько-консервативної течії були погляди на майбутнє Австро-Угорської імперії, яких дотримувався відомий історик і публіцист Гайнріх Фрідюнг. Він ще у 70-80-х роках XIX ст. брав активну участь у національному русі австрійських німців, зокрема у ство-

ренні Німецького шкільного союзу, Німецької народної партії та підготовці Лінцської програми 1882 р. Уже з того часу Фрідюнг дотримувався думки про необхідність створення Міттельєвропи як великого політичного і господарського блоку німецьких земель на основі укладення митного союзу. Цей блок «складатиме фронт проти Сходу і Заходу», перш за все проти Росії та Англії. Ще в 1877 р. він також проектував можливість включення країн Балканського півострова до цього «серединноєвропейського альянсу» [10, с. 82].

Найповніше плани тісного зближення між Австрією та Німеччиною були викладені Фрідюнгом під час Першої світової війни у пропагандистській праці «Меморандум по Німеччині-Австрії» (опублікована як рукопис у 1915 р. в Лейпцигу). Фактично це була доповідна записка групи австрійських пангерманців про необхідність укладення тісного господарсько-політичного союзу між Дунайською монархією і Німецькою імперією. До цієї групи належали, зокрема, відомий письменник, у майбутньому перший союзний президент Австрійської республіки д-р Міхаель Гайніш, професори Віденського університету Євген фон Філіпович і Ганс Юберсбергер. Зауважимо, що не всі вони поділяли серединноєвропейські плани Фрідюнга. Так, для професора Є. Філіповича центральним пунктом був тільки господарський і митний союз між Німецькою імперією та Австро-Угорщиною [20].

Меморандум проголошував головною метою укладення всебічного союзу з кайзерівською Німеччиною, який, на думку його авторів, зміг би забезпечити на майбутнє стабільне становище і цілісність Австро-Угорщини. Водночас передбачався митний союз обох імперій. Далі визначалося, що серединноєвропей-

ський союз укладався терміном на 25 років, тобто на час дії митного і торгового договору, який повинні були розглянути і затвердити парламенти в Берліні, Відні та Будапешті [9, с. 73]. Фрідюнг і його однодумці сподівалися, що Австрія за допомогою тісних зв'язків з Німеччиною подолає господарські та фінансові труднощі, а також отримає велику користь від розширення своєї участі як середньоевропейська імперія у світовій торгівлі.

Ще одним кардинальним досягненням внутрішнього характеру, чому сприятиме створення Міттельєвропи, стало б врегулювання національного питання, особливо заспокоєння чеського національного руху та рухів інших слов'янських народів. Габсбурзька монархія розглядалася як простір для розвитку всіх народів при збереженні сильної імперської влади, у віданні якої мали залишатися зовнішня політика, торгівля, армія і флот. У меморандумі передбачалося, що в результаті війни російсько-українські землі відійдуть до Австрії і об'єднаються зі Східною Галичиною, при можливому наданні їм «особливого становища» (Sonderstellung), тобто культурно-національної автономії, або ж створення «австрійської України» чи так званого «коронного краю» (osterreichisches Kronland) з особливим державно-правовим статусом [9, с. 84-85].

Обґрунтовуючи основні положення свого «Меморандуму», Фрідюнг і його прибічники виходили з того, що світ уже поділений на сфери впливу між великими державами, і залишилася тільки Середина Європа. Саме цей простір повинні використати Австро-Угорщина і Німецька імперія для зміцнення своїх позицій у світі та впливу на міжнародну політику. Однак концепція Фрідюнга не була підтримана Австрією. До

його серединноєвропейських планів скептично поставилися як у Відні, так і в Будапешті.

Загалом всі плани, які розроблялися австрійською суспільно-політичною думкою щодо врятування дуалістичної Дунайської монархії, в тому числі різні проекти створення Серединної Європи, виявилися або нежиттєздатними, сповненими романтизмом і ностальгією за «золотою добою» в історії Австрійської імперії, або запізнилими. У пошуках адекватної відповіді численним австрійським (а також німецьким) схемам «Серединної Європи» у західних столицях особливу увагу надавали складним етнічним і національним проблемам регіону, сфокусованим в Австро-Угорщині. Саме з врахуванням дезінтеграційних процесів у Дунайській монархії, особливо в останні роки світового конфлікту, розроблялися основи стратегії і тактики країн Антанти і США у Центральній та Південно-Східній Європі. Важливе значення надавалося також укладенню сепаратного миру з Віднем.

Наслідком стало проголошення і конституювання низки нових незалежних держав, які утворилися в результаті геополітичних змін, ініційованих підсумками Першої світової війни і розпадом великих імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської, Російської. З-поміж цих держав чільне місце в міжвоєнній Європі посіли слов'янські – Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), а також Білоруська й Українська радянські республіки, які 30 грудня 1922 р. ввійшли до складу СРСР. Відзначені геополітичні зміни в Європі стали основою нової міжвоєнної системи міжнародних відносин. Фундаментальні принципи повоєнного міжнародного порядку були закріплені відповідною системою міжнародних договорів та угод у контексті

роботи Паризької мирної конференції 1919-1920 рр. Водночас, незважаючи на крах австрійських і німецьких середньоевропейських планів і здобуття після Першої світової війни незалежності народами Центрально-Східної Європи, не втратили своєї актуальності та ваги проблеми подальшого розвитку інтеграційних процесів на території Європи. Все це принципово змінило розстановку сил як на європейській, так і на міжнародній арені й визначило нові важливі тенденції розвитку всієї системи міжнародних відносин, які кардинально вплинули на їх еволюцію в міжвоєнний період. Ідея Об'єднаної Європи знову актуалізувалася (якщо не брати до уваги низку міжвоєнних проектів, зокрема Е. фон Гасселя) тільки після Другої світової війни. Саме вона стала базою для створення і розширення спочатку Європейського економічного співтовариства, а потім і Європейського Союзу.

Джерела і література

1. Архив внешней политики Российской империи МИД Российской Федерации. – Ф Канцелярия. – Оп. 470. – Д. 68. – 1916 г.
2. Кайндль – завжди привід для інтелектуального діалогу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dobrabiblioteka.cv.ua/ua/news?id=542097>
3. Науманн Ф. Срединная Европа / Ф. Науманн. – Пгт., 1918.
4. Троян С.С. Немецкая Mitteleuropa: историческая ретроспектива (немецкие планы создания Серединной Европы конца XIX – начала XX века) / С.С. Троян, В.П. Фисанов. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013.
5. Троян С.С. Німецтво versus слов'янство: австрійські концепції Мітельєвропи напередодні та під час Першої світової війни / С.С. Троян // Матеріали міжнародної

наукової інтернет-конференції «Сучасні дослідження історії слов'янських народів». До 20-річчя створення кафедри історії слов'ян. 19 вересня 2013 р. Івано-Франківськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pu.if.ua/depart/SlavsHistory/ua/4369/>

6. Charmatz R. Das Ministerium des Reformen / R. Charmatz // Die Hilfe. – 1916. – 9 November.
6. Charmatz R. Die österreichische Sozialdemokratie und die Zukunft Österreichs / R. Charmatz // Die Hilfe. – 1916. – 20 Januar.
7. Fellner F. Richard Charmatz – Biograf Österreichs / F. Fellner // Forum. – 1965. – März.
9. Friedjung H. Denkschrift aus Deutsch-Österreich / H. Friedjung. – Leipzig, 1915 (Manuscript).
8. Friedjung H. Der Ausgleich mit Ungarn / H. Friedjung. – Leipzig, 1977.
9. Hartmann L.M. Der Krieg in der Weltgeschichte / L.M. Hartmann // Zur Zeit – und Welttage. – Wien, 1915. – N 3.
10. Hartmann L.M. Deutschland und wir / L.M. Hartmann // Kampf. – 1918. – April.
11. Kaindl R. F. Deutsche Siedlung im Osten / R. F. Kaindl. – B.-Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1915.
12. Kautsky K. Die Veremigten Staaten Mitteleuropas / K. Kautsky. – Stuttgart, 1916.
13. Kovác D. Otárka Rakusko-Uhorska a jeho vnutorného uspoziadania vo vojnovych cielóh imperialistického Nemecka / D. Kovác // Ceskoslovensky casopis historicky. Praga. – 1987. – C. 2.
14. Kralik R.v. Die Entscheidung im Weltkrieg. Drei Reden / R.v. Kralik. – Wien: Adolf Holzhausen, 1914.
15. Kralik R.V. Geschichte des Volkerkrieges / R.v. Kralik. – Graz : [Universitätsbuchdr. u.] Verlbh. «Styria», 1923.
16. Naumann F. Mitteleuropa / F. Naumann. – B., 1915.
17. Naumann F. Werke. Bd. 4 / F. Naumann. – Köln und Oplanden, 1964.
18. Philippovicz E.v. Ein Wirtschafts – und Zollverband zwischen Deutschland und Öterreich-Ungarn / E.v. Philippovicz. – Leipzig, 1915.
19. Ramhardter G. Geschichtswissenschaft und Patriotismus österreichische Historiker im Weltkrieg 1914-1918 / G. Ramhardter. – Wien, 1973.

20. Schicksalsjahre Österreichs 1908 – 1919. Das politische Tagebuch Josef Redlich. Bd.2. – Gras-Köln, 1954.
21. Skala R.V. Die Entwicklung des Deutschtums in Österreich / R.V. Skala // Der Panther. – 1916. – November.
22. Skala R.V. Wofür kämpfen wir Deutschösterreicher? / R.V. Skala // Deutsche Arbeit. – 1914. – Oktober.

«ЧОТИРНАДЦЯТЬ ПУНКТИВ» ПРЕЗИДЕНТА США ВУДРО ВІЛЬСОНА: СПРОБА РЕТРОСПЕКТИВНОГО АНАЛІЗУ

Століття минуло з тих днів, коли Європа і увесь світ були втягнуті у Велику війну, яка знаменувала входження фактично усіх народів у добу воєн, революцій та соціально-економічних криз, які продовжувалися фактично усе ХХ століття. Сьогодні є необхідність звернутися до документів вже далекої від нас доби, щоби зрозуміти суперечливий дух епохи – ту таємницю, в якій народжувалися контури нового ХХ віку як століття екстремального. І тут нам допоможе саме контент-аналіз найважливіших документів, які складають, так би мовити, «дипломатичну пам'ять» людства. До таких документальних джерел, поза всяким сумнівом, можна віднести відомі «14 пунктів» президента США Вудро Вільсона, які стали мирною програмою у рік завершення війни, а згодом і під час роботи Паризької мирної конференції. Багаторічна робота над документальними джерелами доби Першої світової війни спонукала автора звернутися насамперед до текстологічного аналізу Десятого пункту з промови президента, що її Вільсон виголосив у Конгресі 8 січня 1918 р. Нагадаємо, що він стосувався однієї з ключових проблем майбутнього територіального устрою Центральної Європи – подальшої долі багатонаціональної австро-угорської імперії.

Автор намагатиметься інтерпретувати насамперед

промову президента США В.Вільсона до Конгресу 5 січня 1918 р. як документ, що є наслідком право-вої та дипломатичної діяльності президента та представників експертного середовища. Як справедливо зазначає відомий вітчизняний документознавець Г.М. Швецова-Водка, за межами документу залишаються ті матеріали, які описують у нашому випадку копівку підготовчу та експертну діяльність. І саме, цю найбільш трудомістку і «тіньову сторону» підготовки та оцінки дипломатичних документів, маємо на меті, наскільки можливо, показати у запропонованому матеріалі.

Проаналізуємо тут відомі нам джерела «формування» остаточного тексту програмного документу адміністрації Вільсона. Мабуть, одна з ключових фраз щодо автономії національностей Австро-Угорщини потрапила до тексту документу із наукових праць відомого французького історика Л. Леже. Вчений писав у своїй фундаментальній роботі, присвяченій австро-угорським проблемам, що врятувати країну від політичної анархії може лише встановлення нового *modus vivendi* між різними національностями. Ось чому, на його думку, конче необхідна «трансформація нинішньої дуалістичної монархії у федеративну державу, де б локальна автономія різних національних груп була шанована й визнана» (the local autonomy of the different national groups will be respected and recognized – курсив мій – В.Ф.) [1, с.457]. Зауважимо, що, хоча ця ідея імпонувала Вільсону, її виклад експертами навряд чи влаштував політика. Президенту був не до вподоби запропонований у меморандумі багатослівний варіант. Мабуть, аналітики, спираючись на тезу Леже, врахували це у подальшій роботі. Формулу, яка влаштувала Габсбургів, було знайде-

но в конфіденціальному листі Бальфура. Інформуючи Вільсона про таємні переговори з австрійським представником, глава Форін офіс зауважив таке: виступаючи проти розпаду Австро-Угорщини, Британія висловила побажання, що в майбутньому народам, з яких складається імперія, буде «надано можливість автономного розвитку» (given an opportunity for autonomous development) [2, с.609].

Підсумком копіткої аналітичної роботи, яка поєднувалася з неабиякою редакційною правкою, став такий попередній текст пункту: «The peoples of Austro-Hungary, whose place among the nations** of the world we wish to see safeguarded and assured must be accorded the freest opportunity of autonomous development» [3, с.481]. Ось його переклад: «Народам Австро-Угорщини, чиє місце поміж іншими державами світу ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, потрібно надати найвільнішу можливість автономного розвитку». Проте і цей текст не задовольняв президента і тому не був остаточним. Вільсон, намагаючись заспокоїти Відень, вирішив продемонструвати прихильність принципів збереження статус-кво, щоб якимось чином не завдати шкоди суверенітету Австро-Угорщини. Президент підреда-

** Зауважимо, що слово «nation» в англійській мові має, як відомо, різноманітні значення: 1) народ, нація; 2) держава, країна. Так, словосполучення «community of nations» означає «співтовариство держав». Зрозуміло, що Дунайська монархія не могла вважатися нацією. У такому випадку неможливо було, при нагоді, прочитати «among the nations» як «поміж націями», а це не влаштувало офіційний Вашингтон. Вилучаючи слово «світу», можна було, при бажанні, віднести прийменник «чиє» до слова «народи» і читати текст так: «Народи Австро-Угорщини, чиє місце поміж іншими націями...» (курсив мій – В.Ф.). Отже, докорінним чином змінювався зміст написаного.

гував формулювання в тій частині, де йшлося про можливість «вільного автономного розвитку народів», замінивши вираз «must be accorded» (потрібно надати) на «should be accorded» (варто надати). Внаслідок цього тон сказаного пом'якшав і віденські політики мали розглядати пропозицію Вільсона виключно як пораду, а не вимогу.

По-друге, з виразу «among the nations of the world» (поміж іншими державами світу) зникло слово «world» – «світу». При збереженні першого варіанту значною мірою звужувалися можливості подвійного читання тексту. Адже вислів «nations of the world» тлумачився виключно як «держави світу», тобто йшлося лише про Габсбурзьку монархію.

І ще одне. В остаточний текст документу за порадою Ліппмана включили слово «народи» (peoples). У попередньому меморандумі, написаному професором Р. Кернером, експертом з чеських проблем, пропонувався терміни «нації» та «раси» (races). Проте перевагу було надано терміну «народи», який і використали експерти в остаточному меморандумі, представленому президенту Вільсону [4, с.95]. Згодом американці змінили акценти, опинившись перед необхідністю підтримати визвольний рух народів Дунайської імперії.

Остаточний текст пункту X був такий: «The peoples of Austro – Hungary, whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured should be accorded the freest opportunity of autonomous development» [3, с.527, 537]. Автор подає тут власний варіант перекладу: «Народам Австро-Угорщини, чие місце поміж іншими державами сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, варто надати найвільнішу можливість автономного розвитку» Зміст написаного можна було тлумачити двояко і це заздалегідь передбачали дале-

коглядні редактори промови президента. У дипломатичних колах і серед спостерігачів відразу ж виникло запитання, кого або що мав на увазі Вільсон, говорячи про гарантоване місце у світовому співтоваристві. З'ясовуючи ситуацію, поділимо пункт на дві логічно пов'язані між собою смислові одиниці.

1. Австро-Угорщина, чиє місце поміж іншими державами ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим;
2. Народам... варто надати найвільнішу можливість автономного розвитку.

Зауважимо: для сучасників таке розуміння не було очевидним. Згодом і дехто з дослідників припустився помилки, намагаючись по-своєму, однозначно тлумачити текст пункту. Говорячи про сучасників, наведемо думку посла Франції в США Ж.Жюссерана. У конфіденційному листі до держдепартаменту дипломат попросив роз'яснити, чиє місце «поміж націями» президент сподівався бачити захищеним і гарантованим. Сам він вважав, що йдеться про народи, які проживали в Дунайській монархії. У відповіді Вільсона зазначалося: «Французький посол вірно інтерпретував мої мирні пропозиції стосовно Австро-Угорщини» [5, с.83]. У Вашингтоні таке тлумачення «тримали» немов би про запас, для внутрішнього користування, з огляду на можливі зміни політичної ситуації в центральньо-європейському регіоні. Тоді запропонований Вільсоном (для Жюссерана) варіант тлумачення не міг набути широкого розголосу. Враховуючи існуючі реалії, у Вашингтоні не вели мови виключно про народи, оскільки суб'єктом міжнародного права залишалася Австро-Угорщина, з якою США сподівалися мати справу. Адже у західних столицях усе ще плекали надію на таємні контакти з Віднем, сподіваю-

чись укласти сепаратний мир з Габсбургами. До речі, австрійські політики, ознайомившись з текстом Чотирнадцяти пунктів, сприйняли їх, щоправда не без заперечень, як основу майбутніх мирних переговорів. Не випадково відомий американський дослідник В.Маматей писав, що у даному випадку маємо справу з дуже вдалим «вивертом психологічної війни». «Кожен мав змогу прочитати текст (пункту – Ф.В.) так, як йому заманеться», – писав він [6, с.180]. Цікаво, що сучасний чеський історик В.Вавра знайшов російський переклад пункту, зроблений на початку 1918 р. у генеральному консульстві США в Москві: «Народам Австро-Венгрии, место которой среди других наций мы желали бы видеть...» [7, с.20]. Радянський вчений З.А.Атлас наводить той варіант перекладу X пункту, який передбачав збереження Австро-Угорщини як державного цілого. При цьому автор цитує «Известия» за 30 грудня 1917 р.: «Народам Австро-Венгрии, место которой (курсив мій – В.Ф.) среди других наций мы желали бы видеть сохраненным и упроченным, должна быть предоставлена возможность автономного развития». Таким чином, робить традиційний для радянської історіографії висновок З.А. Атлас, «ідеться не тільки про збереження Австро-Угорщини, але й про зміцнення її на основі автономного розвитку її народів. За допомогою культурно – національної автономії правлячі кола США намагалися утримати народи Австро-Угорщини від революційної та національно – визвольної боротьби, зміцнити позиції реакції в країні» [8, с.112].

Перш ніж перейти до інших сюжетів, звернемо увагу на джерела формування пункту X. На наш погляд, він складався під впливом двох джерел. Перше – меморандум Мезеса-Ліппмана. Друге – це згаданий лист Бальфура Вільсону.

1. Austro-Hungary, whose place among the nations... (порівняємо з меморандумом експертів: «Austria-Hungary may be free to take her rightful place among the nations»).
2. Знову текст пункту: «The peoples ... should be accorded the freest opportunity of autonomous development». Ось витяг з листа Бальфура: «... Our strong desire to see the various nationalities of which the Empire is composed given an opportunity for autonomous development...» (Маємо сильне бажання бачити, що різним національностям, з яких складається імперія, надано можливість автономного розвитку). Вірогідним є вплив на авторів деяких ідей Леже.

Вільсон, як згадує його донька, мав свій «особливий метод» підготовки промов. Спочатку він занотовував суть на невеличких листках паперу, частково надрукованих на машинці, частково написаних від руки, потім знов робив вставки. Остаточний текст друкувався на машинці на аркушах тонкого паперу, в нього «вносилися деякі виправлення, охайно вписані між рядками» [9, с.246]. Саме так виглядав попередній варіант тексту 14 пунктів, що його правив президент.

У травні-серпні 1918 р., коли посилювався національний рух в Монархії і стало очевидним, що Відень не піде на поступки країнам Антанти, дипломати, читаючи Десятий пункт, зовсім інакше розставили акценти. 19 серпня державний секретар Р. Лансінг у листі Вільсону писав, що США окремою декларацією могли б підтримати австро-угорські національності, які бажають визволитись від німецького панування. Вони могли б розраховувати не тільки на симпатії з нашого боку, писав він, але і на матеріальну допомо-

гу. При цьому, як вважав Лансінг, можна було встановити тісні контакти з революційними організаціями і групами, які виступають проти австро-угорського уряду, добиваючись національної незалежності збройним шляхом. «Якщо такий курс буде схвалено, зазначав політик, то Австро-Угорщині необхідно дати зрозуміти, що під час мирних переговорів ми виступимо проти існування імперії в її нинішній формі і в нинішніх кордонах» [10, т.I, с.140]. Мирна програма, як визнавав пізніше Ліппман, мала встановити лінії порозуміння між союзниками, з одного боку, та неофіційними колами в Німеччині і «нерівноправними народами Австро-Угорщини» (subject peoples of Austria-Hungary) [11, с.136]. До речі, Лансінг завжди критично ставився до промови президента у Конгресі, зокрема до Десятого пункту, оскільки пропонувалося «федералізувати» Габсбурзьку імперію. У мемуарах він писав: «Я не наважувався включати (до мирної американської програми – В.Ф.) питання про незалежність для австро-угорських національностей, а саме чехів, русинів, південних слов'ян, бо президент, виключаючи випадок з Польщею... мав на меті будь-що зберегти дуалістичну монархію. Я не вважав це мудрим рішенням» [12, с.261]. Взагалі-то до думки Лансінга ні Вільсон, ні Хауз ніколи серйозно не прислухались. Лансінг грав власну гру. Вільсон, вважав Хауз, ніколи не підтримував Лансінга, тому що той не погоджувався з ним у багатьох питаннях. Коли Сполучені Штати приєдналися до союзників, Вільсон хотів поставити Ньютона Бейкера на місце Лансінга. Хауз переконав його не робити ніяких змін. Лансінг був відомою політичною величиною, Бейкер – невідомою [13, с.78].

Отже, те, про що Вільсон писав Жюссерану в кон-

фіденціальному листі, стало можливим лише влітку 1918 р. Тоді у дипломатичних колах віддавали перевагу такій редакції тексту: «*Народам Австро-Угорщини, чие місце* поміж іншими націями ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, потрібно надати найвільнішу можливість автономного розвитку». У Вашингтоні висловили бажання бачити національності імперії Габсбургів рівноправними членами міжнародного співтовариства саме тоді, коли розпад Дунайської монархії хоча й очікувався, але не був ще таким очевидним. Зазначимо: саме цей варіант перекладу наводився в багатьох радянських виданнях минулих років. У відомій документальній публікації «Архив полковника Хауза», наприклад, читаємо: «Народам Австро-Угорщини, місце яких поміж націями ми бажаємо бачити забезпеченим і міцним, варто надати повну можливість вільного автономного розвитку» [14, с.155]. Пізніше Ліппман піддав критиці стратегію Вільсона у Центральній Європі, викладену у 14 пунктах. Теза щодо Італії ігнорує «стратегічні міркування». Пункт щодо Росії за виключенням Польщі підтверджує «відновлення старих кордонів імперії». Сербії обіцяний вихід до моря, проте про Юго-Славію (Jugo-Slavia) не згадується, тому що перевага надається «єдності Австро-Угорської імперії». Румунія у своїх старих кордонах залишається «вічна-віч з Угорщиною». Про чехо-словаків взагалі не згадується. «Розчленування» Туреччини не визначається, і постає лише одна тверда вимога «нової держави» – це Польща. Болгарський дипломат С. Панаретов записав у своєму щоденнику 8 січня 1918 р. (у день проголошення Вільсоном промови): «Я казав, що серби не задоволені посланням..., особливо пунктом X, який не має на меті знищення Австрії і здійснення югославських мрій» [15, с.178-179].

Слід згадати і про зацікавленість Вільсона у тому, щоб його «Чотирнадцять пунктів» та інші промови набули найширшого розголосу та визнання як програма мирного врегулювання. Президент доручив Джорджу Крілу через співробітників своєї інформаційної служби перекласти і розповсюдити президентські послання серед простих людей, насамперед, у Німеччині і в Росії у «короткій та прийнятній формі». Американський дослідник С.Кашман змальовує вражаючу картину розповсюдження вільсоновських ідей і промов. Він пише: «Офіційні промови Вільсона передавалися по радіо, швидко перекладались і розходились по світу Всюди у кінотеатрах показували фільми про американські воєнні зусилля. По суті справи, за два десятиліття до культу особи, що асоціювався насамперед з Гітлером і Сталіним, з'явився феномен Кріла – культ Вільсона. Свідомством цього культу було не тільки розповсюдження листівок, поштівків і фотографій в Західній Європі, але також в Італії та Росії. Вони розходилися у східному напрямі аж до Китаю, де видані Крілем промови Вільсона ставали бестселером навіть на Захід від перуанських Анд» [16, с.510].

Наведемо тут два дуже різні відгуки на президентські зусилля. «Усі ці послання, – згадував пізніше один японський дипломат, перекладалися і публікувалися японською пресою. Кожне висловлювання, яке злітало з губ містера Вільсона, кожне речення, що виходило з під його пера з питань війни читалося та вивчалося (курсив мій – В.Ф.) мільйонами японців» [17, с.48-49]. Інший сучасник подій барон А. Будберг, людина із найближчого оточення адмірала Колчака, записав у щоденнику 17 березня 1918 р.: «Мешканець Місяця Вільсон вибухнув посланням до російського народу; взагалі-то справа ні до чого, оскільки 3/4 російського

народа жодних послань не читає і дуже мало, якщо не зовсім, обізнані у тому, що таке Сполучені Штати і де вони розташовані» [18, с.287].

Навряд чи японці справді «вивчали» послання Вільсона, а росіяни ігнорували їх. Істина десь посередині: більша частина пересічної публіки ставилась до них, мабуть, індиферентно, інколи і не знаючи, про що йдеться. Вони знаходили відгук у незначній частині політично активних індивідуумів. Зауважимо, що саме тоді – у 1918 р. у тих американців, які долучилися до зовнішньої політики і розмірковували над подальшою тактикою країни у європейських справах, з'явився жвавий інтерес до подальшої долі Дунайської монархії. В матеріалах ліберального тижневика «The New Republic» зазначалось: «Проблема Австро-Угорщини – це зараз наша проблема і виробити адекватну концепцію для неї одне з нових міжнародних зобов'язань американського громадянина». Перебравши функції будівничих Нової Європи, на Заході вважали за необхідне підкреслити прихильність до планів створення в Дунайському басейні міцної Слов'янської федерації або ж конфедерації. Як зазначалось тоді в австрійському меморандумі з приводу політики країн Антанти, «майже усі великі гармати політичної словесної армії стріляють важким калібром з проблем воєнних цілей» [19, с.163].

Зауважимо, що у зв'язку з війною американці змушені були вивчати етнографічну карту Європи. Ще наприкінці 1915 р. на сторінках згадуваного тижневика було вміщено присвячену Україні статтю А.Джонсона з досить гучною назвою «Російська Ірландія». У ній, зокрема, ішлося про необхідність диференційованого підходу до слов'янських проблем Східної Європи. Автор писав: «Для нас усі слов'яни однакові: росіяни,

поляки, русини, чехи, словаки, хорвати та серби. Що ми знаємо про етнічні та лінгвістичні відмінності цих націй? Чи говорять вони між собою різними мовами? Чи усі без винятку можуть пишатися своєрідним фольклором, або дивовижними соціальними та релігійними інститутами?» [20]. Ще раз підкреслимо той факт, що провідну роль в австрофобській кампанії у Сполучених Штатах відіграв саме журнал «The New Republic». У ньому підкреслювалось: «Поділ Австро-Угорщини на чотири держави Німецьку, Угорську, Чехо-Словацьку та Юго-Славську з передачею Польщі, Румунії та Італії територій національно близьких до цих держав, точно б відповідав американській концепції сучасного стану Австро-Угорської проблеми (just disposition of the Austro – Hungarian problem)». «Ідея подальшої федерації з німцями та угорцями для патріотично налаштованих чехів і хорватів хіба що подібна до ідеї федерації Пруссії з Францією і Бельгією» [21].

Однак в офіційному коментарі до «Чотирнадцяти пунктів» зокрема ішлося про можливість створення іншої федерації – на теренах Центральної Європи: «Сполучені Штати підтримують також програму, що має на меті створення конфедерації Південно-Східної Європи» [14, с.156]. Цікаво, що саме тоді керівництво американських профспілок виступило зі спеціальною заявою на міжсоюзній робітничій конференції. Пропонувалось таке формулювання: «Конференція підтверджує Чотирнадцять пунктів, проголошені президентом Вільсоном як умови встановлення і підтримання миру між рівноправними націями» [22, с.374]. До речі, у самому тексті документу профспілкові діячі припустились помилки. Народом Австро-Угорщини пропонувалося надати не «найвільнішу

можливість» (*freest opportunity*) автономії, а «першу можливість автономного розвитку» (*first opportunity of autonomous development*) [22, с.376].

Подібної помилки припустились і австрійці, перекладаючи текст вільсоновської ноти. Навіть міністр закордонних справ Австро – Угорської монархії користувався текстом X пункту, в якому йшлося про необхідність надати «першу можливість» (*erste Gelegenheit*) автономного розвитку народам імперії [23, л.141]. В одній з тогочасних німецьких публікацій американських мирних умов, де поруч з німецькою версією подається автентичний англійський текст, переклад відповідає тексту оригіналу. У ньому зокрема читаємо, що народам Австро-Угорщини має бути надана «найвільніша можливість автономного розвитку» [24, с.3].

Сучасний британський історик Тео Аронсон вважає, що «ендемичні сепаратистські рухи» (*endemic separatist movements*) у Центральній Європі отримали «небачене прискорення», завдячуючи саме впливу Чотирнадцяти пунктів Вільсона. «З цього моменту самовизначення для усіх меншин стало не тільки природним; воно перетворилось майже в імператив» [25, с.184]. Зовсім іншої думки дотримувався один з перших дослідників програми Вільсона професор М.Хадсон, який зауважив: «Це в інших промовах він особливу увагу приділяв самовизначенню (курсив мій – В.Ф.) як важливій основі мирного врегулювання. Такого не було у промові щодо Чотирнадцяти пунктів» [26,с.9]. А головний американський «пропагандист» Джордж Кріл взагалі вважав, що вільсоновські пункти, не мали серйозного практичного значення. Він писав: «По суті справи Чотирнадцять пунктів не слід розглядати як визначену практичну формулу

(a definitive practical formula), а тільки як широке оприлюднення принципів» [27, с.301]. Американський дослідник Й.Калвода зауважив з приводу X пункту, що союзники відмовилися від розпаду Австро-Угорщини і таким чином шлях для «збереження імперії був ще відкритий» [28, с.257]. Цікаво, що під час підготовки промови Вільсона експерти пропонували поєднати лінію на збереження Австро-Угорщини як федеративної держави з елементами «психологічної війни» проти Габсбургів, підтримуючи революційні устремління насамперед слов'янських народів з метою схилити Відень до сепаратного миру з країнами Антанти. Проте Вільсон у січні 1918 р., як зазначає Б.Унтербергер, не підтримав таку політику «подвійного дна» [4, с.96].

Майже усі дослідники сходились на думці, що «пункт Десятий закликав до внутрішньої (чи то федеральної) автономії для національних груп всередині Австро-Угорської імперії». «Тільки пізніше Вільсон погодився з розпадом імперії, що призвело до встановлення слабких держав в Центральній Європі, підірвавши баланс сили і відкривши шлях Гітлеру» [16, с.512].

Не випадково, барон Мусулін повідомляв Черніну в телеграмі 28 січня 1918 р., що заяви Вільсона і Ллойд Джорджа відносно майбутньої політики в австро-угорському питанні суттєво підривають великосербські плани. Констатація того, що розчленування Австро – Угорщини не передбачено у воєнних цілях Антанти, викликало в сербських емігрантських колах, як зазначав дипломат, «велике занепокоєння». В зв'язку з цим Югославський комітет у Лондоні виступив із заявою, в якій зазначалось, що «демократизація Австро – Угорщини на основі автономії не може розв'язати югославське питання». Цього можна до-

сягнути лише за умов повного звільнення югославів з-під австрійської влади [29, л.21].

Звернемося до інших пунктів мирної американської програми, які безпосередньо торкалися австро-угорських проблем, маючи на меті їхнє порівняння з X пунктом. Згадуваний Фієрек так описував підготовку мирної програми. Вільсон і Хауз, обговорюючи текст, погодились, що нинішні пункти Лондонського договору, які давали Італії владу над іншими національностями, увійшли у конфлікт з принципами, проголошеними США. Незначне зауваження на полях, написане Вільсоном на доповіді «Інкуайрі» з цього питання, стало пунктом Дев'ятим. Обидва політики погодились, що турецьке панування в Європі завершилось. Пункт XI щодо Балкан був достатньо розмитим, оскільки невизначеним залишалось майбутнє Монархії. Пункт XIII гарантував відновлення незалежної Польської держави. Він відповідав принципам, проголошеним полковником і обіцянкам Хауза свому другу І.Падеревському. Один німецький спільний знайомий представив його Хаузу. Результатом цього візиту було отримання Польщею коридору [13, с.212].

Оцінюючи Дев'ятий пункт, Ліппман писав, що у ньому визнавався принцип національності, а це означало лише одне: умови Лондонського договору не визнавалися. Територіальне розмежування, запропоноване цим договором, експерт охарактеризував як «напівстратегічне, напівекономічне, напівімперіалістичне, напіветнічне». На його думку, симпатії союзників могли отримати тільки ті вимоги Риму, котрі сприяли відновленню «істинної» Italia Irredenta. Усі ж інші, як було відомо в інформованих колах, лише «стримували неминуче Югославське повстання» (delayed the impending Jugoslav revolt) [11, с.137].

У пункті XI зокрема говорилося: «Румунія, Сербія і Чорногорія мають бути звільнені; окуповані території відновлені; Сербія має здобути вільний і безпечний вихід до моря». Далі йшлося про кордони балканських держав, які повинні формуватися згідно «історично усталених ліній та принципу національності» [3, с.514]. Зрозуміло, що вирішення питання про вихід Сербії до моря суперечило планам збереження Австро-Угорщини. Це питання серйозно зачіпало італійців, які уклали з Антантою ще один важливий дипломатичний документ – таємний Лондонський пакт, за яким більша частина Адріатичного узбережжя, не говорячи вже про Трентіно, відходили після закінчення війни Італії. Як зазначав у дипломатичних записках юрисконсульт МЗС Росії Г.М. Михайловський, Сазонов та інші керівники російської дипломатії «даремно нагороджували Італію слов'янськими землями Австро-Угорщини і відокремлювали по живому тілу Хорватію від Сербії» [30, с.100].

Не менш складним, ніж слов'янські проблеми, виявилось італійське питання. І про це свідчать документальні джерела та мемуари сучасників. Як зазначав відомий англійський історик В. Готліб, «вимоги Консульти (Трентіно, Трієст, Далмація тощо) обеззброїли б Двоєдину монархію в Альпах, ліквідували б оборонні позиції на її узбережжі та у деяких центральних провінціях, позбавили б її виходу до моря, нанесли шкоди її «найбільш відчутним» інтересам на Балканах, зробили б Італію пануючою державою в Далмації та Адріатиці», суттєво порушивши рівновагу сил між обома державами [31, с.514]. Вільсон сам написав на полях доповіді «Інкуайрі» фразу, що пізніше увійшла до пункту Дев'ятого. Йшлося про регулювання італійських кордонів, згідно з національними ознаками. Це

було, як зазначав відомий дослідник Ч. Сеймур, запереченням права Італії (згідно з Лондонським договором) на контроль за Адріатикою та над німецькомовною частиною Тиролю [32, с.226].

Тут допитливий читач може поставити запитання: «Чи скористався Вільсон знанням про секретні договори, коли працював над текстом промови?». Уолтер Ліппман висловлювався з цього приводу недвозначно: «Чотирнадцять пунктів ...не могли формулюватися без знання секретних договорів», які оприлюднив у кінці 1917р. більшовицький уряд в Росії. Очевидно, що витяги з них лежали перед президентом, коли експерти і сам президент працювали над остаточним оформленням цих важливих документів стосовно воєнно-політичних цілей на завершальному етапі Першої світової війни. Проте, це вже дещо інші сюжети, що виходять за межі цієї наукової розвідки.

Отже, про що засвідчує текстологічний аналіз програми «14 пунктів» Вільсона й сучасні цьому документу коментарі з інших дипломатичних джерел – меморандумів, щоденників і споминів сучасників, а також матеріалів тогочасної преси. По-перше, те, що експерти, готуючи січневу промову президента до Конгресу, самі провели серйозний моніторинг ставлення до проблем Центральної Європи політиків та вчених з країн Антанти, насамперед, з Великої Британії та Франції. По-друге, оприлюднена версія тексту пунктів, особливо пункту X, який стосувався Австро-Угорської монархії не була однозначною для тлумачення, що відзначалося більшістю дипломатів і зацікавлених експертів. По-третє, проведений тоді контент-аналіз документу в цілому і тексту X пункту зокрема засвідчили, що упродовж року американська дипломатія, постійно змінюючи

акценти, по-різному інтерпретувала окремі його положення аж до осені 1918 року.

Не випадково, граф Чернін писав в одному з меморандумів : «Я певен, що ми досягнемо прийняттого компромісного миру; дещо ми змушені будем віддати Італії, і зрозуміло, ми за це нічого не отримаємо. Потім нам доведеться змінити весь лад Австро-Угорщини, згідно схеми, накресленої французами, Federation Danubienne, і мені поки що не ясно, як буде здійснено перетворення проти волі угорського і німецького населення». «Отже, я сподіваюсь, – зауважував політик, – що ми вийдемо з війни лише з синцем під оком. Проте старі часи більш ніколи не повернуться» [33, с. 238].

Таким чином, у Вашингтоні продовжували підтримувати, і це підкреслювалося у документах, «рух до федералізму в Австрії», який у разі успіху значно послабив би дуалістичну систему. Американці не виходили за рамки поміркованої тактики в австро-угорському питанні. Про це свідчив, зокрема, зміст присвяченого Австрії X пункту з відомих «Чотирнадцяти пунктів Вільсона». Австрійська дослідниця зовнішньої політики США у 1917-1919 р. Астрід Хаусманн зазначала, що формулювання X пункту було «типово вільсоновським» – сказано багато, а по суті знову нічого [34, с. 86].

Виступивши наприкінці війни з програмою повного мирного врегулювання, президент Вільсон накреслив лише опосередковані воєнно-політичні цілі США. У іншому президентському посланні Конгресу (11 лютого 1918 р.) спеціально зазначалось, що для Америки подібні заяви значать не більш, ніж попередній «скетч принципів» і вказівка на можливий шлях їхнього втілення у життя [35, с.529]. Після цього про-

грамний документ неодноразово корегувався. Центральною темою вільсонівських пунктів щодо Східної Європи було майбутнє монархії Габсбургів. Хьюго Гроцій писав свого часу про значення не стільки кінцевих, скільки проміжних, опосередкованих цілей у війні, тому що саме так з'ясовуються реальні мотиви політиків.

Щодо Австро-Угорщини у президента Вільсона у 1917-1918 роках були два лейтмотиви – надання народам Австро-Угорської імперії автономії та її збереження по можливості як суб'єкта міжнародного права по війні. Причому важливим напрямом її подальшої трансформації серед багатьох спостерігачів і політиків вважалася «внутрішня реформа імперії» [36, с. 72]. При цьому досить часто наводився позитивний приклад Швейцарії, де співжиття трьох національностей ґрунтувалося на «вільній і федеративній демократії» [37, с. 762], що для американців було дуже важливо. Усе це вповні вписувалося в американську зовнішньополітичну стратегію у Дунайському басейні в умовах, коли війна, як писав спеціаліст із зовнішньої політики США Ллойд Амбросіус, продемонструвала «взаємну залежність і національний плюралізм ХХ століття» [38, с. IX]. У такій ситуації, як вважає інший дослідник Стівен Блум, задача політиків полягала у тому, щоби «ідучи назустріч національним устремлінням кожної етнічної групи, наскільки можливо обмежувати їх» [39, с.50]. В цілому ж політична тактика США була фактично двоїста: розуміючи, що можливий й інший розвиток подій у Вашингтоні частково підтримали національні рухи чехо-словаків та югослов'ян, спрямовані на розпад монархії Габсбургів. Хоча, як пізніше підкреслював відомий знавець австро-угорських справ Роберт Канн, для Заходу

найбільш оптимальним рішенням у кінці війни могло стати створення «великої Східно-європейської федерації» на теренах колишньої Австро-Угорської імперії [40, с.166].

Виходячи з цього, вважалось за необхідне вирішувати усі інші етнотериторіальні проблеми Центральної і Східної Європи і така дипломатична тактика залишалась незмінною аж до осені 1918 року. Однак за нових геополітичних умов американська дипломатія вимушена була піти на «нове прочитання» X пункту програми Вільсона. В офіційній ноті, направленій 18 жовтня Австро-Угорщині зокрема відзначалося, що з дня проголошення 14 пунктів відбулися виключно важливі події. Уряд США визнав «справедливі національні вимоги» чехословаків та югослов'ян. «Тому президент, – підкреслювалось у документі, – не може розглядати «просто автономію» для цих народів» [41, с. 383].

Отже, американський дипломатичний досвід у роки Великої війни ще раз доводить, що слід завжди враховувати найнепередбачуваніші й несподівані сценарії розвитку подій у вирішальні моменти, щоби не опинитись на історичній сцені, за лаштунками якої іронічно посміхається Кліо, у зовсім безпорадній ситуації.

Джерела і література

1. Austria – Hungary. Based on the work of Paul Louis Leger. The history of Nations Series / Ed.-in-Chief H.C. Lodge. – Philadelphia, 1906. – XVII, 494 p.
2. The Mirage of Power. British foreign policy. 1902-1922. – V.3. – L.: Routledge & Kegan Paul PLC, 1972. – XVII, 423-759 pp.

3. The Papers of Woodrow Wilson. – Vol.45. Nov.11,1917 – Jan.15, 1918 / Ed.by Arthur S.Link. – Princeton: Princeton University Press, 1984. – 656 p.
4. Unterberger B.M. The United States, revolutionary Russia, and the rise of Czechoslovakia / B.M. Unterberger – Chappell Hill, 1989. – XIV, 463 p.
5. The Papers of Woodrow Wilson. – Vol.46. Jan.16,1918 – March 1918 / Ed.by Arthur S.Link. – Princeton: Princeton University Press, 1984. – 686 p.
6. Mamatey V.S. The United States and East Central Europe, 1914 – 1919.A study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda / Viktor S. Mamatey. – Princeton: Princeton, University Press, 1957. – 401 p.
7. Vavra V. K vojenskopolitičkemu pozadi vzniku samostatneho Československa / V. Vavra // Historie a vojenství. – 1978. – N4. – S.10-31.
8. Атлас З.А.Из истории распада Австро-Венгрии // Историческая наука на Урале за 50 лет,1917-1967 / З.А. Атлас. Свердловск,1968. – С.109-115.
9. McAdoo Wilson E.The Woodrow Wilsons / E. McAdoo Wilson. N.Y.: The Macmillan Company, 1937. – X, 301 p.
10. The Lansing Papers, 1914-1920. – V.I-2. – Washington, 1940.
11. Lippmann W. Public Opinion / Walter Lippmann. – N.Y.-L.: The Free Press,1965. – 272 p.
12. War Memories of R.Lansing. – N.Y.: The Bobbs-Merrill company,1935. – 383 p.
13. Viereck G.S. The Strangest Friendship in History. Woodrow Wilson and Colonel House / G.S.Viereck. – N.Y.: Liveright Inc. Publishers, 1932. – XIV, 375 p.
14. Архив полковника Хауза. – М., 1944. – Т.4. – 400 с.
15. Panaretov S. Diary 1917-1921. Appendix // Petkov M.Petko. The United States and Bulgaria in World War I. – N.Y., 1991. – P.161-252.
16. Cashman S.D. America in the of Titans.The progressive Era and World War First / S.D.Cashman. – N.Y., 1988. – XVI, 605 p.
17. Kawakami K. Japan and world peace / Kiyoshi Kawakami. – N.Y: Macmillan., 1919. – XV,196 p.
18. Дневник барона Алексея Будберга // Архив Русской революции. – В 22 тт. – Т.12. – М.: Терра,1991. – С.197-291.
19. Amerika und die Entente, 22.VII.1918 // Haus-, Hof – und Staatsarchiv. P.A. / 898. (дали: HHStA).

20. The New Republic. – 1915. – 16 Jan.
21. The New Republic. – 1918. – 15 June.
22. Proposals of American Federation of Labor Delegates to Inter – Allied Labor Conference, London, Sept.17-20, 1918 // Labor's official war record / American Labor and the War by S. Gompers. – N.Y.: George H.Doran Company, 1919. – 377 p.
23. Nachlass Czernin // HHStA. P.A.I/1092 A.
24. Die sieben und zwanzig Punkte des Präsidenten Wilson. – o.O., 1918. – 8 s.
25. Aronson T.Crowns in Conflict.1910-1918. – L: Murray, 1986. – XIV, 222 p.
26. Woodrow Wilson's Fourteen Points After Eight Years. By Manley O.Hudson. An Address at a Dinner in Commemoration of the Birthday of Woodrow Wilson, Minneapolis, Minnesota, December 28, 1925. – N.Y: Woodrow Wilson Foundation, 1925. – 31p.
27. Creel G.The war, the world and Wilson / George Creel. – N.Y. – L: Harper & Brothers, 1920. – 390 p.
28. Kalvoda J. The Genesis of Czechoslovakia. – N.Y.: Columbia University Press, 1986. – 673 p.
29. Kriegs-Ziele Entente-Staaten // HHStA.P.A. I.1052.Liasse Krieg 69.
30. Михайловский Г.Н. Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства. 1914-1920 / Г.Н. Михайловский. – Кн.1. – М: МО,1993. – 520 с.
31. Готлиб В.В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны / В.В.Готлиб. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 603 с.
32. Архив полковника Хауза. – М., 1939. – Т.3. – 320 с.
33. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары. – М.-П.: Государственное издательство, 1923. – 296 с.
34. Hausmann A. Die Amerikanische Aussenpolitik und die Entstehung der Osterreichischen Republik von 1917-1919 / A.Hausmann / Dissertation zur Erlangung des Doktor-Grades an der Philosophischen Fakultat der Universitat Wien, 1972. – 262 s.
35. The World's Work. – 1918. – March. – Vol.35. – N5.
36. Mason J.W. The Dissolution of the Austro-Hungarian Empire, 1867-1918 / J.W. Mason. – L., 1985.
37. Documents diplomatiques Suisses, 1848-1945. – Vol.6. – 1914-1918. – Bern, 1981.
38. Ambrosius L.E. Woodrow Wilson and the American Diplomatic tradition / L.E.Ambrosius. – N.Y., 1987.

39. Blum D.S. Walter Lippmann: Cosmopolitanism in the century of total war. / D.S. Blum – Ithaca, 1984.
40. Kann R.A. The Habsburg empire. A study in Integration and Disintegration/ Robert A. Kann. – N.Y., 1973.
41. The Papers of Woodrow Wilson. – Princeton, N.J. – Vol.51. Sept.14 – Nov.8, 1918 / Ed.by Arthur S.Link. – Princeton: Princeton University Press, 1986. – 712 p.

ЖІНКА НА БРИТАНСЬКОМУ ПРОПАГАНДИСТСЬКОМУ ПЛАКАТІ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ОБРАЗИ І КОНТЕКСТИ

Перша світова війна 1914-1918 рр. вивела на якісно новий рівень значення пропаганди. Для кожної із воюючих сторін поряд із матеріальними і людськими ресурсами вона стала важливим засобом боротьби з ворогом. Хоча на перший погляд, ідеологічна та інформаційна зброя була не такою очевидною як танки, літаки, кораблі, важка артилерія чи отруйні гази, однак уряди і відповідні відомства держав дуже швидко збагнули її важливість у боротьбі за розум і свідомість населення. Велика Британія не лише не стала винятком у здійсненні пропагандистської роботи, а й повела її зі значними успіхом.

Система організації пропаганди у Великій Британії у час Великої війни лише проходила період становлення, інколи методом проб і помилок. На шляху консолідації системи існували різні перешкоди, зокрема, у вигляді міжвідомчої конкуренції, зашкарублених традицій взаємин між урядом і керованими ним структурами, міжособистісних чвар тощо. Водночас існував чинник, який змушував творців британської пропагандистської машини, не дивлячись на всі перешкоди, наполегливо досягати поставленої мети, – громадська думка, яку на час початку Першої світової війни вже жодним чином не можна було ігнорувати, яка, більше того, стала визначальною при фор-

муванні урядової політики. Тож до завершення війни система пропаганди була вже добре налагодженою.

Пропагандистська робота здійснювалася зусиллями кількох агенцій. З них найефективнішими були дві. У вересні 1914 р. у Лондоні було створено урядове Бюро військової пропаганди (War Propaganda Bureau) (більш знане за місцем розташування як Веллінгтон Хаус (Wellington House)) під керівництвом Чарльза Мастермана (1873-1927). Робота Бюро була сфокусована головним чином на пропаганді, спрямованій на нейтральні країни, у першу чергу, на США, а також на контрпропаганді. Друкована продукція, випущена під егідою бюро, змістовно охоплювала широкий спектр тем: німецькі звірства у Бельгії і пруське варварство; нехтування Німеччиною та її союзниками правилами ведення війни і міжнародним правом; міжсоюзницька гармонія тощо.

У середині 1917 р. було заснована фінансована з бюджету міжпартійна парламентська організація Національний комітет для воєнних цілей (National War Aims Committee), діяльність якого стосувалася внутрішньої пропаганди. Головною метою її було переконати населення у необхідності безкомпромісної боротьби до переможного закінчення війни. Комітет активно використовував наочні засоби, в тому числі кіноматеріали, але масштаб друкованої продукції, у тому числі плакатів, які випускалися, був менший, ніж у Бюро військової пропаганди. [1, р. 1, 104-106, 139-140, 142-161].

Упродовж війни було декілька спроб здійснити централізацію і координацію діяльності пропагандистських організацій. Однак лише у лютому 1918 р. було засновано Міністерство інформації (Ministry of Information). Його цілі були сформульовані дуже про-

сто □ не більше, і не менше як «спрямовувати думку більшої частини світу» [2, р. 78]. Функціонально воно поділялося на три відділи: 1) внутрішньої і зовнішньої пропаганди (діяльність всередині Великої Британії, за кордоном та у зоні бойових дій); 2) публікацій (преса, література, фільми, візуальні матеріали); 3) персональної пропаганди і роботи з закордонним прес-центрами. Важливо, що для координації роботи щодо внутрішньої пропаганди було створено міждепартаментський комітет, у який увійшли представники Міністерства продовольства (Ministry of Food), Міністерства озброєнь (Ministry of Munitions), Національного воєнного ощадного комітету (National War Savings Committee) та Національної служби (National Service) під загальним оперативним керівництвом Національного комітету для воєнних цілей. Ці структури і взяли під контроль всю пропагандистську діяльність у країні [3, р. 78-79].

Жанр агітаційного плакату був відносно новим засобом інформаційної боротьби, але швидко продемонстрував свою дієвість і став не менш затребуваним, ніж газети, листівки і брошури. Плакати були розраховані, по-перше, для розповсюдження у зоні бойових дій, і тоді основною їх метою було підняття бойового духу солдатів і матросів. По-друге, об'єктом поширення могли стати ворожі позиції, але для таких потреб радше використовувались листівки, які можна було у великих кількостях скидати, наприклад, з літаків або повітряних куль. Тематично така продукція, зазвичай, займалася формуванням негативного образу ворога або позитивного образу союзника. Потрете, цільовою аудиторією плаката було власне населення, яке треба було переконати у правильності урядового курсу, зорієнтувати щодо поточної ситуа-

ції, скерувати його у ставленні до ворога, спонукати виконувати певні дії тощо.

Специфіка плаката як виду візуальної пропаганди робила його не лише засобом ефективного впливу на широкий загал, а й впливу швидкого. Як відомо, більшість людей краще сприймають інформацію візуально. Плакат містив коротке, але влучне гасло, а також яскраву ілюстрацію, яка відразу кидалася в очі, а також не допускала жодного двоякого тлумачення поданої інформації. Людина могла охопити її зміст, навіть проходячи повз, лише кинувши оком на малюнок. У багатьох випадках плакати містили лише текст. Важливим засобом збільшення ефективності пропагованої у плакатах інформації було застосування прямої мови та наказового способу дієслова при формулюванні тексту. Зміст деяких плакатів вважали за необхідне перекладати регіональними мовами, наприклад, валлійською. Розміщений на площі міста чи у солдатській казармі, один плакат міг бути побачений великою кількістю людей, що, власне, і було основною метою. Плакати часто передруковувалися газетами і вивіщувалися у транспортних компаніях, банках, бібліотеках, політичних клубах тощо. Вони також поширювалися всією Британською імперією, а іноді, переважно завдяки приватній ініціативі, й у інших країнах.

Тож з початком Першої світової війни агітаційні плакати з чорно-білими або кольоровими малюнками стали незамінним інструментом ведення воюючими державами «тотальної війни». Композиційно агітаційні плакати містили відкритий чи прихований заклик до чогось, вкладений в уста або відомих, впізнаваних осіб, або звичайних людей (солдатів, селян, робітників тощо), або символічних і алегоричних персона-

жив. Вони заохочували виконати свій обов'язок перед країною, записуватися добровольцями до армії, бути хоробрим, виробляти більше продовольства та зброї, жертвувати гроші благодійним організаціям і фондам на допомогу фронту і пораненим, застерігали не виказувати цінну інформацію ворожим шпигунам тощо. Сатиричні плакати виставляли ворога у негативному, але нестрашному світлі, щоби підтримувати впевненість і відвагу солдатів. Щоб утримати на відповідному рівні народний гнів і волю до боротьби з ворогом, плакати зображали численні реальні, а часто й вигадані злочини держав-противниць, особливо щодо жінок і дітей.

Серед сучасних дослідників нема остаточної єдності поглядів ні щодо ролі і місця жінки у західних суспільствах під час Першої світової війни, ні щодо процесу зміни її становища, ні щодо використання і призначення образу жінки у пропагандистських цілях. Однак однозначно можна сказати, що плакати були не лише відображенням статусу жінки під час війни, але і були інструментом, що впливав на зміну цього статусу [4, р. 273-275]

Напередодні війни становище жінок у Британії було не надто сприятливим. На ринку праці більшість з них була задіяна у сфері побутового обслуговування, переважно вони отримували мізерну зарплатню. Чоловіча робота розглядалася відокремлено від жіночої і вважалася значимішою. Очікувалося, що відразу ж після одруження жінка мала залишити роботу, щоби повернутися до своїх природних ролей: дружини, матері і домогосподарки.

Війна створила нові нагоди для працевлаштування жінок. За період між 1914 та 1918 роками більше 1 млн. жінок стали до лав офіційно оплачуваних

працівників різних галузей. За офіційними даними, загальна кількість працюючих жінок зросла з 5 млн. 966 тис. у липні 1914 р. до 7 млн. 311 тис. у липні 1918 р. Якщо напередодні війни жінки становили лише 26% від усіх зайнятих у країні, то на листопад 1918 р. їх частка зросла до 36%. Втім це збільшення у різних ділянках господарства було нерівномірним. Якщо на липень 1914 р. лише близько 2 тис. жінок трудилися на державних верфях, фабриках та зброярнях, то до листопада 1918 р. їх кількість зросла до 247 тис. Кількість жінок, задіяних у транспортній галузі зросла на 555% , сягнувши 100 тис. ос. Жінки працювали також фермерами, начальницями залізничних станцій, кочегарами, обхідницями і мастильницями залізничних вагонів, мулярами, теслями, м'ясниками, пивоварами і сажотрусами тощо [5].

В інших ділянках, таких як сільське господарство, банківська справа та державна служба, зростання зайнятості жінок, які найчастіше залучалися для роботи у якості клерків, друкарок і секретарок, продавчинь тощо йшло повільнішими темпами.

Сучасні дослідження доводять, що як уряд, так і преса, з пропагандистських міркувань значно перебільшували ареал «чоловічих» робіт, які перебравли на себе жінки за відсутності чоловіків. Більшість професій, де переважали чоловіки, і надалі залишалися недоступними жінкам. У сфері такої професійної діяльності як медицина, юриспруденція та інженерні спеціальності чисельного стрибка у кількості задіяних жінок не відбулося. Жінки-медики, архітектори, перукарі, якими їх зображували плакати та листівки того часу, все ще були абсолютною рідкістю [6; 7, р. 17-18].

Жінка стала одним із важливих компонентів британської візуальної пропаганди, спрямованої, в пер-

щу чергу, на власне населення. Для дослідження нами були залучені опубліковані та онлайн-збірки плакатів Імперського воєнного музею (Imperial War Museum) та Національного музею британської армії (National Army Museum) у Лондоні, Бібліотеки Конгресу США, а також відповідні інтернетресурси.

За цільовим призначенням плакати, що зображують жінок, можна поділити на дві великі групи: 1) ті, цільовою аудиторією яких є чоловіки і 2) ті, що звертаються до самих жінок, закликаючи їх мобілізувати зусилля задля перемоги.

За рольовим призначенням жінки серед досліджуваних плакатів можна виокремити такі групи: 1) жінка як національний символ, зокрема алегорія Британії, що несла потужний патріотичний заклик; 2) жінка, що представляє страждання нації у воєнний час; 3) жінка-дружина або наречена, яка чекає на повернення чоловіка, є символом його надії повернутися додому живим; 4) жінка – берегиня домашнього вогнища і сім'ї і жінка-матір, яка потребує захисту; зображення її разом з дітьми, робить її символом відповідальності за життя наступного покоління у Британії; 5) жінка як активна учасниця війни: жінка-працівниця на заводах, що випускали зброю і воєнну амуніцію для армії; жінка-учасниця допоміжних армійських формувань; жінка-учасниця медичних підрозділів; жінка-учасниця благодійних організацій та фондів, які збирають кошти для фронту та підтримки поранених та інвалідів війни; 6) жінка-агітаторка рекрутингової кампанії, яка спонукає британських чоловіків виконати свій громадянський та моральний обов'язок перед суспільством та державою.

Серед цих груп однією із найчисельніших є серія

плакатів, які використовують образ жінки задля проведення призовної кампанії.

Говорячи про британські плакати, присвячені виконанню військового обов'язку, треба мати на увазі, що до весни 1916 р. Велика Британія була єдиною з воюючих країн у Європі, чия армія складалася виключно з добровольців. Вони вербувалися у віці від 18 до 25 років і служили впродовж 12 років, з них від 3 до 8 років у регулярній армії, решта – у запасі із залученням щороку на 20-денні збори. На момент початку війни Британія мала близько 700 тис. осіб на службі в армії, з них 80 тис. осіб у регулярній, решта – у запасі. Тому питання збільшення числа добровольців шляхом проведення відповідної агітації серед чоловічої частини населення було дуже актуальним.

Питаннями залучення волонтерів займалося Воєнне відомство (War Office), яке традиційно, починаючи з 17 ст., було частиною уряду і керувалося воєнним міністром, а також Парламентський рекрутинговий комітет (Parliamentary Recruiting Committee), створений 1914 р. Останній був міжпартійною організацією під керівництвом прем'єр-міністра лорда Г. Асквіта. Комітет використовував можливості роботи парламентських партій у виборчих округах задля проведення агітації серед населення на місцях. Партійні активісти поширювали листівки, організували мітинги, процесії тощо. Комітет мав свої відділення у різних регіонах країни.

Впродовж війни Парламентський рекрутинговий комітет випустив величезну кількість друкованої пропагандистської продукції. Наприклад, вже на початок 1915 р. Комітет поширив серед населення близько 13 млн. листівок, а загальний тираж плакатів на цей час становив 1 млн. примірників [8, р. 568]. За під-

рахунками видавничого підрозділу комітету, у травні 1916 р. було надруковано близько 12, 5 млн. копій 164 різних плакатів різної форми і розміру [9, р. 104]. Спочатку продукція Комітету зверталася переважно до патріотичних почуттів британців, але згодом на плакатах почала активно експлуатуватися тема німецьких звірств на окупованих територіях, а також «жіночі» сюжети [10]. Більшість з них були опубліковані до того, як була оголошена загальна військова повинність у Британії. Саме плакатам відводилася головна роль як потенційно найефективнішому виду друкованої продукції.

Слід зауважити, що у перші місяці війни чоловіча частина населення з готовністю відгукнулася на заклики вступити до війська, і на кінець 1914 р. до його лав записалося близько 1 млн. чоловіків, довівши кількість армії до 2 млн. осіб. Поза патріотичними міркуваннями, для багатьох людей це була також нагода заробити більші кошти, ніж вони могли би це зробити на цивільній службі [11, р.82-103]. Однак незабаром число бажаючих почало різко зменшуватися. Якщо, наприклад, у жовтні 1914 р. добровольцями записалися майже 463 тис. британців, то у лютому 1915 р. ця цифра становила лише близько 88 тис. осіб. Наприкінці 1915 р. була зроблена спроба частково відмовитись від принципу добровільності при укомплектуванні армії (схема Дербі), втім ідея призивати людей окремими групами, переважно з огляду на вік, професію і сімейне становище була втілена у життя дуже неорганізовано, і у результаті 38% неодружених і 54% одружених чоловіків відмовилися від пропозиції завербуватися на фронт.

У результаті 27 січня 1916 р. парламент схвалив Закон про військову службу, який набув чинності 2 бе-

резня. Згідно Закону, запроваджувалася обов'язкова військова повинність для чоловіків віком від 18 до 41 року (виняток робився для одружених; вдівців із дітьми; служителів церкви; працівників військово-морських сил; працівників спеціальностей, на які поширювалася броня). Закон травня 1916 р. поширював обов'язок на жонатих чоловіків, а Закон 1918 р. підвищував призовний вік до 51 року.

Загалом за роки війни на службу в армії Британії потрапило 4 млн. 952 тис. 767 чоловіків, з них 2 млн. 675 тис. 149 осіб добровільно і 2 млн. 277 тис. 623 осіб за обов'язковим призовом [12].

Слід зауважити, що жінки Британії не були єдиними у своєму ставленні до війни. Незначна їх частина виступила проти війни, підтримавши рух т.зв. відмовників за ідейними переконаннями (відмовників сумління (*conscientious objectors*)). Інша частина, зокрема, Жіночий соціальний-політичний союз – войовнича організація, що супроводжувала суфражистський рух – підтримували зусилля уряду і застерігали, що перемога такої «чоловічої нації» як німецька стане катастрофічним ударом для всього жіночого руху у Британії. Цікаво, що питання ставлення до війни навіть внесло розкол у діяльність союзу: його лідерка Еммелін Пакгерст та її старша донька Крістобель закликали підтримати націю у важкий час і зробити все можливе, щоби допомогти армії, натомість молодша донька Сильвія вороже ставилася до війни і залишила лави соціальний-політичний союзу. Е. Пакгерст розраховувала також на те, що лояльна позиція організації під час війни покращить шанси досягнути головної її цілі після війни: виборчого права для жінок. Воно було запроваджено 21 листопада 1918 р. Однак більшість жінок дотримувалися середньої точки зору

і сприймали війну як даність, яка неминуче потребуватиме від них значних жертв [13, р. 117-134].

Активно жіночі образи на пропагандистських плакатах починають використовуватися, починаючи з 1915 р., коли стало зрозуміло, що годі і далі сподіватися на попередньо очікувану швидкоплинну війну. Вона почала перетворюватися на позиційну та затяжну, а людські втрати на фронтах лише зростали.

Одним із найвідоміших плакатів, що використовують образ жінки для агітації добровольців у британську армію, є «Жінки Британії кажуть: «Йди!»» (березень 1915 р.) Едгара Джеймса Кілі (Edgar James Kealey) (1889-1977) (рис. 1) [14].

Рис. 1. *Women of Britain say – «go!»*. 1915.

Опублікований Парламентським рекрутинговим комітетом, плакат експлуатує водночас кілька важливих тем: призовну, жіночу і дитячу. За задумом

творців цього і подібних їм плакатів, патріотично налаштовані, натхненні жінки мали переконати чоловіків у тому, що саме зараз час боронити їх та їхніх дітей, таких беззахисних перед ворожою загрозою. На малюнку британська жінка, стоячи біля вікна проводить поглядом чоловіків, одягнених у військову форму, які марширують на війну. З одного боку, її слова демонструють, що вона вважає участь чоловіків у боротьбі з ворогом їх священним обов'язком. З іншого боку, двоє дітей, що стоять поруч неї, старша дівчинка і молодший хлопчик, показують, яка велика відповідальність тепер лягає на жінку – виховувати дітей без батька і зберегти в належному стані сім'ю, дім і господарство. Тому в їх очах – і рішучість і тривога. На задньому плані – синє небо і зелені простори, тобто мир і спокій, які треба захистити.

Постаті дітей тут відіграють не менш важливу роль, ніж сама жінка. Адже перед батьками мало постати логічне запитання, як зможуть вони розраховувати на повагу своїх нащадків, якщо не братимуть участь у захисті їх і їхньої країни під час війни. Дуже показовим у цьому відношенні є плакат 1915 р. «Тату, а що ТИ робив під час Великої війни?» («Daddy, what did you do in the great war? 1915») Севіла Ламлі (1878-1949) [15]. Цей і деякі інші плакати мали на меті присоромити молодих чоловіків, фактично містили емоційний шантаж, і зустріли неоднозначний відгук у суспільстві [16, р. 60-62]. Тим не менше, заклик захистити беззахисних був, безумовно, психологічно вивіреном і слугував потужним мотиватором для потенційних добровольців.

Цілий ряд британських плакатів часів Першої світової війни використовували жіночі алегоричні образи. Найпоширеніший з них – Британія. Використання його завжди надавало плакату високого патріо-

тичного звучання і мало спонукати громадян виконати свій моральний обов'язок перед нацією. Більшість таких образів, незалежно від конкретних зображуваних сюжетів, також мали не меті спонукати притік добровольців до армії.

Під час Великої війни воюючі сторони часто вдавалися до використання національних алегоричних образів (Британії, Колумбії, Германії, французької Маріанни тощо). У візуальній пропаганді вони відігравали роль речників уряду. Чисті і незаймані або мужнього вигляду жіночі фігури втілювали у собі ідентичність кожної нації в універсальних позачасових образах, були впізнаваним класичним портретом уявленої спільноти [17, р. 277-278].

Напевно, найвідомішим таким плакатом є «Підійміть меч правосуддя (справедливості)!» Б. Партріджа (рис. 2) [18].

Рис. 2. Take up the sword of justice. 1915.

Поява його була спричинена звісткою про загибель «Лузитанії». 7 травня 1915 р. цей британський трансатлантичний пароплав з 1959 особами на борту, що слідував курсом Нью-Йорк – Ліверпуль під нейтральним прапором, був пущений на дно біля берегів Ірландії у результаті торпедної атаки німецького підводного човна U-20. 1198 пасажирів та членів екіпажу, в тому числі сотня дітей і 28 американських громадян, загинули.

Створений 1915 р. на замовлення Парламентського рекрутингового комітету, плакат мав на меті скористатися всенародним обуренням діями німецького підводного флоту, щоби спонукати чоловіків записуватися добровольцями до лав королівської армії і флоту.

На плакаті центральне місце займає жіноча постать, яка піднімає руки із закликом про помсту. Одягнена в білу з червоним одіж, вона може бути потрактована або як алегоричний образ Британії, або як богиня правосуддя Феміда, на що вказує традиційно зображуваний у її руках меч. Вона виглядає фізично міцною, строгою, неупередженою і безпристрасною. Високий драматизм як жіночого образу, так і загально-го плану плаката (невинні жертви, чії руки в останньому помаху здіймаються над морськими хвилями з благанням про допомогу) робив його дієвим засобом у ході призовної кампанії у Британії. Жіноча постать із мечем справедливості у руках переконувала молодих чоловіків, що стати солдатом і піти на війну буде правильним і добрим вчинком, який дасть можливість помститися за загиблих на «Лузитанії» через варварську поведінку німецького військово-морського флоту.

Інша важлива проблема, з якою серйозно стикнулася Велика Британія вже у 1915 р., це брак еко-

номічних та фінансових ресурсів на ведення війни, вартість якої для державної скарбниці зростала з кожним днем. Тому уряд Великої Британії почав докладати зусиль щодо ширококомасштабної реконструкції економіки для воєнних цілей, а також мобілізації суспільства на неминучі трудові жертви задля перемоги.

Жінка-учасниця трудового фронту в тилу на плакатах найчастіше зображується працівницею заводів, що виробляють озброєння. Такий образ жінки є дещо неоднозначним. Бо з одного боку, відповідне рішення жінки було також і моральним вибором, адже зрозуміло, що якщо вона працює на виробництві зброї, куль, гранат, снарядів, то тим самим, сприятиме збільшенню смертей та руйнувань у війні, що суперечить традиційному уявленню про жінку як берегиню життя, дітей, дому. Але оскільки все це робиться задля перемоги Британії, а за великим рахунком, перемоги добра над злом, то й розцінюється пропагандою виключно як гідний трудовий подвиг жінки.

Так чи інакше, війна стала нагодою для жінок зайняти ті робочі місця, які звільнилися у зв'язку з тим, що чоловіки пішли на фронт. Як вже згадувалося вище, для жінок відкрилася низка професій і робіт, які вважалися традиційно чоловічими на заводах, фабриках, у сільському господарстві і на транспорті. Зокрема, плакат 1917 р. «Безкоштовне навчання для працівників оборонної галузі» (рис. 3) [19], надрукований на замовлення Ради лондонського графства (сьогодні – Внутрішній Лондон) закликає жінок приходити на тренінги для робітників заводу з виробництва боєприпасів.

На малюнку чітко видно, що штат підприємства

укомплектований виключно жінками, яким тепер доводиться виконувати роботу, яка вимагає певної кваліфікації. Жінки обслуговують чотири ряди токарних верстатів, які тягнуться вздовж довжелезного приміщення заводу. Очевидно, що навчання, до якого запрошував плакат, було потрібно, щоб навчитися працювати на цих верстатах.

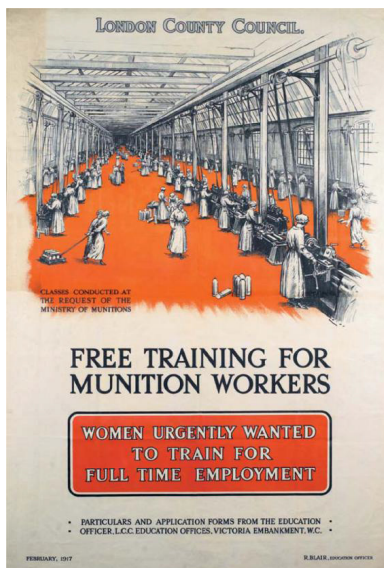

Рис. 3. Free Training for Munition Workers. 1917.

Плакат має своїми адресатами у першу чергу жінок. Утім і все суспільство закликали прийняти і змиритися з фактом, що роль і функція жінки у ньому змінилися.

Точної статистики задіяності жінок на заводах по виробництву озброєнь нема. Особливості укладання звіту спеціального комітету кабінету міністрів 1919 р. щодо жінок у промисловості у період війни не дають можливості встановити точні цифри саме у цій галу-

зі. Однак він підсумовує, що число жінок, зайнятих у промисловості збільшилося у період з липня 1914 по липень 1918 р. на 792 тис. (з 2 млн. 178 тис. 600 до 2 млн. 970 тис. 600 осіб). Можна припустити, що більша частина цих жінок пішли саме у воєнну промисловість, бо остання була єдиною, де відбувалося зростання під час війни. Парламентський секретар Міністерства озброєнь (створеного 1915 р.) у травні 1918 р. публічно оголосив, що на виробництві озброєнь працює 1 млн. жінок. За іншими даними, наводяться або більші, або менші цифри, виходячи з яких можна констатувати, що кількість жінок, зайнятих у цій галузі становила від 700 тис. до 1 млн. 350 тис. осіб.

Індустрія Британії з виробництва озброєнь часу Великої війни випускала метали, хімікати, зброю, боеприпаси, текстиль, продукти харчування та інше устаткування, необхідне для армії. Сюди входили державні арсенали, верфі і заводи, а також приватні дрібні і великі фірми, деякі з яких під час війни були націоналізовані. Британська промисловість не тільки виготовляла величезну кількість спорядження, необхідного для британських і імперських збройних сил, а й постачала війська європейських союзників на континенті. До кінця війни британська промисловість виробила понад 4 млн. гвинтівок, 250 тис. кулеметів, 52 тис. літаків, 2800 танків, 25 тис. гармат і понад 170 млн. артилерійських снарядів [20, р. 24].

На відміну від зайнятих у промисловості, кількість жінок, задіяних у сільському господарстві, була значно меншою. В аграрному секторі було зайнято близько 250 тис. працівниць. З них, за різними підрахунками, від 18 до 27 тис. осіб працювали у Жіночій землеробській армії (British Women's Land Army)

(1915-1949). Цікаво, що сюди, зазвичай, входили представниці середнього та вищого класу.

Діяльність Жіночої землеробської армії, створеної з ініціативи міністерства сільського господарства і рибальства (Board of Agriculture and Fisheries), була тісно пов'язана з вирішення продовольчих проблем Британії під час війни, тому робота у ній вважалася особливо патріотичною. Жінки-учасниці мали замінити чоловіків, що працювали в аграрному секторі, у фермерських господарствах, але змушені були вирушити на фронт. Організації приділялася велика увага засобами масової інформації. Свіже повітря і близькість до природи – аргументи, які використовувалися в агітках, щоби виставити працю у сільському господарстві у привабливому світлі, були не надто вагомими, порівняно із її недоліками: робота в селі була важкою, виснажливою і низькооплачуваною [21, р. 18-19, 27]. Однак важливість Жіночої землеробської армії полягала не лише у результатах щоденної праці її учасниць, а й у існуванні її як організації, де консолідувалися зусилля представниць різних соціальних класів британського суспільства і втілювалися гендерні очікування як на місцевому, так і на загальнонаціональному рівнях [22, р. 8].

Плакат, намальований 1915 р. художником Генрі Джорджем Гофорном (Gawthorn H. G. (1879-1941)) (рис. 4) [23], дуже промовисто закликає бажаючих записуватися до Жіночої землеробської армії.

На малюнку центральне місце займає жіноча постать, одягнена у спецодяг, яка плугом, запряженим конем, оре ниву. Променисте сонце, що сходить на горизонті, надає картині іконографічного, оптимістичного, навіть дещо патетичного, характеру. Потенційним учасницям відразу давали зрозуміти, що на

них чекає нелегка робота, але, що вона буде гідним внеском у справу перемоги над ворогами Британії.

Рис. 4. National Service Women's Land Army. «God speed the plough and the woman who drives it». 1915

Починаючи з кінця XIX століття у Британії частка жінок, задіяних у сільському господарстві, стабільно зменшувалася. Це було пов'язано з недооцінкою можливостей застосування жіночої праці у фермерських господарствах та з переконанням, що у містах вони знайдуть кращі можливості для працевлаштування. Причому зменшення числа найманих працівників на фермах на початку XX століття стосувалося й чоловіків і було спричинено також вузькістю внутрішнього ринку. Фермери, як правило, залучали до робіт лише членів сім'ї і родичів. Жінки займалися переважно вигодовуванням худоби, домашньою роботою, доглядом за дітьми. Тобто їх обов'язки напередодні війни

все ще залишалися традиційними. Жінки не носили штанів, не лазили по деревах і мало з них хто міг відважитися самостійно вирушити на ринок, щоб продати продукти.

Під час війни тенденція до зниження кількості жінок у сільському господарстві була тимчасово призупинена за рахунок дівчат із Жіночої землеробської армії. Багато з них були натхненні новими ідеями про рівну цінність жіночої і чоловічої праці [24, р. 78-79].

Певний виклик гендерним упередженням суспільства було кинуте навіть з огляду на уніформу учасниць Землеробської армії: дівчата могли одягати штани (бриджі). Цей факт, як і короткі стрижки багатьох прибулих на ферму жінок шокували, у першу чергу, сільську публіку. Спочатку до представниць організації ставилися з підозрою і навіть вороже. Окрім штанів, форма одягу включала також робочий халат, який підперезувався паском на застібку; черевики або високі чоботи; гетри або онучі (обмотки); плащ типу макінтош; фуфайку; повстяний капелюшок-клош. Такий одяг дозволяв жінкам вільно виконувати будь-які види робіт, але не був, втім, строго обов'язковим.

Членами організації виконувався широкий спектр робіт, починаючи від доїння корів і закінчуючи оранням, чесанням льону та рубкою дерев. Майже половина жінок були задіяні у молочному господарстві, близько третини – на польових роботах, решта були візниками, садівниками, покрівельниками, пастухами, працювали на тракторах, молотарках тощо [25].

Діяльність Жіночої землеробської армії продемонструвала, що робота жінок у сільському господарстві під час війни була не просто примхою чи то самих жінок, чи то уряду, а мала життєве значення для до-

сягнення перемоги вдома і на фронті. Їхніми зусиллями значно поживалося аграрне виробництво, що дозволило країні вижити в умовах цілковитої залежності від імпорту продовольства.

Важке становище у Великій Британії у плані забезпечення населення продуктами харчування було спричинено багатьма причинами. Перш за все, сам характер і масштаб війни спричинили глибокі зміни у сільському господарстві Європи загалом. Залучення до армії чоловіків з числа працівників сільськогосподарського сектору, реквізиція коней не компенсувалися механізацією виробництва, так як всі потужності промисловості були кинуті на випуск озброєння. Зменшилося виробництво хімічних добрив, добрив природного походження також не вистачало. Британський уряд, як і уряди інших воюючих держав, змушений був вдатися до нормування і регулювання цін на сільськогосподарські продукти адміністративними методами. До того ж, 1916 рік виявився неврожайним щодо зернових культур через погодні умови. Комплекс заходів, спрямованих на стимулювання сільськогосподарського виробництва Британії, виявився досить ефективним [26, р. 213-215]. Однак країна і надалі залишалася залежною від імпорту продовольства.

По-друге, війна порушила систему британської і європейської торгівлі. Окрім припинення торгівлі між воюючими сторонами, істотно змінилася як структура імпорту, так і його постачальники. Серед останніх значно зросли частки США та Японії, в той час, як частка Британії на світовому ринку промислових товарів зменшилася з 30 до 23% [27, р. 176-177]. Зруйнована була й фінансова рівновага. Велика Британія, як й інші воюючі сторони, відмовилася на час війни

від вільного обміну паперових грошей на золото, населення страждало від інфляції, ціни на продовольство зросли в середньому на 130%. У країні процвітав чорний ринок.

Третім чинником, що ускладнював продовольче становище Британії, була активність німецького військово-морського флоту, який докладав усіх зусиль задля обмеження постачання імпортних продуктів харчування на острови. Зважаючи на факт, що 90% усього зерна, яке споживалося у країні, постачалося зі Сполучених Штатів Америки та Канади, можна зрозуміти реальну загрозу для Сполученого королівства, яка виникала у зв'язку з систематичним потопленням вантажних суден в Атлантиці. Попри те, що перша німецька кампанія необмеженої підводної війни, оголошена у лютому 1915 р., велася обмеженими ресурсами (в середньому 25 оперативних підводних човнів), вона досягнула відчутного успіху. Влітку 1915 р. німецькі субмарини пускали на дно близько 100 тисяч реєстрових тонн комерційних вантажів щомісяця, британські торговельні судна втратили до вересня 1,3 млн. т вантажів.

Дипломатична криза 1915 р. між США та Німеччиною, спричинена потопленням німецькими підводними човнами кількох пасажирських суден, в тому числі «Лузитанії» та «Сассекса», у результаті чого загинули американські громадяни, дещо стримала запал необмеженої підводної війни. Ризик вступу у війну США виявився серйозним аргументом для німецького політичного керівництва та командування військово-морського флоту.

Але особливо критичним становище з постачанням імпортного продовольства у Британію стало після оголошення Німеччиною відновлення необме-

женої підводної війни взимку 1917 р. Втрати тоннажу критично зросли з 520 тис. 412 т у лютому до 696 тис. 725 т у червні. У міру розширення британських конвоїв із середини травня, кількість втрат почала поступово зменшуватися і у грудні опустилася до 411 тис. 766 т. Загалом, 1917 року було втрачено 46 тис. т м'яса, 85 тис. т цукру [28, р. 1126-1127]. Тим не менше, з метою скорочення споживання дефіцитних продуктів харчування влада представила у лютому 1917 р. програму добровільного нормування (головним чином, споживання хліба, м'яса, цукру, а пізніше й молока і масла). Особлива увага приділялася саме нормуванню хліба як основного джерела вуглеводів для населення [29, р. 107-113, 134-156, 178]. Вона передбачала, окрім іншого, й просвітницьку роботу у школах, створення спеціальних центрів, що мали навчати населення, як не допускати марнування продуктів. У 1918 р. нормування було запроваджено офіційно. Цікаво, що основна ідея нормування полягала не у зменшенні споживання, а у гарантуванні поставок необхідних продуктів для кожного. Кількість споживаних калорій вдавалося зберегти майже на довоєнному рівні.

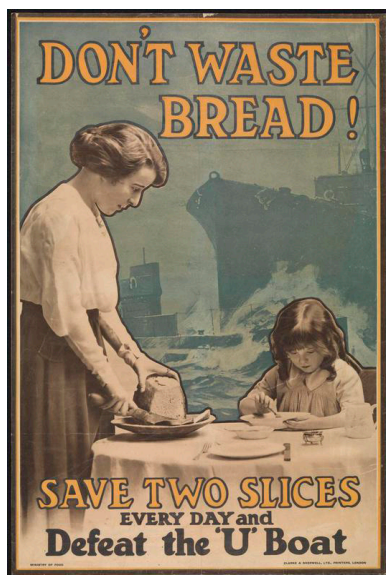
Інституційно контроль над забезпеченням населення провізією здійснювало Міністерство контролю продовольства (Ministry of Food Control), відокремлене з міністерства сільського господарства у 1916 р. Звичайно, очікувалося, що саме жінки візьмуть на себе відповідальність за збереження і заготівлю продуктів харчування у домашніх умовах. Серія плакатів, випущених на замовлення згаданого міністерства, була покликана переконати населення добровільно вдатися до нормування. Волонтерські організації, такі як Національна ліга економії продовольства (National

Food Economy League), Національний воєнний ощадний комітет (National War Savings Committee) та Патріотична продовольча ліга (Patriotic Food League) взяли на себе завдання інструктувати домогосподарок щодо особливостей харчування сім'ї у поточних умовах та можливостей заощадження продовольчих ресурсів. Спеціально створена Жіноча служба організувала зустрічі у кожному місті і селі, заснувавши близько 1200 Комітетів кампанії економії їжі [30, р. 62-63].

Два плакати з однаковими гаслами «Не марнуйте хліб!» 1917 р. також схожі композиційно. На обох на передньому плані центральними є жіночі постаті, а на задньому плані – морський краєвид із зображення протиборства британського судна і німецького під водного човна.

*Рис. 5. Don't waste bread!
Save two thick slices
every day and defeat the 'u'
boat. 1917.*

*Рис. 6. Don't waste bread!
Save two thick slices
every day and defeat the 'u'
boat. 1917.*

На першому плакаті молода дівчина (рис. 5) [31], швидше за все ще незаміжня, зодягнена в робочий одяг повара загальнодержавної мережі громадських кухонь, нарізає крайці з буханки хліба. Мережа була створена урядом у травні 1917 р. на заміну існуючих громадських кухонь, які діяли у різних регіонах країни з ініціативи волонтерських організацій. Образ в очах громадськості останніх був дуже непривабливим, і лише найбідніші верстви населення зважувалися користуватися їхніми послугами. Відвідувати їх означало визнати свій найнижчий соціальний статус.

Міністерство контролю продовольства вирішило скористатися ідеєю, однак створити таку мережу установ громадського харчування, яка дозволила б кожній звичайній робочій людині недорого поїсти у звичайні обставини в товаристві інших людей. Це також давало людині можливість не займатися пошуками необхідних продуктів для готування вдома, не переплачувати за них на чорному ринку, але водночас отримати оптимальний набір калорій і поживних речовин, щоб продуктивно жити і працювати.

Цілий ряд проведених заходів створив потрібний імідж для нової мережі їдалень. По-перше, заклади відкривалися як комерційні, їжу треба було купляти (повноцінний обід коштував 6 пенсів) (бл. 1 ф. ст. станом на сьогодні), а не отримувати безкоштовну тарілку супу, що принижувало гідність людини. Їжу можна було замовляти на наступний день, заздалегідь резервувати місце як у ресторані тощо. Було зроблено все, щоб максимально дистанціюватися від образу благодійної кухні. Нові їдальні частково фінансувалися державою і могли годувати близько двох тисяч людей щодня. Вони обслуговувалися волонтерами, якими, зазвичай, були жінки із забезпечених сімей,

які вважали за необхідне внести свою частку у справу перемоги. У такий спосіб уряд ще раз звертався до жінок Британії, яке б соціальне становище вони не посідали, із закликом долучитися до спільно справи.

Меню їдалень складалося з простих, звичних для кожного англійця страв, і було, фактично, інструментом нормування споживання продуктів. Але на плакаті ми бачимо процес нарізання хліба, щоби підкреслювало важливість економії сам цього продукту з огляду на високий ступінь залежності Великої Британії від імпорту зернових.

На іншому плакаті з аналогічною назвою (рис. 6) [32] ми бачимо жінку у іншій соціальній функції: у колі сім'ї. Тут вона і жінка – берегиня домашнього вогнища і сім'ї і жінка-матір. Також ця жінка дає собі раду у складних економічних умовах, заощаджуючи і обмежуючи себе і свою сім'ю у споживанні надлишкової кількості продуктів харчування.

Плакат демонструє, що і перебуваючи у своїй найтрадиційнішій іпостасі – дружини і матері – вона може зробити не менше, ніж інші, налагодивши відповідним чином харчування своєї родини. Навіть при тому, що поруч неї за столом сидить, обідаючи, маленька донька, жінка свідома того, що знову ж таки, хліб треба економити. Напис на малюнку пояснює, що два шматки, які можна заощадити щодня, допоможуть країні зменшити свою залежність від імпорту зернових і, отже, перемогти німецькі субмарини, діяльність яких робить Велику Британію такою вразливою.

Крім того, рибальські траулери на другому плані обох плакатів ще раз підкреслювали факт, що Британія все ще володіє великим флотом, який може забезпечити населення рибою. До цього і заохочувалися у той час громадяни: вживати в їжу рибу замість м'яса і бекону.

Таким чином, плакати демонструють, що відповідальність за все, що так чи інакше стосується проблем харчування і кухні, переважно і далі покладатися на жінок.

Але як ми вже бачили, жінки Британії під час Першої світової війни мали можливість і більш активно проявити свою громадську позицію і причетність до загальнонаціональних проблем, ніж працюючи на кухні, чи то домашній, чи громадській, чи то агітуючи чоловіків записуватися добровольцями.

Окрім заводів з виробництва озброєнь та амуніції та сільськогосподарського сектору жінки мали можливість приєднатися до низки парамілітарних організацій. Зокрема, близько 40 тис. жінок брали участь у Відділенні добровільної допомоги (Voluntary Aid Detachment) і близько 80 тис. були членами різних інших допоміжних корпусів і служб. Але, як чисельно, так і з огляду на їх потреби і мотивацію участі у війні, жінки-учасниці вищезгаданих організацій становили меншість, порівняно з тими, хто був задіяний у виробництві боєприпасів.

Цікаво, що більшість жінок і з сільської місцевості працювали на місцевих роботах або у Жіночих армійських допоміжних корпусах (Women's Army Auxiliary Corps) (1917-1918), тоді як до Відділення добровільної допомоги, як і до Жіночої землеробської армії входили, зазвичай, представниці середніх та вищих соціальних верств. У деяких з'єднаннях, наприклад, Територіальних добровільних корпусах медсестер з надання першої допомоги (First Aid Nursing Yeomanry), які супроводжували машини швидкої допомоги на фронт, жінки фактично вкладали свої власні кошти, з тим, щоб долучитися до досить небезпечної роботи на благо своєї країни [33, р. 18-19]. Це була по-

вністю благодійна організація, створена ще 1907 р., члени якої вели сестринську роботу, а також часто залучались до збирання розвідувальних даних. Крім того, учасниці вміли їздити верхи, володіли навичками необхідними, щоб добратися до жертв на полі бою, переночувати під відкритим небом, могли керувати автомобілем, знали систему сигнального зв'язку тощо. На початку війни добровольці організації надали цінну допомогу постраждавши солдатам у Бельгії, працювали у госпіталях в Антверпені, на території Франції.

Відділення добровольчої допомоги (Voluntary Aid Detachment) були створені ще 1909 р. з ініціативи Червоного хреста і королівського лицарського ордена Святого Джона (Іоанна) Єрусалимського. Напередодні війни у Британії діяли 2,5 тис. відділків, загальною чисельністю 74 тис. ос., дві третини з яких це були жінки. Учасниці проходили навчання в організації Червоного хреста або при бригадах швидкої допомоги Святого Іоанна (засновані 1877 р.) і не отримували жодної платні за свою діяльність. Нелегкою була для них така служба і у морально-психологічному відношенні, адже, вони більшістю були представницями заможних соціальних верств, тому їм, зазвичай, було непросто звикнути до важкої роботи та строгої дисципліни у госпіталях.

Хоча передбачалося, що сестри, перш за все, мають нести патронажну службу в шпиталях, а також на фронті, їхню діяльність активно розгорнулася лише з 1915 р., коли військове керівництво відкинуло всі свої упередження і дозволило жінкам-добровольцям старшим двадцяти трьох років і з досвідом не менше трьох місяців надавати допомогу постраждалим на Західному, а потім і на Східному фронті, у Месопотамії та на Галліполійському півострові.

Рис. 7. Voluntary Aid Detachment recruitment poster. 1915.

Плакат, який закликає усіх бажаючих записуватись до організації, створений 1915 р. Джойс Денніс (Joyce Denny (1883-1991)) (рис. 7) [34]. Вона була і учасницею Відділення добровольчої допомоги, й однією з небагатьох жінок-художниць, які створювали агітаційні плакати під час Першої світової війни. На зображенні бачимо трьох учасниць у традиційній уніформі. Це були, зазвичай, сині (рідше – сірі або темно-червоні) суkenки, білі фартушки. Вимоги до зовнішнього вигляду дівчат були дуже строгими, від них вимагали виглядати скромно і охайно, без жодного макіяжу, завжди мати при собі набір найнеобхідніших для догляду за хворими речей. На малюнку також перелічені всі місця, де здійснювали своє служіння учасниці Відділень добровольчої допомоги: Франція, Італія, Мальта, Гібралтар, Салоніки, Єгипет, Месопотамія, Росія, Голландія, Швейцарія. Внизу пла-

ката подано перелік затребуваних спеціальностей: медсестри, санітарки, посудомийки, повари, клерки, прачки, домробітниці, водії. Серед відомих учасниць організації можна назвати письменниць А. Крісті (A. Christie), В. Бріттен (V. Brittain), Е.М. Дешвуд (Делафілд) (E. M. Delafield), Е. Бенгнолд (Enid Bagnold), ін.

Плакат 1917 року «Кожна придатна жінка може дозволити піти придатному чоловіку» (рис. 8) [35] закликає жінок взяти на себе обов'язки чоловіків, які вони мали у мирний час, і відпустити їх виконати свій обов'язок перед країною на фронті. Плакат випущений на замовлення організації Жіночих армійських допоміжних корпусів (Women's Army Auxiliary Corps (WAAC)). Вона була заснована з ініціативи уряду у липні 1917 р. і до закінчення війни у ній несли службу більше 57 тис. жінок. Вони залучалися до різного роду робіт безпосередньо на полях бою, в тому числі на Західному фронті, зокрема, куховарками, санітарками, інструкторами з використання проти-газів та телефоністками. Але головна мета новоствореної організації було замінити досвідчених солдатів в тилу, щоб їх самих відіслати на передову. На відміну від таких добровольчих організацій як Жіноча королівська військово-морська служба (the Women's Royal Naval Service), Жіночі королівські військово-повітряні сили (Women's Royal Air Force), згадувані вже Територіальні добровольчі корпуси медсестер з надання першої допомоги (First Aid Nursing Yeomanry) та Відділення добровольчої допомоги (Voluntary Aid Detachment), які приваблювали, в першу чергу, забезпечених жінок можливістю внести свою лепту у спільну справу, до WAAC долучалися переважно жінки з робітничого середовища. Для них це був спосіб не лише виконати свій моральний обов'язок, але

й заробити гроші. Учасниці отримували платню за фактично виконану роботу. Некваліфіковані роботи оплачувалися з розрахунку двадцять чотири шилінги на тиждень. Друкарка-стенографістка могла отримати сорок п'ять шилінгів щотижнево. Дванадцять шилінгів із зарплатні утримувалися за харчування, тоді як уніформа і проживання були безкоштовними.

Рис. 8. Every fit woman can release a fit man. 1917.

На плакаті бачимо учасниць організації, одягнутих у спеціальну уніформу: маленькі тісно прилягаючі капелюшки кольору хакі, такого ж кольору жакети і спідниці. Цікаво, що жінки були зобов'язані перебувати у добрій фізичній формі і для того робити щоденну зарядку, яка складалася з гри в хокей на траві та виконання старовинного англійського народного танцю Морріс. Останній відомий з 15 століття і його хореографія була побудована на ритмічних кроках. То

ж дівчата на плакаті виглядають однаковими не лише за рахунок формового одягу, а й через схожість фігур.

Хоча Жіночі армійські допоміжні корпуси були лише парамілітарною організацією, всередині неї існувала чітка субординація: офіцери, сержанти, капрали і рядові. Структурно організація складалася з чотирьох підрозділів: куховарського, машинного, канцелярського та змішаного. Корпуси проіснували до 1921 р.

На плакаті 1915 р. «Star and Garter Home для повністю неповносправних солдатів і матросів» (рис. 9) [36], створеному Б Партріджем на замовлення Британського фонду Жіночого госпіталю (British Women's Hospital Fund) бачимо кілька покликань щодо ролі жінки під час війни.

Центральною на малюнку є велика жіноча алегорична фігура, що всім своїм виглядом демонструє жіночність і материнську турботу. Жінка стоїть на порозі відкритих дверей військового госпіталю із написом «Прихисток (притулок)» («Haven»), підтримуючи на руках непритомного тяжко пораненого солдата і допомагаючи йому потрапити всередину. Цей відомий госпіталь було відкрито у січні 1916 р. на місці колишнього Star and Garter Hotel. Ініціаторками виступили теж жінки. Зокрема, королева Марія (1867-1953), дружина Георга V, та королева-мати Александра (1844-1925), будучи патронесами організації Британського Червоного хреста, виявили занепокоєння щодо подальшого забезпечення молодих чоловіків, які повернулися з фронту паралізованими та залишилися інвалідами на все життя. Організації було доручено заснувати притулок для них, і впродовж 1915 р. зібрано необхідні кошти [37]. У госпіталі перебували переважно ті, хто став неповносправним внаслідок поранення у хребет або голову.

Рис. 9. Star & Garter Home for totally disabled soldiers and sailors. 1915.

Плакат також містить заклик до усіх жінок, не дивлячись на те, що вони ніколи не зможуть повністю віддячитись цим чоловікам за їхній подвиг, внести посильний внесок, пожертвувавши гроші на будівництво госпіталю.

Отож плакат «Star and Garter Home для повністю неповносправних солдатів і матросів» представляє нам жінку в часі війни у кількох іпостасях. По-перше, це центральна фігура – збірний образ, алегорія жінки і жіночності, жіночої опіки і турботи про чоловіка, який повернувся з фронту. По-друге, текстова частина плакату демонструє загалу позицію жіночої частини монаршої родини, їхню солідарність із народом, спільність проблем та незгод. По-третє, апеляція до всієї жіночої частини суспільства не залишати без допомоги тих, хто її гостро потребує.

Подібні ж заклики до жіночого милосердя і допомоги постраждалим бачимо на багатьох плакатах, зокрема, бельгійського комітету британського Червоного Хреста 1915 р., що апелює про допомогу бельгійським солдатам і біженцям [38], французького комітету британського Червоного Хреста [39]. Натомість плакат «The Y.M.C.A. service for relatives of dangerously wounded» авторства Едгара Райта (Edgar Wright), виготовлений на замовлення Британської християнської асоціації для молодих чоловіків (Young Men's Christian Association (YMCA)) закликає жінок не лише до доброчинності, а й більш дієво долучитися до допомоги важко пораненим, зокрема, виконуючи професійну роботу – працюючи лікарями та медсестрами [40].

Таким чином бачимо, що система масової пропаганди у Великій Британії під час Першої світової війни лише проходила період організаційного становлення. Діяльність різних суб'єктів пропагандистської машини була централізована лише 1918 р. зі створенням Міністерства інформації. Попри те, зміст, методи і масштаби пропаганди перетворили її на повноцінну інформаційну зброю як щодо союзників та ворогів, так і щодо власного населення.

Війна стала часом злету популярності жанру агітаційного плакату. Стилистичні особливості цього виду візуальної пропаганди, психологічні нюанси сприйняття такої інформації реципієнтами, поліграфічні можливості, які існували на той час у Британії, зробили плакат одним із найбільш затребуваним видом друкованої пропагандистської продукції.

Аналізуючи змістовий аспект британських пропагандистських плакатів часу Першої світової війни, бачимо широке використання жіночих образів. Такі

плакати стали відображенням як зміни соціального та громадянського статусу британської жінки, так й інструментом, що впливали на ці зміни, а також готували суспільство до їх сприйняття. Для правильного розуміння цих плакатів важливо враховувати не лише візуальний їх зміст, а й враховувати його історичний, політичний та соціальний контексти.

Перша світова війна створила нові нагоди для жінок як щодо можливості опанувати нові професії та види робіт, які до цього вважалися традиційно чоловічими, так і продемонструвати свою здатність зробити все від них залежне задля загальнонаціональної справи перемоги. У промисловості, а також у різного роду організаціях, переважно парамілітарного або добровільного характеру, була задіяна значна частина жіночого населення Великої Британії. Участь у них представниць різних соціальних верств консолідувала зусилля і гендерні очікування всіх жінок країни.

На плакатах жінка постає у різних образах та ролевих призначеннях: національного символу, переважно алегорії Британії; уособлення страждань нації у воєнний час; жінки-дружини або жінки-матері; жінки – берегині домашнього вогнища; жінки-працівниці у промисловості і сільському господарстві; жінки-учасниці допоміжних організацій та корпусів, які допомагала армії і фронту.

Найбільш часто образ жінки використовувався на плакатах, які агітували чоловіків долучитися до лав британської армії, яка до 1916 р. комплектувалася на добровільній основі. Такі зображення, які до того ж містили заклики захистити беззахисних, свої рідних, близьких і свою країну, були психологічно вивіреною засобом емоційно вплинути на чоловіків населення і спонукати їх виконати свій моральний обов'язок.

Хоча більшістю на британському плакаті часу Першої світової війни ми бачимо жінку у контексті її нових можливостей, однак на них помітне і сильне тяжіння до зображення її у традиційно жіночих сферах: сім'я, діти, дім. Старі очікування суспільства від жінки найяскравіше проявилися на плакатах, пов'язаних із завданнями нормування продуктів та економії продовольства, на яких жінка все ще тісно асоціюється із проблемами харчування та кухні (чи то домашньої, чи громадської).

То ж на пропагандистських плакатах воєнного часу ми бачимо і «нову» жінку, яка бореться за своє рівноправ'я, і «стару» жінку, яка все ще залишається на консервативних і традиційних соціальних ролях.

Видається, що тогочасна пропаганда з огляду на різні міркування політичного та соціального характеру дещо перебільшувала масштаб змін, які сталися у житті британської жінки на той час і коло тих можливостей, які відкривалися перед нею. Але не залишає сумніву факт, що численні плакати із зображенням жінок у різних образах та ролях виконали своє пряме призначення: спонукали представників всіх верств британського суспільства, без огляду на стать, вік чи соціальне походження, зробити правильний вибір у ці нелегкі для країни часи і внести свою частку у справу перемоги. Важливим був також і зворотній вплив цих плакатів на самих жінок, які утвердилися у думці, що їхня праця і зусилля під час війни були не менш важливими, ніж чоловічі, і ця рівність повинна бути збережена і реалізована у різних сферах суспільного і політичного життя Великої Британії й у повоєнний час.

Джерела і література

1. Sanders M. L., Taylor Ph. M. British Propaganda during the First World War, 1914 – 18. London: Macmillan Education, 1982. 320 p.
2. Ibid.
3. Ibid.
4. Picture This! World War I Posters and Visual Culture / ed. by Pearl James. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009. 398 p.
5. Fox J. Women in World War One propaganda // <http://www.bl.uk/world-war-one/articles/women-in-world-war-one-propaganda#authorBlock1>
6. Women and the First World War // http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/document_packs/women.htm
7. Woollacott A. On Her Their Lives Depend: Munitions Workers in the Great War. Berkeley: University of California Press, 1994. 241 p.
8. Douglas R. Voluntary Enlistment in the First World War and the Work of the Parliamentary Recruiting Committee // The Journal of Modern History. 1970. Vol. 42. No. 4. P 564-585.
9. Sanders M. L., Taylor Ph. M. Op. cit.
10. Barczewski S., Eglin J., Heathorn S., Silvestri M., Tusan M. Britain since 1688: A Nation in the World. New York: Routledge, 2014 // <https://books.google.com.ua/books?id=jXEhBQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false>
11. Silbey D. The British Working Class and Enthusiasm for War, 1914-1916. London: Frank Cass, 2005. 189 p.
12. Monthly recruiting figures for the British Army in the First World War // https://en.wikipedia.org/wiki/Monthly_recruiting_figures_for_the_British_Army_in_the_First_World_War
13. Mayhall L. E. N. The Militant Suffrage Movement: Citizenship and Resistance in Britain, 1860 – 1930. New York: Oxford University Press, 2003. 218 p.
14. Women of Britain say – «go!». 1914 // <http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/item/2003663093/>
15. Daddy, what did you do in the great war? 1915 // <http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/item/2003663090/>
16. Bownes D., Fleming R. [in association with the National Army

- Museum]. Posters of the First World War. Oxford; New York, N.Y.: Shire Publications, 2014. 172 p.
17. Picture This! World War I Posters and Visual Culture / ed. by Pearl James. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009. 398 p.
 18. Take up the sword of justice. 1915 // <http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/item/2004666197/>
 19. Free Training for Munition Workers. 1917 // <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/28479>
 20. Woollacott A. Op. cit.
 21. Ibid.
 22. White B. The Women's Land Army in First World War Britain. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2014. 207 p.
 23. National Service Women's Land Army. «God speed the plough and the woman who drives it». 1915 // <http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/item/2003675370/>
 24. White B. Op. cit.
 25. The British Women's Land Army // <http://www.womenslandarmy.co.uk/overview/>
 26. Broadberry S., O'Rourke K. H. The Cambridge Economic History of Modern Europe: In 2 vol. Vol. 2, 1870 to the Present. New York: Cambridge University Press, 2010. 468 p.
 27. Floud R., Johnson P. The Cambridge Economic History of Modern Britain. In 3 vol. Vol. 2: Economic Maturity, 1860-1939. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 526 p.
 28. Tucker S., Roberts P. M. World War One. The Encyclopedia of World War I: A Political, Social, and Military History. In 5 vol. Vol. 1. Santa Barbara, Calif.: ABC-CLIO, 2005. 1661 p.
 29. Barnett L. M. British Food Policy During the First World War. Hoboken: Taylor and Francis, 2014. 458 p.
 30. Hilton M. Consumerism in Twentieth-Century Britain: The Search for a Historical Movement. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 382 p.
 31. Don't waste bread! Save two thick slices every day and defeat the 'u' boat. 1917 // <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/28678>
 32. Don't waste bread! Save two thick slices every day and defeat the 'u' boat. 1917 // <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/31468>
 33. Woollacott A. Op. cit.

34. Voluntary Aid Detachment recruitment poster // <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/7402>
35. Every fit woman can release a fit man. Published on behalf of the Women's Army Auxiliary Corps, 1917 // <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/28298>
36. Star & Garter Home for totally disabled soldiers and sailors. 1915 // <http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/item/2003675266/>
37. Royal Star and Garter Home // <http://ezitis.myzen.co.uk/royalstarandgarter.html>
38. Belgian Red Cross fund. 1915 // <http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/item/2003675502/>
39. For the French Red Cross. Please help. July 14. France's day, in aid of the French Red Cross. 1915 // <http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/item/2003675259/>
40. The Y.M.C.A. service for relatives of dangerously wounded. 1915 // <http://www.loc.gov/pictures/collection/wwipos/item/2003675395/>

ДОЛЯ РОСІЙСЬКИХ НІМЦІВ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У РОСІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Перша світова війна стала неймовірно тяжким випробуванням для людства, руйнуючи усталені межі імперій і долі людей, які з часом набули визначення «втраченого покоління». Сучасна історіографічна ситуація передбачає необхідність звернутися до «нового прочитання» її трагічної історії [1]. Новаторські орієнтири в проблематиці дослідження окреслились декількох суттєвих аспектах, зумовлених війною 1914-1918 рр., а саме:

- Формування ставлення російського суспільства до Першої світової війни;
- Особливості міжнаціональних стосунків, які склалися на території Російської імперії в роки війни;
- Специфіка етнополітики російської влади (передусім громадянської і воєнної) щодо німецького населення країни упродовж всього періоду війни.

Державний механізм Росії передбачав надзвичайну концентрацію влади в руках корпусу вищої бюрократії – царських сановників, які в умовах війни отримали надзвичайну самодостатність щодо своєї значущості. Сучасні дослідження свідчать, що реальна влада в Росії в той час належала «номенклатурній верхівці», яка нараховувала 6343 осіб вищих сановників [2]. Проте вирішення завдань, пов'язаних

із забезпеченням інтересів держави, стало тягарем для неї. Війна виявила болісні проблеми, вирішення яких, як свідчить історичний досвід, були далеко не простими.

Той факт, що війна велась між багатонаціональними імперіями (Росія, Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина), ставив перед ними нові проблеми і створював можливість конфлікту між народами, які населяли ці країни³. Загострення національних питань, активізували дискусії в російському суспільстві, розкриваючи клубок стишених до пори до часу протиріч і показали нездатність, а то й небажання царської верхівки спрямувати вирішення етнонаціональних конфліктів по шляху компромісів між націями і владою, народами Росії.

Дії російської воєнної влади і політика громадської адміністрацій країни поглибили наявну міжнаціональну ворожнечу, актуалізуючи питання побутового націоналізму до рівня імперської етнофобії [3-4]. В результаті, період війни 1914-1918 рр. став апогеєм антинімецької кампанії, що «вирішувала» по-своєму «німецьке питання» в Росії.

Умови війни з Німеччиною вимагали від Росії максимального використання воєнно-економічного потенціалу, суспільно-політичних ресурсів. Водночас в країні спостерігалось зростання імперського націоналізму, умисне розпалювання етнічної ксенофобії. Цим пояснюється винятково репресивний характер заходів влади щодо представників російського німецького етносу. Така політика була б неможливою без широкого застосування пропагандистської машини [5], а німецький етнос постав своєрідним матеріалом для психологічних експериментів самодержавства. Все це було пов'язано з неймовірним загостренням кризи

управління країною, загостренням боротьби за владу між елітами на тлі поразки російської армії.

Однак ця ситуація виникла задовго до початку війни. Свого часу, царизм, намагаючись вирішувати проблеми великої політики, був змушений звернутися до питання про долю німецького населення Росії. Наявність в країні численної німецької діаспори, її розселення у стратегічно важливих, з точки зору воєнних інтересів, регіонах, успіхи німців в галузі економіки – все це хвилювало царизм особливо після 1871 р., тобто з моменту створення єдиної німецької держави, що автоматично зробило частину німців Росії громадянами Німецького рейху [6].

Тому не дивно, що в кінці 1880-х – початку 1890-х рр. в суспільстві визріло обговорювання тези про «мирне завоювання» Росії німцями. Важелем впливу на німецьку діаспору царизм обрав шлях земельних обмежень, що супроводжувалось нагнітанням антинімецьких настроїв. Вони корелювалися характером відносин з Німеччиною. Динаміка російсько-німецьких торгово-економічних, воєнно-дипломатичних і політичних відношень до 1914 року підтримували «німецьке питання» імпульсами, створюючи своєрідний фон для реалізації внутріполітичних рішень царизму. В суспільстві формувалися антинімецькі настрої, активізувалась германофобія, що в усій повноті заявила про себе в 1915-1916 рр. Одним із її виразних проявів була оцінка передвоєнного російського політичного стану генералом А.А. Брусиловим, який стверджував, що «німець, зовнішній і внутрішній, був у нас всесильним; він обіймав найбільш високі державні посади, був *personagratis* серед високих придворових постатей; російсько-німецька партія вимагала за будь-яку ціну понижень

міцного союзу з Німеччиною, яка плювала на нас»; ... «німці панували у всіх сферах народного життя» [7]. Непідготовленість Росії до війни в морально-психологічному плані також бачилася А.А. Брусилову в надзвичайному впливі, який здійснювали на російську політику «внутрішні» німці.

Позиція А.А. Брусилова щодо «німецького питання» свідчить про те, що ряд державних, воєнних діячів тієї доби опинилися під впливом російського націоналізму, без причетності до чорносотенних партій і офіційних програмних демаршів, що все ж дозволяло багатьом царським військовим в роки війни вирішувати долі інонаціонального населення у єдиний відомий їм засіб, – депортацією німецького населення країни з регіонів компактного його проживання.

Не можна не враховувати той факт, що страх царизму перед можливим утворенням «п'ятої колони» в роки Першої світової війни відіграв значну роль у вирішенні «німецького питання». Водночас, царська влада, підштовхувана практикою союзників щодо німецьких діаспор, у розгорненій антинімецькій кампанії в Росії враховувала міжнародний досвід державницького націоналізму – каральних і обмежувальних заходів, спрямованих проти іноземців.

Окреслені контури політики царизму по відношенню до німецького населення країни у довоєнний період і в роки Першої світової війни, дають підстави для висновку, що в надзвичайних умовах правляча еліта тяжіла до практики формування образу «етнічного ворога» і боротьби з ним.

Вже 28 жовтня 1914 р. у владних структурах відбулися бурхливі дебати щодо проблеми формування суспільної думки. Тут «німецьке питання» було підняте з метою політичної спекуляції. Міністри обго-

ворювали статтю «Предел терпению» в газеті «Новое время». Стаття закликала до протестів проти стриманості до іноземних підданих і містила натяки на те, що якщо ліберальна політика по відношенню до «ворожих підданих» не зміниться, то народна стриманість про німецькі звірства і розправи над росіянами, не утримається.

Урядова дискусія виявила різні точки зору. Так, Сазонов, назвав «Новое время» «отхожим местом для буйных патриотов», був шаленим супротивником будь-якої германофобії. «Неприпустимо в наш час, – стверджував міністр закордонних справ, коли всі сили мають бути зосереджені на досягненні перемоги, будити пристрасті, закликати до погромів, до людиноненависництва; треба покласти цьому рішучий край і сприяти суворому впливові на цих підбурювачів суспільних поглядів» [8].

Голова царського правління І.А. Горемікін був більш прямолінійним і вважав неприпустимим «щоденне і щовечірне цькування німців» [9]. В той же час І.Г. Щегловітов висловив свою підтримку розгорненій антинімецькій кампанії у друці. Він стверджував, що «газети лише виражають природне почуття обурення проти безсоромного політичного ворога Росії» [10]. Ця позиція не була випадковою. Згодом саме І.Г. Щегловітов очолив один з напрямів такої боротьби з «німецьким засиллям», співвідносної з ліквідаційною діяльністю уряду в сфері господарських відносин російських німців.

В цілому більшість міністрів дійшла висновку, що «збудження народних мас з метою самосуду, хоча б і в ім'я quasi – високих патріотичних поривів – небезпечна гра з вогнем» [11]. І все ж частина міністрів робила ставку саме на це, що, передусім, було харак-

терно для діяльності. Міністерства внутрішніх справ і воєнного відомства.

Суспільно-політична ситуація, що поставила в центр уваги 1914-1918 рр. «німецьке питання», загострючи думку про доцільність характеристики антинімецької кампанії воєнного періоду використовувати термін «російські офіційні структури». У даному випадку під цим словосполученням треба розуміти, що ініціаторами, провідниками антинімецької кампанії і лідерами герmanoфобської ідеології був широкий анклав вищої бюрократії, влади, військові кола, частина суспільних і політичних діячів, які розіграли німецьку тему. В пошуках винуватців репресивних заходів, здійснених в роки війни воєнною владою проти німців, які населяли Царство Польське, Східну Прусію, західні губернії країни, російський історик-архівіст С.Г. Неліпович значну частку відповідальності за вчинене поклав на вищій командний склад російської імперської армії, а саме, на верховного головнокомандувача великого князя Миколу Миколайовича і начальника штабу Ставки генерала від інфантерії М.М. Янушкевича [12]. З викладенням незаперечних фактів того, що відбувалось.

Проте відношення до німців на ранньому етапі війни було обумовлене тим патріотичним підйомом серед широких кіл населення Росії, який проявився у маніфестаціях у великих містах, в офіційній політиці «єднання царя з народом» [13], примиренні політичних фракцій державної Думи. Вибух патріотичної солідарності суспільства, проте, мав і інший, далеко не привабливий аспект, а саме: погромні настрої і прояв народного невдоволення щодо німців, громадян Німеччини, які знаходилися в Росії як комерсанти, підприємці, дипломати. Подібні дії були спровоковані

газетними публікаціями, автори яких стверджували, що образі піддаються представники великокнязівської крові, під час перебування за кордоном. Очільник царської родини А.І. Спиридович засвідчив: «обурення було всезагальним». Воно розпалювалося у друкованих органах через повідомлення, що описували образливі дії німецького уряду щодо росіян, які мешкали за кордоном.

Водночас, початок війни, як і реакція на неї більшості населення Росії засвідчила відсутність германофобії як масового явища. Маніфестації початку війни не несли, в собі заряд національної ненависті. Це був ще «позитивний націоналізм», «рух за Русь», а не проти її супротивників [14].

Проте після ряду поразок російських військ у Східній Пруссії, суспільно-патріотичний підйом почав згасати. Військові поразки спричинили тотальні пошуки воєнно-політичним відомством, суспільством, народними масами винних у тому, що відбулося. Армії, уряду, династії була необхідна своєрідна «мобілізація» патріотизму на потреби війни. Воєнно-політична ідеологія розпочала інтенсивне формування образу ворога [15]. Ідея захисту батьківщини і визволення селянства поєднувалося з проповіддю ненависті до німців. При цьому дієвість антинімецької ідеології виходила далеко за межі власне пропаганди, спрямованої проти німців як воєнних супротивників [16].

У такій ситуації поняття «внутрішнього ворога» і «внутрішнього німця» стали синонімами. Необґрунтованим підозрам були піддані офіцери і генерали з німецькими прізвищами. Процес звинувачення таких почався із «справи» командуючого 1-ї армії К.А. Ренненкампа. Саме з його ім'ям пов'язали в суспільстві поразку російських військ у Східній Пруссії на по-

чатковому етапі війни, а значить – і увесь крах надії суспільства на швидке переможне закінчення війни до кінця 1914 р. За особистою вказівкою царя було проведено розслідування справи К.А. Ренненкампа і доведена його невинуватість. І все ж процес Ренненкампа став матрицею подібних йому антинімецьких звинувачень: «Будь-який безглуздий слух про зраду в тилу, – пригадував сучасник подій, – викликав зловтіху, хоча зрада перешкождала нам же, а не будь-кому іншому» [17].

Розуміння і страх зради стали «болючою темою» для суспільства, домінуючи у суспільних настроях. І це при тому, що в російській армії служила значна кількість офіцерів і солдат, носії в німецьких прізвищ: близько 250 тис. етнічних німців воювало в російській армії лише за офіційним даним [18], з яких до 50 тис. – вихідці із західних губерній [19]. Сучасні дослідники наводять дані про кількість німців, що проходили службу в Росії в 1914 р.: кожний п'ятий генерал – німець, кожний четвертий – генерал-ад'ютант, понад 20% – члени імператорської свити, а приблизно кожний четвертий-п'ятий – серед офіцерів корпусу генерального штабу, значна кількість – в імперській гвардії [20]. Враховуючи чисельність російських німців в армії і воєнних структурах, все ж не доцільно провину за бойові невдачі перекладати лише на них, бо переважна більшість з них були справжніми російськими патріотами. Багато з них було православними, бо відбувався природній процес русифікації німців [21]. Це відбувалося в країні, в якій німці склали 1,2% від усього населення [22].

Коли була усвідомлена неминучість тривалої війни з Німеччиною, розпочалося засудження і несприйнятність всього німецького [23]. Особливо яскраво

позначилася ця тенденція від часу окупації російськими військами Галичини у серпні 1914-1915 рр. Питання про інтернування та депортацію населення з території Східної Пруссії і Галичини посіло значне місце в російській військовій політиці. Репресивні акції воєнного уряду в особі Ставки верховного командування визначили характер взаємин російських офіційних структур з німецьким населенням країни.

Ідеєю, що визначила подальші дії Ставки у відношенні до німців, поляків, євреїв, українців, всього населення окупованих територій, була теза про те, що воно розглядалося як можливий резерв противника. Перша окупація цих земель супроводжувалася взяттям заручників і карою цивільного населення, арештами чоловіків призовного віку, з подальшою депортацією їх разом з родинами вглиб Росії нарівні з військовополоненими.

Інтерес до долі німецького населення проявив не лише воєнний уряд, але і департамент поліції (керівник – генерал-майор В.Ф. Джунковський) оскільки етнічні німці потрапили в категорію «підозрілих та неблагонадійних осіб». Спочатку в компетенцію Міністерства внутрішніх справ входило облаштування і розташування депортованих німців. Проте процес вимушеної еміграції набував масового і систематичного характеру. Виникла необхідність розмежування воєнних і поліцейських установ щодо мас «ворожого населення». Це було досягнуто спеціальною угодою між Міністерствами воєнних і внутрішніх справ (12.08.1914) [24], згідно до якого в компетенцію воєнного відомства увійшли лише полонені німці, які були затримані в ході воєнних дій. Якщо воєнне командування «внутрішнім ворогом» Росії оголосило німецьке населення країни, то царські сановники, навпаки,

звертали урядову критику на політику воєнної адміністрації у відношенні «инородцев». Таким чином «німецьке питання» виступило заручником політичної боротьби в країні.

Розглядаючи стан російськوپідданих німців періоду війни, треба враховувати наступне: по-перше, держава, що прийняла їх як своїх громадян, з самого початку дистанціювалося від них, свідченням чому є створення у 1763 році Канцелярії опікунства іноземних, а у 1800 році – Контори опікунства новоросійських іноземних переселенців; по-друге, проблема російських німців і менонітів, виокремлення їх серед інших, було характерним для Росії задовго до Першої світової війни. Доказом цього є наступні факти. В обґрунтуванні статистичних даних про іноземну колонізацію Південно-Західного краю за 1882 р. мова йде про землеволодіння німців у 3-х губерніях (Київській, Подільській, Волинській). Інтерес викликають розділи, де вказана чисельність осіб німецького походження, які прийняли чи не прийняли російське громадянство. Існувала графа, до якої було включено тих, хто зараховувався до однієї категорії – іноземних поселенців [25]. Отже, російськوپіддані німці в роки війни залишилися без права на захист російським законодавством. Більше того, війна уможливила для воєнної і жандармсько-поліцейської влади створення образу ворога в особі «инородческих» німецьких поселенців. Для цього активізувались ресурси націоналізму з метою формування відповідних психологічних настроїв народних мас щодо ведення війни. Зрештою, все це повинно було знижувати градус соціальної напруги в суспільстві шляхом зміни акценту народного невдоволення в бік антинімецьких настроїв. Архівні документи свідчать про наявність ряду справ, які торка-

лися честі царської родини, переважно, в містах, в яких нібито російські німці поводили себе неналежно на побутовому рівні. Інколи такі справи доходили до судового розгляду [26]. В силу здорового глузду частіше за все звинувачених було виправдано [27].

В той же час доля не була такою прихильною до колоністів. Так католицький ксендз І.П. Малиновський і лютеранський пастор І.А. Юндт (колонія Федотівка) були звинувачені в «германофільстві», що виражалося в використанні ними німецької мови під час богослужіння. Це суперечило постановам одеського генерал-губернатора Ебелова, який ініціював заборону німецької мови. Діяльність цих церковнослужителів була визнана «ворожою для Росії». Документ наголошував: «Завдяки діяльності пастора Юндта і ксендза Малиновського майже все населення колонії Високопольської (Кронауської) волості ставиться вороже до Росії, російського уряду і російського народу» [28]. Однак визначальним в цій справі була не стільки мова, скільки земельне питання.

Широке розповсюдження в суспільстві отримала ідея розподілу німецьких земель на користь особливого земельного фонду, сформованого в умовах воєнного часу. З цього приводу А.В. Кривошеїн заявив, що ставка впливає на його відомство і вимагає укладення царського наказу про «наділи землею найбільш постраждалих і найбільш відзначених воїнів» [29].

Так, Н.Н. Янушкевич розраховував таким чином підняти дух армії і зацікавити російського солдата матеріально. У листі до А.В. Кривошеїна він писав, що «казкові герої, ідейні борці і альтруїсти зустрічаються поодинокі, таких не більше одного процента, всі останні – люди 20-го числа» [30]. Начальник штабу

вважав за необхідне «боротися за Россію красиво, але маса цього не розуміє», тому «героїв необхідно купити» землями німців-колоністів [31]. Таку пропозицію ставки влада сприйняла негативно, вважаючи це неприпустимим, наївним і нерозумним. Було сказано, що в той час, коли «... на фронті все руйнується, неприятель наближається до серця Россії, Янушкевич турбувався лише, щоб відвести від себе відповідальність про те, що відбувається...» [32].

Аналогічним був виступ міністра внутрішніх справ князя Н.Б Щербатова, який стверджував, що « ніхто ще не купляв героїв, що любов до батьківщини і самовідданість не ринковий товар...; солдати втікають, доведені до відчаю, а Ставка буде їх умовляти – не біжіть, землю одержите. Яка ганьба і яке моральне падіння...» [33]. В цілому, уряд вважав неможливим наділити багатомільйонну армію землею, незважаючи на те, що уже в той час відбувалася кампанія з ліквідації німецьких земель згідно наказу від 2 лютого 1915 року.

Важливою складовою загальнодержавного законодавства, відомого як Ліквідаційне, було саме аграрне питання, що передбачало не тільки усунення конкурентів на продовольчому ринку, а й у сфері промислового виробництва, також і в банківській сфері.

Проте це була лише видима сторона німецької проблеми. Набагато серйознішими були завдання стратегічного характеру, а саме: відвернути незадоволення населення країни станом на фронтах, переорієнтувавши його на ворожі настрої і дії щодо «внутрішнього німця» і тим самим полегшити ситуацію влади і воєнного керівництва. Безумовно, в антинімецькій політиці точка зору Миколи II була визначальною. Він вважав боротьбу з «німецьким засиллям» важливим дер-

жавним завданням, рішення якого могло здійснитися лише під час війни. І мова йшла не тільки про німецьких колоністів в минулому, а й про зміни економічного партнерства з Німеччиною. Саме про це свідчить його лист від 26 серпня 1916 р., до англійського короля Георга V [34]. В цілому, вся антинімецька кампанія була достатньо багатофункціональною. Вона надавала додатковий стимул для селян, мобілізованих до армії, обіцяючи їм по закінченню війни, землі німецьких колоністів і тим самим бажаючи огородити російських поміщиків від домагань на їх землю селян. До того ж, така політика віддавала ринок продовольчої імперії в руки поміщиків. З іншого боку, її впровадження розширювало сферу діяльності російської буржуазії, витісняючи і знищуючи німецький буржуазний сегмент, наносячи удар по духовній і культурній складовій ідентичності німецького етносу, який мешкав в Росії. Все це в цілому повинно створити нестерпні умови для життєдіяльності російських німців і змусити їх на рееміграцію. Проте державна політика, порушуючи принципи особистої власності, її незаконне відчуження, поправлення національно-культурних прав і неповагу до прав особистості, що поступово здійснювалася російською державою в роки війни, спричинили з часом ті катастрофічні наслідки, які її (державу) і знищили.

Джерела і література

1. Первая мировая война: Дискуссионные проблемы истории / ред. Ю. А. Писарев, В. А. Мальков. – М., 1994. – 306 с.; «Круглый стол»: Первая мировая война и ее воздействие на историю XX в. // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4-5. – С. 109-131; Писарев Ю. А. Новые подходы к изучению истории Первой мировой войны /

- Ю. А. Писарев // Новая и новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 47-56; Lincoln W. Passagethrough Armageddon: The Russiansin Warand Revolution 1914-1918 / W. Lincoln. – N.Y., 1994. – 637 p.; Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз / Під керів. О. Дергачова. – К., 1996. – 448 с.; Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи // Матеріали Міжнародн. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці, 22-24 верес. 1998 р. – Чернівці, 2000. – 325 с.; Оболенская С.В. «Немецкий вопрос» и представления о немцах в России в годы первой мировой войны / С. В. Оболенская // Россия и Германия. – М., 2001. – Вып. 2. – С. 175-197. Проте, як зазначає сучасний український історик В. Фісанов, тематика Великої війни і сьогодні багато в чому залишається для української історіографії своєрідною *terra incognita*. Див.: Фісанов В. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни) / В. Фісанов. – Чернівці, 1999. – 264 с.
2. Поликарпов В. История нравов в России: Восток или Запад? / В. Поликарпов. – Ростов-на-Дону, 1995. – С. 163.
 3. Хаген фон М. Великая война и искусственное усиление этнического самосознания в Российской империи / М. Хаген фон // Россия и Первая мировая война: Материалы Междунар. Науч. Коллоквиума. – С.П.б., 1999. – С. 399.
 4. Булдаков В. Имперская этнофобия / В. Булдаков // Родина – 1995. – № 7. – С. 20 – 24.
 5. Оболенская С. В. «Немецкий вопрос» и представления в России о немцах в годы Первой мировой войны / С. В. Оболенская // Россия и Германия. – М., 2001. – Вып. 2. – С. 182.
 6. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914: Поляки в соцієтнічних конфліктах / Д. Бовуа // Пер. З. Борисик. – К., 1998. – С. 293.
 7. Брусиллов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусиллов. – Мн., 2003. – С. 82.
 8. Яхонтов А. Записки о секретных заседаниях Совета министров / А. Яхонтов // Новый журн. – Нью-Йорк. – Кн. 221. – С. 112.
 9. Там же.
 10. Там же.
 11. Там же.
 12. Нелипович С. Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы первой мировой войны / С. Г. Нелипович // Российские немцы. Проблемы истории, языка современного положения: материалы международной научной конференции, Анапа, 20-25 сентября 1995 г. – М., 1996. – С. 262.
 13. Спиридович А. Великая война и февральская революция (1914-1917): Воспоминания. Мемуары / А. Спиридович. – Мн., 2004. – С. 3.

14. Родина – 1996. – № 4.
15. Нелипович С. Г. Роль военного руководства России в «немецком вопросе» в годы Первой мировой войны (1914-1917) ... С. 262.
16. Оболенская С. В. Указ. Соч. ... С. 177.
17. Меленберг А. Немцы в российской армии накануне первой мировой войны / А. Меленберг // Вопросы истории. – 1998. – № 10. – С. 128.
18. Чрезвычайная следственная комиссия по делам о бывших Министрах полк. С. А. Коренева // Архив Русской революции. – М., 1991. – Т. 1. – С. 22-23; Бобылева С. И. Общественное мнение России конца XV – начала XX в. о российском немце / С. ИМ. Бобылева // Вопросы германской истории. – Д., 2004. – С. 29.
19. Осташева Н. Ликвидационные законы / Н. Осташева, Ю. Берестень / Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002. – С. 125.
20. Нелипович С. Политика оккупационных властей Центральных держав в отношении немцев Царства Польского. 1915 – 1918 гг. / С. Нелипович // Немцы России: Социально-экономическое и духовное развитие 1871-1941 гг.: материалы VIII Международной научной конференции, Москва, 13-16 октября 2001 г. – М., 2002. – С. 98.
21. Бобылева С. И. Общественное мнение России конца XIX-начала XX в. о российском немце / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории. – Д., 2004. – С. 5-34.
22. Меленберг А. Немцы в российской армии накануне первой мировой войны А. Меленберг // Вопросы истории. – 1998. – № 10. – С. 129-130.
23. Спиридович А. И. Указ. Соч. – С. 10.
24. Центр. держ. іст. архів України у м. Києві. – Ф. 385; оп. 1, д. 2839, л. б. – Далі. ЦДІАК України.
25. Государственный архив Российской Федерации – Ф. 102. Делопроизв 2, оп. 1882 г., д. 244, л. 34, 34 об.
26. ЦДІАК України. – Ф. 317, оп. 1. Д. 5723; д.5728; Ф.385, оп. 1, д.2945.
27. ЦДІАК України. – Ф. 349, оп. 1, д. 31 а.
28. Там же. – Л. 48.
29. Яхонтов А. Тяжелые дни (Секретные заседания Совета Министров 16 июля – 2 сентября 1915 года / А. Яхонтов // Архив русской революции. – М. 1993. – Т. 18. – С.23.
30. Там же.
31. Там же. – С. 23-24.
32. Там же. – С.24
33. Там же.
34. Шаццло В. К. Первая мировая война. 1914-1918. Факты. Документы / В. К. Шаццло. – М., 2003. – С. 226.

СТАВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ДО ВОЄННОЇ ПОЛІТИКИ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

Перша світова війна загострила політичні та соціально-економічні проблеми Російської імперії, висвітлила політичну нездатність царату до управління країною. Поступово зростало невдоволення широких верств суспільства, яке наприкінці лютого 1917 р. переросло в революцію. 2 березня 1917 р. Микола II зрікся престолу і в країні встановився республіканський лад.

Після повалення самодержавства на роль всеросійського державного центру претендували Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів та Тимчасовий комітет Державної Думи. За згодою між лідерами цих двох органів був утворений Тимчасовий уряд, який взяв на себе виконавчо-розпорядчі функції в державі. На чолі уряду став голова Всеросійського земського союзу Г. Львов. До його складу спочатку не ввійшли представники Петроградської ради. Водночас Петроградська рада зв'язала уряд низкою зобов'язань і стежила за їх виконанням. Функції верховної влади Тимчасовий уряд мав виконувати тільки до Всеросійських Установчих зборів, скликання яких і стало його основним завданням.

Отримавши широкі повноваження, Тимчасовий уряд розпочав перебудову державного життя. В свою чергу населення країни очікувало від нього найшвидшого розв'язання нагальних наболілих проблем. Од-

ним із життєво важливих питань, яке потребувало негайного вирішення, було питання війни та миру. Шляхи його розв'язання залежали від позиції провідних партій уряду та рад робітничих і солдатських депутатів.

Навесні 1917 р. у радах робітничих і солдатських депутатів домінували загальноросійські соціалістичні партії меншовиків і есерів, які мали в Україні сталі дореволюційні традиції. Демократизація суспільно-політичного життя після Лютого 1917 р. відкрила перед цими партіями широкі можливості, їхні ряди стрімко зростали. На хвилі революції та сподівань на скоріше вирішення її основних завдань до меншовиків примкнула значна частина робітників й інтелігенції, а есери перетворилися з нелегальної партії, яка постійно переслідувалася й знаходилася в глибокому підпіллі, на одну з найчисельніших. Активна участь представників меншовиків і есерів у формуванні різноманітних громадських і владних інституцій сприяла тому, що партії стали ототожнюватися робітниками, солдатами й більшістю населення з новою революційною владою.

Особливістю цих партій була відсутність ідейної цілісності та різне розуміння основних програмних положень, не стало виключенням й ставлення до війни. Так, усі організації РСДРП(м) склалися з представників різних ідейно-політичних течій, що оформилися за роки Першої світової війни. Ідейна боротьба точилася між правим крилом – так званими оборонцями, які виступали за продовження війни до переможного кінця й лівим – інтернаціоналістами, які засуджували війну. З перемогою Лютневої революції ідейні протиріччя всередині партії частково згладилися. На перших порах гасло продовження війни за допомогою

всіх воюючих країн до підписання загального демократичного миру практично поділялося усіма меншовиками. Переважну більшість становили оборонці, як «старі» – війна заради захисту вітчизни, так і «нові» – війна заради захисту революції. Зближення двох оборонських течій посилила правий фланг партії і зробило його домінуючим навесні 1917 р.

У меншовицьких організаціях України спостерігалися ті ж самі процеси ідейних суперечностей, що і в Росії. На Півдні та Південно-Західному краї переважали меншовики-оборонці. Головним центром оборонців була Київська організація на чолі з М. Балабановим і В. Дрелінгом. Центром лівих меншовиків була Харківська організація, якою керували С. Сан (Девдоріані) і І. Бер (Гуревич) – прибічники лінії Ю. Мартова. Меншовики-інтернаціоналісти мали вплив у Катеринославі, а також в ряді місць Донецько-Криворізького регіону [6, с. 23]. Але, так само як і в Росії в Україні на цьому етапі переважали загалом праві-оборонці.

На обласній конференції об'єднаних меншовиків Південно-Західного краю, яка відбулася в Києві 21-23 квітня 1917 р., було підтримано гасло продовження війни з метою захисту революційних завоювань [12, 25 квітня].

Партнерами меншовиків по їх роботі в радах робітничих і солдатських депутатів були російські есери. В їхніх рядах так само була відсутня ідейна єдність. Протягом усього періоду існування партії всередині неї точилася гостра боротьба між правими, центром і лівими. Стрімке зростання чисельності партії не сприяло її організаційному зміцненню, а навпаки поглиблювало розбіжності між різними течіями. В Україні діяли представники всіх есерівських течій.

Есери Києва, Катеринослава, Луганська, Юзівки та багатьох інших міст були провідниками офіційної есерівської ідеології. Центром лівих есерів, прихильників М. Спірідонової і Б. Колегаєва, була Харківська організація, яку очолювали впливові ліві есери М. Алгасов, М. Алексєєв, В. Карелін. У квітні 1917 р. на лівоесерівські позиції стала й Одеська організація на чолі з відомими в місті діячами П. Шифером і С. Заком [7, с. 14].

Після Лютневої революції більшість партії есерів у питанні війни та миру зайняла позицію революційного оборонства. Фактично це було продовженням попередньої політичної лінії партії. На початку війни з питання ставлення до неї, есери, як і інші партії II Інтернаціоналу розкололися на дві групи. Більшість відстоювала ідею «захисту вітчизни», лише незначна меншість есерів виступала проти війни. Представники обох ліній, відповідно В. Чернов і М. Натансон (Бобров) взяли участь у міжнародній Циммірвальдській конференції противників війни. М. Натансон пристав на позицію більшовиків, які входили до лівої групи конференції, що відстоювала позицію необхідності перетворення імперіалістичної війни на громадянську й негативно ставилася до гасла «боротьби за мир», яке висував центр конференції. В. Чернов входив до центру, що виступав за об'єднання всіх соціалістів з метою протиставитися війні.

Позиція революційного оборонства була обґрунтована в резолюції Московської конференції есерів (20-21 березня 1917 р.). У документі вказувалося, що причини війни криються в основних суперечностях капіталістичного устрою, що демократія кожного народу має право на самооборону, а для російської демократії це ще було й зобов'язанням захистити за-

воювання революції. Водночас, відзначалося у резолюції, російська демократія повинна була вести боротьбу з завойовницькими прагненнями правлячих класів і домагатися від Тимчасового уряду заяви про відмову від захоплення чужих територій і отримання контрибуцій [8, с. 89].

Дві лінії з питання війни та миру зіткнулися на III з'їзді есерів (25 травня – 4 червня 1917 р.). Погляди лівих на з'їзді озвучив один із їх лідерів Б. Камков, доводячи, що Росія й після революції, знаходячись у коаліції з західними державами, продовжує вести імперіалістичну війну. Під час обговорення висувалися ідеї як необхідності форсованого наступу російських військ, так і політика відмови від наступу й непідкорення розпорядженням уряду. Ці дві крайні позиції з'їзд відкинув й прийняв абстрактне положення щодо ліквідації війни за «умов об'єднаних зусиль демократій». Для цього необхідним визнавалося відродження Інтернаціоналу та боротьба з розвалом армії за її безздатність [18, с. 475, 478]. У реальності це означало підтримку гасла продовження війни до переможного кінця.

У перші дні революції така позиція певною мірою відбивала настрої населення. Так, у березні-квітні 1917 р. на вулицях Петрограда нерідко можна було бачити солдат, що несли гасла: «Війна до переможного кінця». Водночас, завдяки агітації соціалістів, проблема цілей та завдань війни зайняла істотне місце у свідомості народних мас. Саме в цьому й полягала відмінність позиції між урядовими партіями та соціалістичними партіями рад робітничих і солдатських депутатів.

Останні займали досить суперечливу позицію. Відстоюючи ідею продовження війни до переможного

кінця, вони трактували цю війну як «імперіалістичну», доводячи, що народні маси в усіх країнах, що воювали, об'єднані загальним інтересом повалити «правлячі класи». Зокрема, у «Зверненні до народів усього світу» від 15 березня 1917 р. Виконком Петроградської ради закликав усі народи піднятися на революцію:

«... И, обращаясь ко всем народам, истребляемым и разоряемым в чудовищной войне, мы заявляем, что наступила пора начать решительную борьбу с захватными стремлениями правительств всех стран; наступила пора народам взять в свои руки решение вопроса о войне и мире.

В сознании своей революционной силы российская демократия заявляет, что она будет всеми мерами противодействовать захватной политике своих господствующих классов, и она призывает народы Европы к совместным решительным выступлениям в пользу мира. ...

Мы будем стойко защищать нашу собственную свободу от всяких реакционных посягательств как изнутри, так и извне. Русская революция не отступит перед штыками завоевателей и не позволит раздавить себя внешней военной силой» [10, 15 березня].

Подібні заклики сприяли появі в свідомості населення природних запитань: якщо «правлячі класи» Росії дійсно ведуть «захватну політику», тоді чому вони знаходяться при владі й навіть дозволяти знищувати себе в їхній війні? Звичайно, що на фоні загальної стомленості від війни така агітація соціалістичних партій об'єктивно підривала довіру широких верств населення до урядового курсу воєнної політики.

Міністр іноземних справ П. Мілюков мав відмінні погляди на цілі війни, які висвітлив в інтерв'ю 22 бе-

резня 1917 р. із позиції уряду. Вони включали «звільнення» слов'янських народів Австро-Угорщини, «злиття» українських територій (тобто Галичини) з Росією та отримання Константинополя й Чорноморських протоків [3, с. 87-88]. Такі заяви різко негативно були сприйняті соціалістичними партіями, що розцінили їх як виклик їхньому «Зверненню», яке проголошувало відмову від «захватних устремлінь».

Під тиском Петроградської ради й за наполяганням деяких членів уряду, особливо О. Керенського, уряд згодився видати офіційну заяву щодо мети війни, яка б більш відповідала позиції Виконкому Петроградської ради. Після її схвалення останнім, із деякими змінами, вона була надрукована 27 березня 1917 р. [10, 27 березня]. У заяві стверджувалося, що мета Росії – не панування над іншими народами, не захоплення їхніх територій, а ствердження повного миру на основі самовизначення націй. Таке формулювання означало на цьому етапі капітуляцію перед соціалістами. Особисто П. Мілюков не визнавав цього і пізніше у своїх спогадах зазначав, що дану заяву можна було розуміти й як трактування прав росіян на територію супротивника [15, с. 345-346]. Таким чином вдалося врегулювати певні протиріччя між урядом і радою. Однак не надовго, вже через місяць проблема цілей війни стала причиною глибокої політичної кризи.

У другій половині квітня 1917 р. в країні різко загострилася політична обстановка – народ втомився чекати обіцяного покращання життя. Втрачаючи віру у здатність уряду змінити його становище, він посилив свою політичну активність – помітно зросла кількість страйків, вуличних маніфестацій, зібрань і мітингів. На очах народу провалювалася програма революції,

розроблена в ході боротьби проти царату. Більш того, уряд пішов на її демонстративне ігнорування в одному з найважливіших пунктів – припинення війни та ухвалення демократичного миру.

Вирішальні події розгорнулися після опублікування ноти П. Мілюкова урядам країн Антанти. На відміну від попередньої заяви від 27 березня 1917 р., відповідно до якої уряд мав намір якомога скоріше підписати мир на основі відмови від анексій та контрибуцій, у ноті від 18 квітня 1917 р. заявлялося про намір довести війну до вирішальної перемоги [10, 18 квітня].

Нота викликала загальне невдоволення. 20 квітня 1917 р. у Петрограді почалися масові демонстрації та мітинги. На площі перед Таврійським палацом зібралися тисячі людей, які вимагали відставки П. Мілюкова та відмови від антинародної зовнішньої політики. Водночас йшли й маніфестації на захист уряду під гаслами «Хай живе Тимчасовий уряд!», «Хай живе Мілюков!». Виконком Петроградської ради вирішив ліквідувати конфлікт шляхом компромісної угоди із урядом, запропонувавши розробити роз'яснення до ноти П. Мілюкова. 21 квітня Виконком визнав аргументи уряду переконливими, а інцидент вичерпаним. Після цього на кілька днів були заборонені антиурядові виступи, хоча насправді вони тривали в багатьох містах Росії.

Квітнева урядова криза привела до падіння першого складу Тимчасового уряду. Унаслідок домовленостей був утворений перший коаліційний кабінет, до складу якого ввійшло шість представників соціалістичних партій. Чотири міністри-соціалісти одночасно були товаришами голови Петроградської ради [22, с. 122-123].

Новий коаліційний кабінет, як і його попередник, розпочав свою діяльність з програмної Декларації. За своєю формою Декларація була більш соціально орієнтованою. Уряд заявляв, що «буде з повною рішучістю проводити в життя ідеали свободи, рівності та братерства, під якими проходила велика російська революція» [5, 6 травня]. Фактично коаліція поверталася до програми, висунутої народом у період повстання проти царату, але не виконаної попереднім урядом. Коротко це знову можна було вмістити в гасло «Мир. Земля. Хліб». Однак реалії життя швидко показали, що заявлені принципи не збігалися з конкретними діями.

Офіційно декларувалося, що уряд буде домагатися загального миру без анексій і контрибуцій на основі самовизначення народів, але в реальності майже відразу розпочалася підготовка наступу на фронті. О. Керенський, який став військовим і морським міністром, зайнявся розробкою масштабної наступальної операції. Таким чином, загальноросійські соціалістичні партії фактично підтримали урядову воєнну політику, а вступивши до складу коаліційного уряду, сприяли її реалізації в життя.

Водночас, існували політичні сили, що не поділяли урядової позиції. З власним розумінням тогочасного політичного моменту й шляхів розв'язання проблеми миру виступила партія більшовиків. Партія, починаючи з 1914 р., цілеспрямовано виступала за перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Нового звучання ця теза набула після перемоги Лютневої революції. Перебуваючи ще в імміграції, лідер більшовиків В. Ленін почав розробляти тактику партії в нових революційних умовах.

У концентрованому вигляді вона була викладена у

так званих «Квітневих тезах». Вони починалися з засудження «революційного оборонства» й заклику до якнайшвидшого припинення війни. Доводилося, що й після падіння царату російська буржуазія продовжує вести імперіалістичну, загарбницьку, несправедливу війну. Тому розв'язання проблеми війни та миру було можливим лише за умов вирішення питання про владу шляхом її передачі до рад робітничих і солдатських депутатів. Лідер більшовиків наголошував: «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, – до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідних верств селянства» [14, с. 111]. Це обґрунтовувалося тим, що робітники та бідніші селяни не зацікавлені в грабунку інших народів та охороні прибутків капіталу, і тому, тільки вони, на переконання В. Леніна, були здатні здійснити дієві заходи щодо припинення війни та заключення демократичного миру між усіма воюючими сторонами.

Висловлені В. Леніним тези були ухвалені Квітневою конференцією РСДРП(б) як стратегічна лінія партії. Делегати конференції ухвалили окрему резолюцію «Про війну», яка зазначила, що закінчення війни можливе лише після переходу державної влади до рад робітничих і солдатських депутатів, які візьмуть справу укладання миру в свої руки. Підкреслювалося, що партія більшовиків не підтримує війну, яка носить імперіалістичний характер, ні буржуазний Тимчасовий уряд, який продовжував проводити колишню політику царату. Присутні відмежувалися від «революційного оборонства», визначивши його як одну з головних перешкод на шляху до швидкого за-

кінчення війни та укладення демократичного миру [13].

Після Квітневої конференції більшовики розгорнули активну агітацію серед широких верств населення з пропагандою своїх поглядів щодо шляхів припинення війни. Серед солдат на фронті поширювалася ідея братання й відмова від ведення військових дій.

Однак, не всі місцеві більшовицькі організації підтримали ленінські ідеї. Зокрема, у Київському комітеті РСДРП розгорнулися гострі дебати з цього приводу. На засіданнях комітету 7, 9 та 10 квітня 1917 р. більшість його членів – Г. Пятаков, Є. Бош, В. Бистрянський, О. Горвіц, Д. Іткінд, М. Кугель та ін. – розцінили їх як нездійснені в тогочасних умовах (насамперед, це торкалося закликів до проведення соціалістичної революції). Відкидалась і ленінська тактика щодо імперіалістичної війни. Так, М. Кугель назвав братання утопією, а О. Горвіц – «не марксистським способом ліквідації війни, а анархічним» [4, с. 37].

10 квітня 1917 р. Київський комітет РСДРП прийняв резолюцію: «Вважаючи тези т. Леніна ще недостатньо обґрунтованими і розвинутими, Київськ. к-т утримується поки що від прийняття резолюції щодо тез, залишаючи їх у межах дискусії» [20].

Однак прибічники Квітневих тез наполягали на широкому обговоренні, тому на засіданні комітету 11 квітня 1917 р. було вирішено винести обговорення Квітневих тез на загальні збори 15 квітня. 13 квітня 1917 р. таке ж рішення було ухвалено щодо порядку денного наради більшовиків Південно-Західного краю, призначеної також на 15 квітня [4, с. 112].

Однак 14 квітня 1917 р. на засіданні комітету прибічники Г. Пятакова 7 голосами проти 4 провели рішення, в якому відзначалося, що комітет знаходить

ленінські тези «взагалі неприйнятними і залишається на своїй попередній платформі і резолюції про війну». Було відкинуто також пропозицію присутньої на засіданні О. Розмирович – представника ЦК – про те, щоб все-таки обговорити тези на загальних зборах організації.

Проведені 15 квітня загальні збори членів організації, заслухавши ленінські тези, доповідь М. Савельєва про Всеросійську нараду рад і Квітневі тези, а також резолюцію комітету від 14 квітня, ухвалили постанову: «Вважаючи питання, які підняті в тезах В.І.Леніна, дуже важливими і складними, загальні збори Київської організації РСДРП не знаходять можливим прийняти без детального обговорення певну резолюцію про своє ставлення до них, для чого призначають окремі збори найближчими ж днями». Збори вирішили також опублікувати тези В. Леніна в черговому номері газети «Голос социал-демократа» [23].

15-17 квітня в Києві відбулася окружна нарада більшовиків Південно-Західного краю. На ній були присутні делегати від більшовицьких організацій і груп: Київської, Волинської, Полтавської, Подільської, Чернігівської губерній, а також представник Гомельської групи більшовиків. У роботі наради взяли участь представники Бюро ЦК РСДРП О. Розмирович, М. Савельєв, І. Шварц. Нарада заслухала і детально обговорила доповіді про війну і про ставлення до Тимчасового уряду. Нарада схвалила резолюції в дусі ленінських постанов і висновків [1, с. 43-44].

Таким чином, партія більшовиків з перших після-лютневих днів стала в гостру опозицію щодо політики Тимчасового уряду в питанні війни та миру.

Відмінною від урядових партій була й позиція

українських політичних партій. На відміну від російських соціалістів українські соціалісти виступили проти подальшого продовження війни. Це продемонстрували перші пореволюційні партійні форуми.

3-5 квітня 1917 р. у Києві пройшла загальнопартійна конференція УСДРП, яка офіційно заявила щодо організаційного відродження партії та окреслила головні напрями своєї діяльності. Делегати висловили підтримку Тимчасовому уряду, однак при цьому пропонували встановити за його діяльністю «найпильніший контроль» з метою «примушення його до послідовного переведення соціальних, політичних і національних домагань української демократії» [19, 7 квітня].

Поряд із розглядом низки важливих питань національно-державного будівництва, предметом обговорення конференції стала й пекуча проблема війни та миру.

Було ухвалено окрему резолюцію «Про відношення до війни». У резолюції зазначалося, що подальше ведення війни «тягне цілковиту руїну як України, так і цілої Росії, бо ведеться коштом основних засобів продукції», що війна «не лежить в інтересі пролетаріату і широких мас, як народу українського, так народів цілої Росії і всього світу». З огляду на це, делегати конференції рішучо висловлювалися проти подальшого ведення війни й вимагали від Тимчасового уряду розпочати мирні переговори з іншими державами на умовах демократичного миру без анексій та контрибуцій, а також опублікувати всі договори, укладені царським урядом із союзними державами [19, 7 квітня].

4-5 квітня 1917 р. у Києві пройшов Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів, у роботі якого взяли участь представники партійних

організацій Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської і Катеринославської губерній [2, 8 серпня]. Форум висловив підтримку Тимчасового уряду за умов існування ним інтересів трудового народу та визначив позицію партії щодо головних питань революції, які вимагали негайного вирішення – національне, аграрне, припинення війни.

У резолюції «В справі війни» УПСР висунула вимогу найшвидшого підписання миру без анексій та контрибуцій й виступила з закликом до «революційних трудових мас воюючих держав стати до активної боротьби з захватною політикою своїх урядів». На противагу есдеків, українські есери в контексті вирішення питання війни та миру підняли й інші важливі проблеми. Зокрема, резолюція зазначала, що партія буде існувати право недержавних народів Європи заявити на мирній конференції про свої прагнення щодо національного самовизначення.

Окремий пункт резолюції захищав права українських солдатів під час виборів до Установчих зборів. За умов проведення виборів під час війни пропонувалося виокремити українських військових у окремі полки, щоб вони вільно змогли виявити свою волю [2, 8 серпня]. Фактично, це був перший партійний документ, в якому пропонувалося зосередити солдатів-українців у окремих полках.

Аналіз партійних документів періоду весни-літа 1917 р. свідчить, що питання війни та миру піднімалися на всіх партійних форумах.

30 травня – 2 червня 1917 р. у Полтаві пройшла Лівобережна конференція УПСР. Її проведення свідчило про наявність всередині партії ідейних протиріч і початок формування лівої течії (у майбутньому стане основою оформлення партії боротьбистів). Делегати

конференції обговорили нагальні політичні питання й висловилися щодо положень партійної програми, ухваливши відповідні постанови. В питанні ставлення до війни конференція висловилася за необхідність якнайшвидшого припинення війни та укладення миру без анексій і контрибуцій на основі самовизначення націй [17, с. 11].

3-6 червня 1917 р. у Києві відбулася загальнопартійна конференція УПСР. У порівнянні з попереднім Установчим з'їздом делегати конференції були налаштовані значно радикальніше щодо політики Тимчасового уряду. Причиною цього стали результати переговорів української делегації з Тимчасовим урядом у травні 1917 р., коли останній відмовив надати Україні права національно-територіальної автономії. Після доповіді голови партії М. Ковалевського та обговорення конференція ухвалила резолюцію, в якій висловлювалася недовіра Тимчасовому уряду й ставилася вимога «ліквідації сучасного коаліційного міністерства та створення уряду з представників революційної демократії» [2, 20 червня].

Окремим питанням розглядалося ставлення до війни та українського війська. Гострота проблеми посилювалася й приходом на конференцію делегатів Всеукраїнського військового з'їзду, які заявили про наміри зорганізувати на з'їзді фракцію УПСР й просили надати директиві щодо тактики членів партії на з'їзді.

Обговорення розпочалося з виступу Г. Михайличенка, який зачитав постанову щодо війни, ухвалену Лівобережною конференцією партії. Далі доповідь з цього приводу зробив голова партії М. Ковалевський, висловивши думку, що Тимчасовий уряд не здатний ліквідувати війну, бо йде на поводу своїх союзників –

французької та англійської буржуазії. Найголовнішим завданням партії проголошувалася боротьба за мир, боротьба за «справжній соціалістичний уряд», який би негайно приступив до переговорів із іншими державами і домагався цього від союзних держав. Доповідач особливо наголошував на тому, що всі недержавні народи повинні взяти участь у мирній конференції. Категорично було заявлено незгоду з курсом О. Керенського на наступ російської армії: «Ми не будемо кликати наші війська, щоб вони кидали фронт, але рішучо мусимо сказати: нам війна не потрібні і треба негайно заключити перемир'я та приступити до переговорів» [2, 20 червня].

Резолюція «В справі війни» була прийнята одноголосно й не викликала розбіжностей між різними течіями партії. Документ визначив найближчі вимоги в справі закінчення війни і укладення миру без анексій і контрибуцій на основі самовизначення націй: оголошення перемир'я на всіх фронтах; скликання урядової мирної конференції з участю представників недержавних народів; оголошення союзних договорів в справі війни; знищення таємної дипломатії і участь в справі замирення усього трудового народу [2, 20 червня].

За негайне припинення війни виступали й поміркованіші українські політичні кола, об'єднані в Товаристві українських поступовців. 25-26 березня 1917 р. у Києві пройшов перший легальний з'їзд ТУП, на який прибули представники від 33 місцевих громад, зокрема, з Києва, Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Житомира, Кам'янець-Подільського, Катеринослава, Сум, Сосниці, Кременчука, Константинограду, Переяслава, Умані, Вінниці, Азова, Гадяча, Лубен, Золотоноші, Москви, Петрограду, Чорноморщини, Кубані та ін. На з'їзді приймається нова назва

організації – Союз українських автономістів-федералістів, що, на думку делегатів, більш точно відповідало поставленим меті та завданням. З'їзд висловився за підтримку Тимчасового уряду [16, 28 березня].

На червневій 1917 р. конференції партія змінила назву на Українську партію соціалістів-федералістів. У центрі уваги делегатів конференції було питання федеративного устрою Російської республіки та автономія України. Водночас, піднімалося питання й необхідності негайного припинення війни та підписання демократичного миру [16, 4 липня].

Таким чином, провідні українські партії займали відмінну від урядових партій позицію в питанні вирішення проблеми війни та миру. Вони не поділяли домінуючого в російських політичних колах «революційного оборонства» й закликали Тимчасовий уряд негайно шукати шляхи припинення війни. Найрадикальнішу позицію в цьому питанні займала УПСР, яка вже напередодні червневого наступу російської армії рішуче висловилася за повну недовіру Тимчасовому уряду та декларувала його нездатність заключити негайний мир. Її позиція по деяких аспектах збігалася з поглядами більшовиків.

Через власну партійну пресу, виступи на загальнополітичних і партійних форумах та заходах ці партії впроваджували свої погляди в свідомість мас, сприяючи розумінню, що тільки шляхом національного самовизначення українці зможуть розв'язати нагальні проблеми, в тому числі й проблему завершення Першої світової війни.

Позиції провідних політичних партій Центральної Ради посилювалися серед населення регіону й на фоні чергової урядової кризи, що розпочалася у червні 1917 р. у Петрограді.

18 червня 1917 р. у Петрограді пройшла демонстрація. Загальна кількість маніфестантів становила близько 400 тис., майже три чверті яких ішли під гаслами «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Геть війну», «Вся влада Радам!». Ця демонстрація яскраво засвідчила, що позиції урядової коаліції похитнулися, що стало початком нової політичної кризи. Але, якщо у квітні криза була розв'язана створенням коаліційного уряду, то у червні чинником, що пригальмовував її розвиток, став наступ на фронті, який давно готувався. З наступом пов'язувалися не тільки і, мабуть, не стільки стратегічні, скільки політичні плани. Уряд і Виконком Рад розраховували, що успіх наступу справить стабілізуючу дію на революційний процес, який дедалі більше набирав радикальних форм.

Спочатку здавалося, що розрахунки уряду, пов'язані з успіхом наступу, справдяться. Коли 19 червня у Петроград надійшли відомості про перехід у наступ військ Південно-Західного фронту (за підтримки інших фронтів), проурядові елементи провели демонстрацію під гаслами «Війна до перемоги!», «Довіра Тимчасовому уряду!». Але надії не справдилися. Тільки 8-ма армія генерала Л. Корнілова, який після квітневих подій залишив пост командувача Петроградським військовим округом, виявилася дієздатною. Інші армії Південно-Західного фронту майже з самого початку забуксували й зупинилися вже через кілька днів. Ще більш безуспішним стали наступальні дії інших фронтів. 6 липня 1917 р. німецькі війська завдали потужного контрудару 7-й і 11-й арміям Південно-Західного фронту, здійснивши так званий Тарнопільській прорив. Увесь наступ, в який уряд вклав так багато зусиль, обернувся катастрофою. Почався безладний, інколи навіть панічний відхід російської армії.

На знак протесту проти урядового воєнного курсу по всій країні прокотилася хвиля демонстрацій та страйків.

3 липня 1917 р. Петроград опинився на межі збройного повстання. Біля 3 годин дня до будинку Петроградського комітету РСДРП(б) з'явилися солдати кулеметного полку й поставили питання щодо відставки Тимчасового уряду та передачі державної влади радам. Зразу ж було скликано спільне засідання ЦК РСДРП(б) й військової організації партії, яке дійшло висновку – у складеній ситуації вимагати зміни влади передчасно. Але значні маси робітників і солдатів вже вийшли на вулиці. Під впливом обставин Петербурзький комітет РСДРП(б) змінив своє попереднє рішення й постановив очолити рух. 4 липня події досягли кульмінації – розгорнулося напівстихийне повстання, яке не дуже охоче підтримали більшовики. Уряд за згодою ВЦВК рад викликав до столиці надійні частини й збройним шляхом придушив виступ робітників і солдат.

Політична криза призвела до чергової зміни складу уряду.

8 липня 1917 р. новосформований Тимчасовий уряд надрукував свою декларацію, де викладалася програма його майбутньої діяльності. Своїм першим головним завданням уряд вважав «напруження всіх сил для боротьби із зовнішнім ворогом і для охорони нового державного порядку від усіляких анархічних, і контрреволюційних замахів, не зупиняючись перед самими рішучими заходами влади» [5, 8 липня]. Далі у декларації повідомлялося про намір уряду запропонувати союзникам зібратися на конференцію протягом серпня для визначення спільного напрямку зовнішньої політики союзників і

узгодження їх дій при здійсненні принципів, проголошених російською революцією.

9 липня 1917 р. відбулося спільне засідання ВЦВК рад робітничих і солдатських депутатів та виконкому рад селянських депутатів, на якому І.Церетелі запропонував надати новому уряду необмежені повноваження. Він заявив, що народ поки що не отримав нічого від революції і тому легко може потрапити в руки тих, хто пообіцяє реально поліпшити його життя, а це неминуче призведе до екстремальної ситуації, вийти з якої можна буде лише за допомогою надзвичайних заходів. Виходячи з цього він просив визнати новий кабінет «урядом порятунку революції». Збори підтримали цю пропозицію й більшістю голосів ухвалили спільну резолюцію фракцій меншовиків і соціалістів-революціонерів. За неї проголосувало 252 чол. і тільки 47 утрималися, серед останніх було до 30 більшовиків, 8 об'єднаних соціал-демократів, 4 меншовика-інтернаціоналіста [21, с. 116].

В ухваленій резолюції Тимчасовий уряд проголошувався «урядом порятунку революції», за ним визнавалися необмежені повноваження для відновлення організації та дисципліни в армії, рішучої боротьби з будь-якими проявами контрреволюції й анархії та для проведення програми позитивних заходів, яка була намічена в декларації [11, 11 липня].

В свою чергу, отримавши широкі повноваження, новостворений уряд розпочав проведення жорсткої політики, спрямованої на придушення лівої опозиції. Так, 12 липня 1917 р. було знову запроваджено смертну кару на фронті, створювалися воєнно-революційні суди із солдат і офіцерів. Л.Корнілов видав наказ по арміям Південно-Західного фронту щодо повернення до 1 серпня солдат і офіцерів у свої части-

ни, незалежно від роботи у громадських і партійних організаціях [12, 18 липня]. По Київському військово-му округу ще 10 липня було видано наказ, за яким заборонялося обговорювати розпорядження командного складу. В Одеському окрузі у військах було заборонено вести агітацію проти уряду та наступу на фронті.

Після видання таких розпоряджень в армії та флоті воєнному міністру і міністру внутрішніх справ було надано право закривати без суду та слідства опозиційні газети та журнали, які закликали до непокорі наказам військової влади, до невиконання військових обов'язків та ті, що містили заклики до насилля та громадянської війни. Редакторам подібних видань загрожувало притягнення до судової відповідальності. На основі цього закрили «Правду», «Окопну правду» та ін. газети ліворадикального напрямку.

Ситуація в центрі звичайно впливала на політичні процеси в регіонах. В Україні в перших числах липня терміново проводилися засідання рад робітничих і солдатських депутатів, їх виконкомів, проходили мітинги та збори, на яких різні політичні сили висловлювали своє ставлення до подій в Петрограді. 4 липня 1917 р. відбулося засідання ВК об'єднаних громадських організацій за участю Президії ради робітничих депутатів, ради селянських депутатів, Генерального Секретаріату Центральної Ради, Коаліційної ради студентства і представників меншовиків, Бунду, російських есерів і українських соціал-демократів. Більшістю голосів коаліційні збори надіслали уряду телеграму, в якій висловили протест «проти викликаних кризою влади спроб меншості петроградських робітників і солдат повалити владу коаліційного міністерства» і обіцяли Тимчасовому уряду підтримку у боротьбі зі спробами викликати громадянську війну [12, 5 липня].

Підтримку Тимчасовому уряду висловила окремо й Київська рада робітничих депутатів, яка в той же день провела своє засідання. За відповідну резолюцію блоку меншовиків, Бунду і російських есерів проголосувала більшість – 154 чол., більшовицька резолюція зібрала 79 голосів. Оцінюючи політичну ситуацію, рада вбачала «в повстанні частини Петроградського гарнізону і робітників ... спробу придушити волю більшості революційної демократії» й закликала не допустити братовбивчої громадянської війни [9, 5 липня]. 5 липня термінова нарада ради робітничих депутатів прийняла постанову про тимчасову заборону вуличних мітингів і зборів. За підписанням виконкому ради робітничих депутатів, ради селянських депутатів, комітетів РСДРП (м), РСДРП(б), Бунду, Київської групи соціал-демократії Польщі та Литви, УСДРП була видана відозва до населення про недопущення ніяких самочинних виступів [12, 6 липня].

Однак, не зважаючи на всі надані повноваження Тимчасовий уряд не зміг стати «урядом порятунку революції», не справдив сподівань народних мас – жодна з нагальних проблем не була вирішена. В результаті уряд втрачав підтримку, а разом із ним втрачали підтримку й соціалістичні партії меншовиків й есерів, бо їхні представники входили до складу уряду, а значить й несли відповідальність за урядовий курс й політику. Маси почали сприймати меншовиків і есерів як партії, що неспроможні налагодити нормальне життя й припинити війну. На фоні такого розчарування поступово розширювалося коло прибічників більшовиків, а їхні гасла помалу проникали в свідомість народних мас, особливою популярністю користувалися гасла щодо братання на фронті та негайного припинення війни. Фактично більшовицька агітація сприяла розкладу армії.

Провідні політичні партії Центральної Ради наприкінці літа-початку осені 1917 р. головну свою увагу зосередили на спробах реалізації Україною права на національно-територіальну автономію. Обговорення проблем війни та миру відсувалося на другий план, адже вони розуміли, що не мають реальних важелів впливу на політичний курс Тимчасового уряду. Чіткого розуміння як діяти за таких обставин в партійних рядах не існувало. Продовжувалося проголошення абстрактних гасел щодо потреби негайного припинення війни, однак механізми здійснення цього не пропонувалися.

Для прикладу можна навести рішення з цього питання другої партійної конференції УПСФ, яка відбулася 2-4 вересня 1917 р. Делегати заслухали доповідь С. Єфремова про війну та мир. Доповідач змалював жахливе становище фронту й тилу, констатував, що надії на швидкий мир не справдилися. Складена ситуація характеризувалася як безвихідна, прямо було заявлено: «Грати активну роль в боротьбі за мир ми не можемо». Песимізм доповідача поділяли й інші виступаючі. Зокрема, М. Кушнір зазначив, що в умовах продовження війни уряд може бути скинутий під те саме гасло «Хліба і миру», під яке був скинутий старий царський режим. А. Старицька-Черніхівська запропонувала замінити гасло «Війна во ім'я революції» на «Мир во ім'я революції». В результаті обговорення було доручено ЦК партії та фракції УПСФ у Центральній Раді підтримати боротьбу за мир [16, 8 вересня]. Однак всі розуміли декларативність подібних заяв.

Надалі події розвивалися не на користь Тимчасового уряду, політичні й соціальні проблеми загострювалися війною, яка продовжувалася. Як зазначалося вище, цим вміло скористалися більшовики, здійснивши державний переворот.

Джерела і література

1. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928.
2. Боротьба (Київ). – 1917.
3. Васюков В.С. Внешняя политика Временного правительства. – М., 1966. – 497 с.
4. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника. – К., 1982.
5. Вестник Временного правительства (Петроград). – 1917.
6. Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. – Х., 1983. – 145 с.
7. Ветров Р.И., Черненко А.М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. – Днепропетровск, 1983. – 72 с.
8. Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционализма к контрреволюции. – М., 1975.
9. Знамя труда (Киев). – 1917.
10. Известия (Петроград). – 1917.
11. Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов (Петроград). – 1917. – 11 июля.
12. Киевская мысль (Киев). – 1917.
13. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – М., 1970.
14. Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції // Повне збір. тв. – Т. 31. – С. 111-114.
15. Милюков П.Н. Воспоминания. – Т. 2. – 445 с.
16. Нова Рада (Київ). – 1917.
17. Постанови Загально-Української конференції УПСР у Києві (3-6.VI.1917) та Краєвої Лівобережної конференції УПСР в Полтаві (30. V. – 2.VI.1917). – К., 1917. – 14 с.
18. Протоколы третьего съезда партии социалистов-революционеров. – Пг., 1917. – С. 475, 478.
19. Робітнича газета (Київ). – 1917. – 7 квітня.
20. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП). – Ф. 70. – Оп. 3. – Спр. 42. – Арк. 179.
21. Смирнова А.А. От коалиции к катастрофе. Петроградские социалисты в мае – ноябре 1917 года. – СПб., 2006.
22. Спирин Л.М. Россия 1917 год: Из истории борьбы политических партий. – М., 1987. – 333 с.
23. ЦДАГО України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. За. – Арк. 111-112 зв.
24. Смирнова А.А. От коалиции к катастрофе. Петроградские социалисты в мае – ноябре 1917 года. – СПб., 2006. – С. 116.

ВЕЛИКА ВІЙНА І УКРАЇНА

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА: ГЕОПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Осмислити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад людини й історика. Тим більше, коли намагаєшся дотримуватися древнього філософського правила – оповідати про будь-які соціальні явища «без гніву, пристрасті та осудження», що особливо важко робити, звертаючись до найкривавіших війн в історії людства, які припали на першу половину ХХ ст. і справедливо були названі, на противагу усім іншим, «світовими».

Центрально-Східна Європа від найдавніших часів знаходилася на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. Але водночас вона була місцем зіткнення й суперництва різних народів і держав. Специфіка розташування регіону, його геополітичне й стратегічне становище, природні багатства та родючі землі впродовж багатьох століть обумовлюють постійний підвищений інтерес до нього з боку провідних держав світу. В цьому контексті одну з ключових позицій посідають українські землі, де, власне, і знаходиться географічний центр Європи, та які мають значний економічний і людський потенціал. Все це, своєю чергою, визначило той факт, що Україна впродовж ХХ ст. неодноразово опинялася в епіцентрі глобальних конфліктів. Її перетворювали на важливий плацдарм воєнного протиборства, а народ прирікали на тяжкі випробування. Першою з

таких катастроф, що стала справжньою гранню між епохами, і, по суті, визначила подальший розвиток людської цивілізації була Велика війна 1914-1918 рр.

Вона стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого», в історичному вимірі, ХІХ ст. Адже час, що передував цій гуманітарній катастрофі, в країнах втягнутих до неї був періодом небаченого раніше економічного розвитку, стрімкого технічного й наукового прогресу, освоєння нових територій, налагодження системи зв'язку та транспортного сполучення, інтенсивної торгівлі й обміну капіталами, поширення демократичних інститутів, залучення все більшої частини суспільства до політичного життя, початку формування громадянського суспільства, зростання добробуту населення, значного покращення умов праці та скорочення її тривалості, розвитку різноманітних форм дозвілля, тощо. Саме тоді з'явилися й почали відносно швидко поширюватися речі, такі звичні нам сьогодні – автомобілі, літаки, електротовари, вироби хімічної промисловості, нафтопродукти, телеграф, телефон, радіо. Життя стало значно комфортнішим, і не лише для представників родової аристократії й буржуазної еліти, а й для широких верств суспільства. Пізніше сучасники назвуть період, який передував Великій війні, «прекрасною епохою». Й жодна країна, а тим більш її суспільство, здавалося, не були готові до тяжких випробувань затяжними й виснажливими воєнними діями.

У розпал літа 1914 р., вочевидь, майже ніхто у світі не усвідомлював повною мірою (і виняток з цього не становили навіть безпосередні учасники так званої «липневої кризи»), маховик якої руйнівної сили запущено в рух одним лише пострілом у Сараєво, що обірвав життя спадкоємця австро-угорського престолу

ерцгерцога Франца-Фердинанда й підвів ризику під усталеним порядком життя.

Глобальність світового конфлікту початку ХХ ст. проявилася передусім у тому, що це була війна масових, багатомільйонних армій. Держави, які починали збройну боротьбу з невеликим професійним військом, змушені були в її ході перейти до загальної мобілізації. З масовим типом армій пов'язана й небувала до цього протяжність суцільних фронтів, що впиралися флангами в море чи кордони нейтральних держав. У ході війни радикально змінилося співвідношення родів військ: збільшилася чисельність артилерії (далекобійність деяких гармат сягала 120 км), з'явилися танкові й хімічні частини (хімічна зброя задушливої та шкірнонаривної дії), авіація, зростала кількість тилового автотранспорту, інженерних частин. Холодна зброя (штик, шабля, піка) втратили свою важливість, натомість стрілецька вогнепальна зброя набула нового військового й суспільно-політичного значення. Зосередження останньої в руках простого народу стало одним із факторів успішного розгортання повоєнних соціальних революцій, політичних переворотів, масового розгулу бандитизму, отаманщини тощо. У роки війни стратегічного значення набули залізниця й автотранспорт, без використання яких унеможлилювалися забезпечення діючих армій, швидка передислокація солдатів і техніки з одного фронту на інший.

Значні технологічні й стратегічні зміни відбулися у способах ведення воєнних дій на морі: почали активно використовувати загороджувальні міни, підводні човни, поряд із лінкорами добре зарекомендували себе крейсери, міноносці. Одна важлива битва на морі відтепер не могла вирішити хід війни. Слід зазначити, що світова війна довершила технологічну

революцію палива на морі – вугілля на військовому флоті було повністю витіснене нафтою, вдосконалено двигуни внутрішнього згорання (дизелі). Нафта поступово стала «чорним золотом», а її родовища – важливим політико-стратегічним ресурсом окремих держав.

Наукові й технологічні винаходи кінця XIX – початку XX ст. були використані не тільки на благо людства, але й спрямовані переважно на нові способи знищення живої сили супротивника. Можливості технічних засобів винищення, тривалість війни і чисельність армій, застосування практик геноциду призвели до величезних втрат, знекровлення народів.

Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла з собою Велика війна.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, який вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства. Лише за перший її тиждень близько 900 млн жителів планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб, що дорівнювало трьом чвертям тогочасного населення всього світу) опинилися в стані протиборства

між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які тривала війна, до військ було мобілізовано 73,5 млн осіб, з яких 10 млн – убито (для порівняння – стільки людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн – поранено, з яких 3,5 млн назавжди стали інвалідами [1, с. 708].

Раніше небачені масштаби Великої війни та наслідків, які вона спричинила для світу й особливо для народів Європи, сприяли закарбуванню й збереженню історичної пам'яті про неї. Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті підписали перший мирний договір у тій війні, в ст. 17 додаткової угоди до нього зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані на своїй території цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, котрі загинули чи померли в 1914-1918 роки. Аналогічні положення були закріплені й в статті 171 Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

На Заході саме так і відбулось: Перша світова війна там стала невід'ємною складовою коду історичної пам'яті для декількох поколінь людей. І навіть ще масштабніші, кривавіші й страшніші події, що їх принесла із собою людству Друга світова війна – не витіснили на узбіччя історичної пам'яті спогади про Першу, чому сприяло й глибоке розуміння причинно-наслідкового зв'язку між ними. Як наслідок – ми можемо розглядати західну історіографію Великої війни як явище безперервного, хай і неоднакового за інтенсивністю, розвитку довжиною у століття.

Зовсім інша доля спіткала пам'ять про Першу світову війну на успадкованій Радянським Союзом більшої частині теренів колишньої Російської імперії, де вона стала «забутою». І справа тут не тільки і не стільки у певній цілком природній історичній сублімації

та витісненні пам'яті про неї значно більш драматичним досвідом хронологічно наступних за нею Громадянської та Другої світової (як «Великої Вітчизняної») воєн, а у повному ідеологічному розриві більшовицького режиму на опанованих ним теренах майже зі всім, що мало місце до «Великого Жовтня». З огляду на таку викривлену систему історичних координат, Велика війна (не інакше як під назвою «імперіалістична») мала право на історичну пам'ять лише як схематичне й позбавлене людського виміру явище, що стало придатним ґрунтом для перемоги більшовицької революції і спроб її трансформації у революцію «Світову» [Дет. див. 1, с. 708-709]. Тож не дивно, що про скільки-небудь цілісну, неупереджену й не заkostenілу радянську історіографічну картину Першої світової війни говорити не доводиться. Відповідно, системне та комплексне дослідження «українських аспектів» цієї війни стало можливим лише зі здобуттям Україною державної незалежності.

Керуючись новими методологічними підходами, сучасні українські історики досягли суттєвих результатів в осмисленні подій та наслідків Великої війни. У фокусі дослідницького пошуку опинилася ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: економічного, соціального, політичного, воєнного полону, зовнішньополітичного, історії легіону УСС та перебігу бойових операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни».

Увагу науковців привернули такі питання, як з'ясування місця України у стратегічних планах учасників війни, дипломатичні та розвідувально-агентурні заходи напередодні та під час збройного протисто-

яння, актуалізація «українського питання», перебіг та наслідки бойових дій, функціонування окупаційних режимів, соціально-економічне становище на українських теренах.

Справжнім бумом можна назвати сплеск у вивченні різних соціальних аспектів Першої світової війни, зокрема змін у структурі суспільства, біженства, добродійності та участі в ній державних і громадських організацій, етноконфесійної ситуації тощо. Така ситуація викликана кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х рр. Дослідники, ознайомившись з основними векторами студіювань даної проблематики європейськими істориками, активно сприйняли парадигму соціальної історії та мікроісторії, яка основний наголос робить, власне, на вивченні проблем людини у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини.

Важливе значення мають також регіональні дослідження, насамперед, присвячені фронтовим регіонам Галичини та Буковини, прифронтовим – Волині та Поділля [Див., для прикладу: 2, 3].

Значний поступ у вивченні подій та наслідків Першої світової війни здійснили співробітники Інституту історії України НАН України. До 90- і 100-річчя від її початку було проведено, відповідно, Всеукраїнський круглий стіл «Велика війна і Україна» (2004) та Всеукраїнську наукову конференцію з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна» (2014), опубліковано серію статей, а також підготовлено спеціальні випуски наукового збірника «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» [4, 5] та «Українського історичного журналу» [6]. Результатом подальшої праці над воєнною про-

блематикою 1914-1918 рр. стало видання монографій, довідників, навчальних посібників, відповідних розділів у колективних працях, зокрема: «Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1911-1916: Довід. вид.» [7], «Перша світова війна і Україна» [8], «Україна у Першій світовій війні (1914-1917) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. – Т. 2» [9].

У 2013 р. Інститут історії України НАН України завершив роботу над фундаментальним науковим виданням «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» [1], в якому здійснено спробу комплексного аналізу різних вимірів суспільного життя України в період Першої світової війни. Його логічним продовженням став документальний збірник «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» [10], опублікований у 2015 р.

Серед вітчизняних монографічних публікацій останніх років варто виділити спільну працю В. Солдатенка та В. Головченка, в якій автори підсумували проблему «українського питання» в роки Першої світової війни [11]. Формування позицій політичних партій у воєнні роки проаналізовано у студіях В. Зорик та А. Зорик [12]. У монографії київського дослідника О. Кураєва розглянуто український фактор у політиці Берліна й Відня під час Першої світової війни [13], а Л. Жванко на основі значного масиву досліджень попередників, а також широкого кола джерельних матеріалів підбила певний підсумок вивченню проблем біженства в роки війни [14, 15].

Таким чином, вітчизняні історіографічні здобутки на цьому шляху останніх вже майже двох із половиною десятиліть [Дет. див. 16] сприяють доповненню коду історичної пам'яті українського народу важли-

вою складовою про події Великої війни, які не могли не залишити глибокий слід у його історії.

Аналізуючи перебіг подій Першої світової війни та її наслідки, детальніше зупинимося на основних аспектах, що стосувались безпосередньо України. Її етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки перетворилися на театр бойових дій, а їх населення – опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців світової бійні. На Галичині, Буковині та Волині відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію Великої війни наступальних операцій: Галицька битва (5 (18) серпня – 8 (21) вересня 1914 р.) і Брусиловський прорив (22 травня (4 червня) – 7 (20) вересня 1916 р.), успішні для російської сторони; та стратегічний розвиток Горлицько-Тарнувського прориву (19 квітня (2 травня) – 9 (22) червня 1915 р.), удалого для армій країн Четверного союзу.

Під час Галицької битви штаб Південно-Західного фронту російської армії планував розгромити австро-угорські війська, щоб не дати їм можливості відступити на південь, за Дністер, і на захід, до Кракова. У планах противника було завдання головного удару на північному напрямку й вихід у тил росіянам для їх подальшого розгрому. Масштаби цієї стратегічної операції вражаючі – на фронті протяжністю близько 400 км чотирьом російським арміям (близько 700 тис. осіб) протистояли три австро-угорські (близько 830 тис. осіб). У результаті битви війська Російської імперії зайняли Галичину й Буковину, де було створено Тимчасове генерал-губернаторство Галичини на чолі з Г. Бобринським. Однак втрати живої сили були значними з обох сторін: Австро-Угорщини – 336 тис.

вбитими та 120 тис. полоненими, Росії – 227 тис. вбитими і полоненими [17, с. 27].

Успішні наступальні бойові дії російської армії 1915 р. перервав контрнаступ німецько-австрійських військ у районі Горлиця – Тарнув. Значно переважаючи противника в напрямку головного удару, на 35-кілометровій ділянці війська А. фон Макензена завдали поразки частинам російської 3-ї армії та здійснили глибокий прорив. У полон потрапили близько 140 тис. російських солдатів і офіцерів [18, с. 166]. Просуваючись далі на схід, німецько-австрійські війська поступово зайняли Галичину, а 9 (22) червня увійшли до Львова. Російські війська, що зупинилися на рубежі Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач, під час відступу зазнали найбільших за всю війну втрат – у середньому за місяць 235 тис. убитими й пораненими (впродовж усієї війни цей показник становив 140 тис.) [19, с. 149].

Не поступався за своїм розмахом двом названим вище військовим операціям і Брусилівський прорив російських армій Південно-Західного фронту. Війська під командуванням генерала О. Брусилова досить легко прорвали на широкому фронті оборону австро-угорців у напрямку Луцька, Чернівців і Ковеля. Центральні держави змушені були перекинути на Східний фронт із Франції та Італії 34 дивізії. В результаті безупинного наступу росіянам вдалося зайняти частину Південної Галичини, Буковину та знову підійти до карпатських перевалів. За різними даними у цій операції втрати австро-угорської армії становили від 700 тис. до 1,5 млн осіб, російської – 500-800 тис. осіб. Про запеклість збройного протистояння сторін за кожен квадратний кілометр території промовисто вже самим своїм числом говорять хоча би шість (!) битв за Ковель.

Незважаючи на те, що Брусиловський прорив істотно вплинув на перебіг війни (німецьке командування припинило наступ на Верден (Франція), а Італія була врятована від повного розгрому), російське командування не змогло використати цей наступ на користь Російської імперії, що викликало значне невдоволення всього народу.

Власне для українських земель усі ці грандіозні битви принесли великі біди: значні руйнування, мародерства, загибель десятків тисяч солдатів і офіцерів українців за походженням, знущання над цивільними громадянами тощо. До того ж, саме під час відступу в перебігу Горлицько-Тарнувської операції російське командування широко застосувало тактику «спаленої землі», знищуючи найбільш важливі об'єкти, транспортні шляхи, запаси продовольства.

Улітку-восени 1915 р. із прифронтових Волинської, Подільської та Київської губерній, що перебували під загрозою нападу ворога, було евакуйовано частину промислового потенціалу, цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів включно з Університетом св. Володимира. Це стало своєрідною «апробацією» вивезення важливих ресурсів у глибокий тил, що вже в значно більших масштабах здійснено радянською владою під час Другої світової війни.

Протиборчі у війні країни активно використовували у своїй геополітичній стратегії «українське питання» під гаслами визволення. Австро-Угорщина та Німеччина – українців від «російської тиранії», а Російська імперія – відповідно, «русских подъяремной Руси из 600-летней неволи». Більше того, захоплення та подальше інкорпорування заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Російської імпе-

рії, розглядалося владою та політикумом останньої як радикальний спосіб розв'язання «пекучої» внутрішньої проблеми імперії – подолання в ній українського руху. Зважаючи на таку зацікавленість українськими землями, відомий шведський політолог, фундатор геополітики Рудольф Челлен, аналізуючи в 1915 р. у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, зауважував: «Ми маємо... всі підстави зараховувати «українське питання» до одного з головних мотивів світової війни» [20, с. 125].

На зайнятих воюючими сторонами «по праву війни» українських землях були влаштовані окупаційні режими (російський в Галичині та на Буковині й австро-німецький на Західній Волині), надто далекі у реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. Але навіть для такого палкого «визволителя» та «об'єднувача» «исконно русских земель», як Російська імперія, українські землі в кінцевому рахунку були розмінною монетою у великій геополітичній грі, про що свідчить дана нею згода на включення Буковини до складу Румунії за вступ останньої до війни на боці країн Антанти.

У той же час треба відзначити, що під час Великої війни вперше у новітній історії майже всі землі сучасної України (за винятком Закарпаття) хоч і на короткий термін і без міжнародно-правової санкції (остання була справою повоєнного переділу кордонів за рішенням країн-переможниць) опинилися під владою та адмініструванням однієї держави – Російської імперії.

У 1914-1918 рр. воюючі сторони практикували створення з підданих держав-антагоністів військових загонів та легіонів на добровільній основі. На відміну від полонених чехів і поляків, організування по-

дібних збройних формувань із українців різної політичної орієнтації залишилося на стадії проектування.

Вперше про можливість використання українців русофільської орієнтації – підданих Австро-Угорщини – на боці Російської імперії опосередковано йшлося ще від самого початку війни в маніфесті верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича від 5 (18) серпня 1914 р. Однак конкретних механізмів залучення населення до військових дій у тексті документа не містилося. Спроби ж 1915-1917 рр. формування з біженців та військовополонених галичан-українців русофільської орієнтації добровольчих підрозділів, що діяли б спільно з російськими військами, не були доведені до стадії практичного втілення. Однією з причин зволікання з практичною реалізацією проектів створення «карпато-руських» частин, вочевидь, були побоювання вищого командування російської армії щодо проникнення українофільства у військове середовище [Дет. див. 21].

Формування ж Німеччиною двох полків – Сірожупанного та Синьожупанного з військовополонених українців – було реалізовано вже після укладання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу.

Водночас Велика війна поклала початок формуванню українських національних військових частин у складі армій протиборчих країн: легіону українських січових стрільців (УСС) в Австро-Угорщині вже у 1915 р. та українізованих військових з'єднань російської армії значно пізніше – влітку-восени 1917 р., у складі яких кувалися кадри майбутнього українського війська часів національно-визвольних змагань.

Перша світова війна відкрила у ХХ ст. «скриньку

Пандори» нових жахів і страшних випробувань для населення країн, які перебували у стані війни. Особливо болючим був цей рахунок на українських землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності: русофілів та їм співчуваючих – до таборів на заході Австрії; українофілів – в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Зокрема тільки через київські в'язниці пройшли 12 тис. галичан [22, с. 247].

Небачених раніше масштабів набули практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення при відступі та з фронтової смуги, особливо чоловіків призовного віку. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це трапилося, наприклад, на користь поляків на Холмщині та Підляшші.

Одну з найгостріших гуманітарних проблем, зумовлених Першою світовою війною, становило біженство. Військові дії, репресії окупаційних властей змусили сотні тисяч людей полишити рідні домівки й добровільно чи примусово переселитись у більш віддалені від театру війни регіони. Все це породило спалахи епідемічних хвороб, нестачу медикаментів, якісної питної води, чистого одягу, засобів гігієни тощо. Потребували біженці та виселенці й хоч якогось облаштування в місцях свого нового перебування [Дет. про біженство на українських теренах див. 14, 15, 23, 24].

Неспроможність урядів країн – учасниць конфлік-

ту впоратися зі складним комплексом соціальних проблем і належно організувати допомогу армії та цивільному населенню викликала значне зростання громадської активності. Масово створювались організації з допомоги біженцям, пораненим воїнам, сім'ям фронтовиків тощо. У Російській імперії найбільш масштабну діяльність розгорнули Всеросійський союз міст, Всеросійський земський союз та Товариство Червоного Хреста.

Суттєву підтримку біженським масам надавали українські національні добродійні організації, першою з яких було Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій. Його активними учасниками були представники української інтелігенції та студентської молоді. Восени 1915 р. товариство налічувало близько 300 членів і мало відділення в Одесі, Чернігові та Черкасах [Див. 25, с. 557-558].

Війна й політика не обійшли стороною й духовну сферу життя суспільства. Питання віри та конфесій штучно загострювалися урядами воюючих держав. Значні випробування впали на плечі греко-католицьких служителів культу та віруючих. Протестантські громади також мали шукати порозуміння з урядами аби уникнути переслідувань. Зазнало страждань і православне населення окремих територій.

До початку Першої світової війни жоден попередній збройний конфлікт не мав такого впливу і на економіку держав, що воювали. Чи не вперше у світовій історії вона була настільки відчутною для макроекономічних показників розвитку країн. Масштаби війни та її матеріальні потреби призвели до необхідності розширення військової промисловості, переведення підприємств цивільного характеру на виробництво

військової продукції. Військові заводи отримували значні прибутки, що обумовлювало добровільне бажання їх власників змінити спеціалізацію. Попри досить швидке переоснащення підприємств цивільних галузей на військове виробництво (від 2-3 місяців до 1-2,5 років) потреби фронту не задовольнялися. Розрив між запитами на предмети озброєння (зокрема боєприпаси) і слабким їх постачанням став однією із причин переходу діючих армій до позиційної війни.

Незважаючи на те, що в умовах світового збройного протистояння більшість держав намагалися створити механізм розгалуженого економічного регулювання й тим самим контролювати транспорт і промисловість, торгівлю й банки, економічного спаду уникнути не вдалося. Постраждали, насамперед, міжнародна та внутрішня торгівля, сільське господарство, галузі промисловості, які спеціалізувалися на виготовленні товарів народного вжитку. Зростання цін та інфляційних процесів не вдалося уникнути жодній із країн.

У складній ситуації опинилися українські етнічні землі. Мобілізація до війська мільйонів чоловіків із цих теренів (щонайменше 500 тис. з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис.) призвела до суттєвих демографічних змін у структурі трудових ресурсів, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків, що змушені були заступити вибулих на фронт чоловіків.

Різке зменшення кількості працездатного чоловічого населення згубно позначилося на економічних показниках. У 1917 р. у власних господарствах залишилося тільки 39% працездатних чоловіків. На 1916 р. посівні площі в українських губерніях порівняно з

довоєнним часом скоротилися на 1,9 млн десятин, а валовий збір зернової продукції – на 200 млн пудів [22, с. 194].

Особливо відчутно воєнні події вдарили по малозабезпечених верствах українського села. Масові реквізиції коней і волів унеможливлювали обробку землі, призводили до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, що своєю чергою спричиняло зростання цін на неї. Через це повсюдно загострювалась продовольча проблема.

Швидкими темпами відбувалася майнова диференціація на селі. Соціальне розшарування, особливо зубожіння, прискорило зменшення чисельності селян, їх міграцію до міст, пролетаризацію та люмпенізацію. Відповідно змінювалася й суспільна психологія цієї категорії населення, яка порвала з сільськими традиціями, але набути суто пролетарських рис не могла ще протягом тривалого часу. Відчутною стала маргіналізація суспільства, втрата значною його частиною традиційних цінностей, величезною – проблема впливу війни на дитячу й підліткову психіку, моральний і фізіологічний стрес, перенесений жіноцтвом.

Суперечливою була ситуація й у промисловості українських губерній Росії. З одного боку збільшилася частка підприємств, які виконували державні військові замовлення, що дозволило їм значно наростити обсяги продукції. А з іншого – таке становище згубно позначилося на інших галузях господарства, зокрема легкій і харчовій промисловості. Деформації в індустрії, дефіцит трудових ресурсів, викликані умовами війни, призвели до закриття багатьох фабрик і заводів, орієнтованих на виробництво предметів і товарів повсякденного користування.

Нагромадження соціальних проблем, тривале по-

рушення традиційного укладу життя спричинили наростання у населення невдоволення урядом Російської імперії. З серпня 1914 до вересня 1915 р. зафіксовано близько 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 до вересня 1916 р. – 225 страйків, що охопили 210 тис. робітників. З серпня 1914 до грудня 1916 р. в Україні також відбулося понад 160 селянських виступів [22, с. 135].

Загальне погіршення матеріального становища людей праці, підвищення цін на товари та послуги, низький рівень заробітної платні, перебої з постачанням міст, відсутність будь-яких соціальних гарантій – ці та інші явища стали безпосереднім наслідком воєнних дій. Це був, так би мовити, зовнішній відчутний прояв війни та її безпосередній вплив на українське суспільство.

Проте для різних етнічних українських територій цей вплив був неоднаковим. Найбільше постраждало українське населення Австро-Угорщини, оскільки внаслідок безперервних військових дій економіка західноукраїнських земель була практично повністю зруйнована. Переважно товарно-аграрний характер економіки більшої ж частини українських земель у складі Російської імперії, на тлі прогресуючої продовольчої кризи та зростання дорожнечі у воюючих європейських країнах, значно послабив дію згаданих вище факторів на населення цих теренів, перетворивши їх на своєрідну оазу відносного продовольчого благополуччя чи не до самого кінця Великої війни. Головне багатство української землі – хліб – став найважливішим «золотим» активом особливо наприкінці війни та ліг в основу міжнародно-правових договорів УНР із країнами Четверного союзу.

Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч калік, біженців і примусових виселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі – стала потужним катализатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий розвал, починаючи з літа 1917 р., через самочинну демобілізацію величезної російської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далось взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Світове протистояння 1914-1918 рр. активізувало процес формування української модерної нації, яка з об'єкта міжнародної політики перетворилася на її безпосередній суб'єкт. Від цього часу «українське питання» вийшло на рівень одного з визначальних чинників в європейській політиці, з яким не можна було не рахуватися.

Здолавши вузькі межі етнографічного культурництва й українофільства, суспільно-політична думка надала «українському питанню» статусу політичної проблеми європейського рівня.

Державницькі програмні положення були окреслені в документах багатьох українських партій, та найбільш адаптованим до викликів часу виявився політикум соціалістичного спрямування. Наприклад, у програмі УСДРП, яку репрезентували С. Петлюра, В. Винниченко, М. Порш, Л. Юркевич, ще в 1905 р. задекларовано тезу про право націй на самовизначення та вміщено вимогу автономії України.

Саме зусиллями головним чином діячів національно-демократичного й соціалістичного спектра «українське питання» було переведене в практичну площину

ну державотворення. У різний час у цьому процесі, поряд з С. Петлюрою і В. Винниченком, узяли участь представники ліберально-демократичного (М. Грушевський) і консервативного (В. Липинський) таборів. Щоправда, конфлікт політичних еліт за вирішальної ролі зовнішнього втручання, що аж ніяк не можна залишати поза увагою, не дозволив закріпити й зробити безповоротними здобутки Української революції.

Український консерватизм, як структурований політичний напрям, набув оформлення саме в повоєнний, революційний період завдяки працям і громадській діяльності В. Липинського. На відміну від російського консерватизму, оберненого в минуле в його одіозних виявах, українська консервативна ідея мала на меті відродити в майбутній державі національну за змістом монархічно-гетьманську форму правління, що поєднала би імперативи легітимізму, верховенства закону й правопорядку з історичною традицією, генетично іманентною українській національній свідомості.

Перша світова війна разом з Українською революцією дали новий імпульс розвитку національної ідеї. Теоретичні напрацювання М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Вассяна, В. Мартинця, М. Сціборського та інших ідеологів значно радикалізували національно-визвольний рух у подальшому його розвитку.

Попри те, що українці Австро-Угорщини та Російської імперії опинилися по різні боки лінії фронту, Перша світова війна змела штучні кордони, які розділяли український народ, і дала поштовх суспільним соборницьким тенденціям. У «Платформі» Союзу вивольнення України, створеного наддніпрянськими емігрантами в Галичині як «безпартійної політичної організації російських українців на час війни для про-

паганди ідеї самостійної України» (серпень 1914 р.), наголошувалося: «Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український П'ємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть зоставатися німими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність» [26, с. 58-60].

Українські самостійницькі сили (особливо впливові в галицьких й емігрантських політичних колах) пов'язували долю майбутньої української держави зі сприятливими зовнішніми чинниками. У Д. Донцова про це написано так: «Почутте єдності, що творить ті «величини без ваги», від яких залежить успіх з'єднавчих змагань народа, має на Вкраїні не лише пасивний, зберігаючий єдність нації, але також активний характер, що зміцнює націю в її визвольних змаганнях... Як комета, з'являється правильно «українське питання» на політичному небі Європи кожного разу, коли для Росії наближається критичний мент. Нині воно міцно зв'язане з долею Австро-Угорщини і Німеччини, до перемоги яких ми, російськи українці, й наші брати в Австро-Угорщині, прив'язуємо нашу будучність. Коли ж Росія буде побита, обидві середне-європейські імперії будуть змушені розв'язати на решті українське питання» [27, с. 99].

І Велика війна 1914-1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому мрії про Українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо – та зовнішньо-політичних обставин до порядку денного практичної політики.

Вступивши в Першу світову війну у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, завершували її українські землі вже за зовсім іншої геополітичної реальності. Колишня підросійська Україна – як незалежна держава у союзницьких зносинах з колишнім ворогом – країнами Четверного союзу, втім, після Брестської мирного договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. вже не як країна-учасник війни, а підавстрійська – у повній готовності до реалізації українського державницького проекту в передчутті неминучої дезінтеграції монархії Габсбургів. Особливо варто зазначити, що жодна з двох протиборчих держав, до складу яких перед початком Великої війни входили українські землі, за наслідками війни не опинилася серед країн-переможниць, що значно полегшувало практичну реалізацію завдання національно-державного будівництва українського народу, до рук якого раптом потрапили ключі від його власної долі. Українці збагатилися досвідом існування Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української гетьманської держави, Української Народної Республіки часів Директорії, Західно-Української Народної Республіки.

Джерела і література

1. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: Історичні нариси. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. – 784 с.
2. Попик С. Українці в Австрії 1914-1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К.; Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 235 с.
3. Запововський В. Буковина у останній війні Австро-Угорщини. 1914-1918: Моногр. / В. М. Запововський; Наук.-дослід.

- Центр буквинознавства при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 242 с.
4. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2005. – Вип. 9. – 332 с.
 5. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2014. – Вип. 23. – 318 с.
 6. Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – 160 с.
 7. Україна: хроніка ХХ століття. Роки 1911-1916: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 147 с.
 8. Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна: Моногр. / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
 9. Реєнт О.П. Україна у Першій світовій війні (1914-1917) / О. П. Реєнт // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 64-96.
 10. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк та ін. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2015. – 800 с.
 11. Головченко В.І. Українське питання в роки Першої світової війни: Моногр. / В. І. Головченко, В. Ф. Солдатенко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураєва. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.
 12. Зорик В.А. Політичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): Моногр. / В. А. Зорик, А. С. Зорик. – Харків: ХДУХТ, 2011. – 216 с.
 13. Кураєв О.О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918): Моногр. / О.О. Кураєв. – К., 2006. – 274 с.
 14. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914-1918 рр.): Моногр. / Любов Миколаївна Жванко. – Харків: Віровець: Апостроф, 2012. – 567 с.
 15. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914-1918 рр.): Моногр. / Любов Миколаївна Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків, 2010. – 359 с.

16. Реєнт О.П. Велика війна 1914-1918 рр. у сучасній українській історіографії / О. П. Реєнт, Б.М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.
17. Науменко К.Є. Галицька битва 1914 / К. Є. Науменко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 27.
18. Науменко К.Є. Горлицька битва 1915 / К. Є. Науменко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 166.
19. Волковинський В.М. Бойові дії / В. М. Волковинський // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. – С. 140-159.
20. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий та ін. – К.: Політ. думка, 1996. – 434 с.
21. Любченко В.Б. Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914-1920) / В. Б. Любченко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 123-129.
22. Реєнт О.П. Перечитуючи написане / О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 255 с.
23. Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 84-110.
24. Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 196-240.
25. Донік О.М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню / О. М. Донік // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. – С. 536-562.

26. Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900-1939) / Ін-т змісту і методів навчання; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Упоряд.: А. Г. Слюсаренко та ін. – К., 1997. – 447 с.
27. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – Вінниця: Просвіта, 1917.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ КОНСУЛЬСТВ У РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ У 1918 р.

Потреба в заснуванні консульської служби виникла в Українській Народній Республіці під час Української революції 1917-1921 рр., коли молода держава виборювала своє право на повноцінну міжнародну правосуб'єктність, доводила світові не лише свою здатність як міжнародного гравця, але й спроможність опікуватися своїми громадянами за кордоном та вести торговельно-економічні зносини, відповідно реагувати на інтерес іноземних держав до себе. Цей державний інститут засновувався в умовах більшовицької агресії, останньої стадії Першої світової війни та подолання її наслідків, переміщення з країни в країну величезної кількості людей (біженців, військовополонених емігрантів, реемігрантів) і матеріальних цінностей (приватної й державної власності), невизнання багатьма державами самостійності України. Практичне створення консульських установ розпочалося з приходом до влади гетьмана П.П. Скоропадського. Політичну підставу складала для цього попередня мирна угода між Українською Державою і радянською Росією, підписана 12 червня 1918 р. у ході мирних переговорів у Києві, правову – постанова Ради Міністрів Української Держави «Про призначення генеральних консулів до Москви і Петрограду та 10 консульських агентів 1 розряду і 20 – 2-го до інших міст радянської Росії» від 22 червня 1918 р. та закон Української Держави

«Про заклад генеральних консульств і консульських агентств за кордоном» від 4 липня 1918 р.

Генеральне консульство Української Держави в Москві фактично розпочало свою діяльність на початку серпня 1918 р. Офіційний візит до народного комісара закордонних справ радянської Росії Г.В. Чичеріна генеральний консул Олександр Климентович Кривцов здійснив 28 липня 1918 р. [1] і фактично отримав підтвердження своїх повноважень. Про офіційний початок діяльності генеральний консул доповів у МЗС. Керівник російської делегації на мирних переговорах Української Держави та РСФРР у Києві Х.Г. Раковський згодом використовував доповідь О.К. Кривцова як аргумент щодо лояльності більшовицького уряду до українських консульських представників та виконання російсько-українських домовленостей про започаткування консульських зносин. Під час пленарних засідань мирних переговорів він неодноразово наголошував, що «визнання [українського консула – І.М.] не наразилося на жодні зволікання з боку радянської влади» [2].

Для розташування служб українського консульства і проживання службовців було надано 8 кімнат у будинку № 11 на Великому Чернишевському (нині – Вознесенський) провулку та в будинку № 21 на Штатному провулку. Іншу можливість українські консули отримали від І.П. Харитоненка, який звернувся до української делегації з мирних переговорів 19 липня з пропозицією «прийняти під захист і взяти в тимчасове користування» будинок нащадків П.І. Харитоненка в Москві, на Софійській набережній [3]. Однак більшовики «вчасно» націоналізували садибу й передали її в управління НКЗС.

Виселяли з приміщень і українські організації. Вже

30 липня консул О.К. Кривцов спрямував до комісара НКЗС РРФСР ноту протесту проти закриття 22 травня постановою Народного комісаріату в справах національностей Ради української колонії в Москві, реквізицію її приміщення та арешт членів Ради колонії [4]. Приміщення на Антип'євському провулку, буд. № 4 (особняк підприємця П.А. Буришкіна) втратила культурно-освітня організація Українська жіноча спілка. Його реквізували для потреб українського відділу НКЗС РРФСР. Російське зовнішньополітичне відомство «не вбачало порушень» у таких діях [5]. А формальний офіціоз в офіційних контактах не прикривав негативу в ставленні більшовиків до українців.

Структура генконсульства включала управління справами, групу радників, секретаріат (консул мав двох секретарів: особистого і дипломатичного), юридичний, торговельний, реєстраційний та евакуаційний відділи. Штатна чисельність установи передбачала спершу 81 працівника. Однак такої штатної кількості, як показав час, виявилось замало для того, щоб упоратися з усіма завданнями, які довелося виконувати співробітникам.

Генконсул мав радників із окремих питань, які затверджувало МЗС. Для обговорення питань принципового і загального характеру функціонувала рада консульства. До її складу входили генконсул (голова), віце-консул й радники (члени), управитель справами консульства (секретар). До роботи ради залучалися завідувачі відділами.

До компетенції юридичного відділу належали питання захисту особистих і майнових прав українських громадян, нагляд за дотриманням умов утримання у в'язницях, учинення нотаріальних дій. Торговельний відділ мав своїм завданням захист торго-

вельних інтересів українських громадян та зносили з російською стороною з питань торгівлі за дорученнями Міністерства торгу та промисловості Української Держави; реєстрацію торговельних закладів в Москві, що належали українським громадянам; видавання торговельним закладам посвідчень про належність українським громадянам і командировання агентів для присутності під час порушення торговельних прав громадян. Реєстраційний відділ приймав та розглядав запити про реєстрацію; видавав посвідчення українським громадянам, вів книги записів зареєстрованих в українському громадянстві осіб та здійснював зовнішнє листування з питань реєстрації. Евакуаційний відділ займався візуванням паспортів і посвідчень для тих, хто виявив бажання виїхати на територію Української Держави, укладанням списків осіб для отримання місць у потягах; сприянням українським біженцям в переселенні в Україну; організацією періодичних залізничних державних потягів прямого сполучення в Україну; підготовкою вантажного руху в Україну. Залізничне сполучення за маршрутом Київ – Москва – Київ було відновлено в липні 1918 р. Щодо видавання дозволів на проїзд у таких потягах НКЗС РСФРР розробив для українського консульства спеціальну інструкцію.

Дозволялося видавати такі дозволи лише особам, проти яких не було порушено кримінального чи політичного переслідування. Відтак у консульстві мали вимагати довідку з місцевого комісаріату міліції та запитувати інформацію в Надзвичайній Комісії. Особлива увага вимагалася до осіб, які належали за віком або станом до військовозобов'язаних. Таким особам дозвіл видавався за умови, якщо вони є постійними мешканцями України. Для отримання дозволу

на виїзд особа мала сплатити відповідні митні збори та надати дві фотографії, одна з яких залишалася в консульстві, а друга прикріплялася на дозвіл, що видавався на окремому бланку або вписувався в посвідчення особи. Наголошувалося, що текст дозволу не мав стосуватися питання громадянства за винятком випадків, коли особа вже отримала посвідчення про вихід із російського громадянства. Для відряджених державними установами дозволи мали видаватися поза чергою, без довідок і безоплатно [6].

З метою чіткої регламентації всіх напрямів роботи установи було розроблено низку нормативних документів. Організаційна культура та взірцевий стан діловодства склали помітну особливість діяльності українського генконсульства в Москві. Тимчасова інструкція визначала його основну мету як захист особистих майнових прав та інтересів українських громадян, що мешкають у межах консульського округу й виконання доручень уряду [7]. Офіційно призначений міністром закордонних справ генконсул визнавався вищим представником Української Держави як у Москві, так і на території тієї частини радянської республіки, яка належала до його округу. Йому підпорядковувалися всі консульські агенти Української Держави на території Росії. Через особливий статус генконсула, йому надавалася «вся повнота влади» в організації роботи консульства, в зносинах із урядовими установами радянської Росії та дипломатичні функції в межах, визначених МЗС Української Держави.

Робота всіх відділів генконсульства, включаючи відділ віз, комендатури, бухгалтерію регламентувалася окремими спеціальними інструкціями, в тому числі щодо трудової дисципліни: приходу на роботу

та залишення місця праці. Робочий день починався о 10-й годині ранку – в цей час службовці вже мали бути на своїх місцях праці.

Права та обов'язки співробітників установи визначали «Загальні устави, котрі торкаються вступу, відбування служби і увільнення службовців в Українському генеральному консульстві в Москві» [8]. До ключових характеристик у посадових обов'язках усіх співробітників установи належала пунктуальність і службова коректність, у тому числі заборона входити до кабінету генконсула «без попереднього доповіді через секретаря» [9].

На принципову вимогу консула О.К. Кривцова все внутрішнє діловодство генконсульства велося виключно українською мовою [10]. Від співробітників генконсульства, які вели прийом громадян, вимагалося обов'язкове вживання української мови в спілкуванні з відвідувачами [11].

Переваги щодо «видачі заштатної платні» та майбутнього призначення пенсій мали лише генконсул, віце-консули і радники. Інші співробітники давали розписки в тому, що ніяких матеріальних претензій до консульства, у випадку звільнення за скороченням штату, вони мати не будуть. Позаштатним співробітникам заробітна плата видавалася лише «за прослужений час».

Важливим напрямом діяльності генконсульства стало вивчення можливостей організації товарообміну. 25 серпня 1918 р. радник МЗС Української Держави князь Борис Гагарін, прийняв депутацію Ініціативної групи українських промисловців, які мали бізнес у сфері торгівлі [12]. Депутація довела до відома консула, що в Московському районі функціонує близько ста торговельно-мануфактурних фірм

(у тому числі фабрик і великих оптовиків), що належали українцям. Мануфактуру, загальна вартість якої досягала одного мільярду карбованців, пропонували відправити в Україну. Однак консульство не могло вплинути на ситуацію, оскільки переміщення великої кількості товару через кордон було неможливим через низку невирішених питань щодо товарообміну та руху вантажних потягів.

Утім із планів консульства не виключалося створення Російсько-української торговельної палати. За її організацію взявся радник консульства А.Л. Форшретер. Відкрити палату він пропонував у своєму будинку на вулиці Поварській, 33 за умови, якщо О.К. Кривцов досягне домовленості з російською стороною про виселення з його будинку Ветеринарного управління Народного комісаріату внутрішніх справ разом із шістьма його співробітниками, які там і оселилися [13].

Натомість генконсул ініціював у зв'язку з відсутністю в Росії «нормально організованих банків» створення при генеральному консульстві фінансового відділу з правом приймати на зберігання від представників Української Держави і українських громадян грошових вкладів, процентних і цінних паперів, видавання грошових переказів у валюті, виплати сум по виданим на фінвідділ переказам, здійснення інкасових операцій, прийняття доручень від українських громадян на витребування від російського уряду або народного банку Російської Республіки тих цінностей і в тому розмірі, які будуть визначені мирним договором між Україною і Росією. Очолювати такий відділ мала б призначена урядом особа.

Щодо всіх грошових операцій в російській і українській валюті фінвідділ мав контактувати виключно

з Державним банком у Києві. За умови організації ефективної роботи функції відділу могли бути розширені шляхом делегування йому права здійснення грошових операцій на території Росії за межами Москви з фінансовими підвідділами, заснованими в міру потреби при генконсульствах. Фінансові операції з обміну російської і української валюти на іноземну і навпаки пропонувалося здійснювати лише с місцями і консульствами дружніх і нейтральних іноземних держав. Надлишки з отриманих від проведення всіх операцій комісійних мали надходити в Державний банк у Києві [14]. Реалізувати раціональну пропозицію було непросто.

Із перших днів діяльності з'ясувалося, що обсяги роботи реєстраційного та евакуаційного відділів значно перевищували очікувані: «Тисячі людей облягали консульство, звертаючись з проханнями про реєстрацію до українського громадянства, переїзд в Україну, охорону персональну і охорону майна. Рівночасно консульство повинно було вжити негайних заходів до захисту і визволення українців численно заарештованих і замкнутих у в'язницях» [15]. Щодня консульство приймало близько 400 осіб – 200 з проханням про громадянство, 200 – про відповідні посвідчення. Реєстрацією українських громадян займалися 8 осіб: 2 правники, 2 реєстратори, 3 урядовці збирали консульське мито і видавали посвідчення і 1 друкарка займалася технічною роботою [16]. При цьому бракувало щонайменше ще 4 виконавців. До українського консульства зверталася велика кількість місцевих мешканців, які прагнули залишити більшовицьку Росію [17]. Способи отримати українське громадянство з метою вирватися із «совдепії», щоб уникнути арештів, знущань і розстрілу, шукали насамперед пред-

ставники російської аристократії – князі Голіцини, Оболенські, Трубецькі, графи Муравйови, Шувалови [18]. Особисто генконсул проводив прийом по 100-150 осіб щодня. Приблизно стільки осіб зверталосся за юридичною допомогою та до відділу торгу і фінансів. Робочий день співробітників консульства тривав від 10 години ранку до 11 години ночі.

У зв'язку з великою кількістю звернень генеральний консул змушений був коригувати структуру установи й набирати на роботу позаштатних службовців. Він погодив із МЗС кандидатури для призначення на посади віце-консулів – Платона Платоновича Забелло та Федора Прокоповича Рахінського. Для О. Кривцова важливе значення мали юридична освіта Ф.П.Рахінського та його ґрунтовні знання (як уродженця Чернігівщини) української мови. Він закінчив Ярославський демидівський юридичний ліцей, відомий своїми видатними викладачами (К.Д. Ушинський, М.Ф. Владимирський-Буданов, Б.О. Кістяківський та ін.) і студентами (поети К. Бальмонт та М. Богданович, письменник-фантаст О. Беляєв та ін.). Після закінчення 1896 р. навчання Ф.П. Рахінський працював в окружному суді Тули [19]. В українському генконсульстві в Москві розпочав роботу на посаді завідувача відділу реєстрації, з якої й був призначений віце-консулом.

О.К. Кривцов скерував до МЗС навіть новий проект штатного розпису на 130 співробітників із виокремленням в окремий підрозділ керівництва справами (36 осіб) і транспортного відділу (15 осіб) та збільшення технічного персоналу до 19 осіб [20]. На відділ керівництва справами покладалася приймання та обробка кореспонденції, кадрові питання, листування з «провінційними» консулами, візу-

вання паспортів, зносини з пресою, повідомлення громадян про державні законодавчі акти, нагляд за комендатурою консульства та вирішення господарських питань. Транспортний відділ мав займатися відправкою періодичних потягів, складати списки осіб, які бажали виїхати цими потягами, відправляти на батьківщину біженців, вживати заходів до налагодження туху товарних потягів, сприяти українським громадянам щодо відправки в Україну їхнього майна. В такий спосіб повноваження і функції, зосереджені в реєстраційному та евакуаційному відділах, обґрунтовано делегувалися б іншим підрозділам і відповідно – створювалися умови для ефективнішого обслуговування відвідувачів. «Такий склад у кількість неможливо рахувати прибільшеним, – доводив О.К. Кривцов керівництву, – через те що тільки при такім складі можливо полагодити широку справу захисту інтересів українських громадян на Москівщині» [21]. В Києві розуміли, в яких умовах доводилося організовувати роботу консульству. Через радника консульства кн. Б. Гагаріна Дмитро Дорошенко гарантував О. Кривцову, що подасть новий штатний розпис на затвердження Ради Міністрів і дозволив збільшити добові кошти співробітникам консульства за рахунок коштів міністерського фонду [22]. Згодом Д.І. Дорошенко писав у своїх спогадах, що «справа приналежності до України вимагала стільки роботи, що наші генеральні консульства в Петербурзі і Москві розрослися у величезні інституції і були повсякчас завалені роботою» [23]. Крім того, консул отримав дозвіл підвищити тарифи на консульські послуги.

Всі заходи екстраполювалися на віце-консульства. На спеціальній нараді за участю радника МЗС Української Держави князя Бориса Гагаріна, генконсула

О.К. Кривцова та віце-консулів у Пензі (Ф.І. Богдановського) й Саратові (В.А. Сапіцького), що відбулася 21 (8 серпня) 1918 р. у Москві було вирішено дозволити консулам за потреби розширювати штат консульств, оплачуючи працю позаштатних співробітників за рахунок прибутків із консульського мита [24]. За виготовлення посвідчень передбачалося надалі стягувати 2 карб. гербового мита, 3 карб. консульського і 20 карб. канцелярського; за виготовлення перепусток – 2 карб. гербового мита, 3 карб. консульського і 5 карб. канцелярського [25]. Віце-консулам дозволялося через дороговизну додатково до заробітної плати в 750 кар. отримувати 25 карб. добових, секретарям віце-консульств – 10 карб. добових при заробітній платі 500 карб., тимчасовим співробітникам заробітна плата визначалася від 350 до 550 карб. на місяць.

Невдовзі міністр закордонних справ виконав обіцянку. У структурі консульства з'явилися відділ управління справами (начальник – Анатолій Дмитрович Глазов) та залізничний (керівник – Микола Миколайович Новицький) та змінилася кількість штатних одиниць (108 – основного персоналу та 18 – технічного) [26]. Загалом структура консульства включала відділи: управління справа, якому підпорядковувалася загальна канцелярія, підвідділи віз та ексекторський, комендатура; юридичний, торговельно-фінансовий, реєстраційний, залізничний [27].

Та ці заходи не зменшили навантажень на співробітників консульства. За браком вільного часу вони не мали можливості навіть відшукати харчі, бо з запровадженням «класового пайка» купити їх у міських крамницях за стабільними цінами не могли. Продовльчий класовий пайок, запроваджений Народним

комісаріатом продовольства РСФРР в другій половині 1918 р. (з 27 липня – в Петрограді, а з 1 вересня – в Москві), передбачав поділ населення на спершу чотири категорії із врученням відповідних «класових карток». Першими отримували продукти особи, що належали до першої і другої категорії (робітники з особливо важкими умовами праці, матері немовлят і вагітні жінки, багатодітні родини), після них ті, що належали до третьої категорії (робітники зі звичайними умовами праці, жінки з родиною до 3-х дітей, підлітки віком 14-17 років), четверта категорія (всі особи чоловічої і жіночої статі, які отримували прибуток від найманої праці, представники вільних професій і їхні родини та ін.) [28] могла претендувати лише на залишки продуктів. Цукру і яєць в магазинах не було взагалі, 1 фунт хліба коштував 8 карб., ковбаси – 15 карб., крупи – 10 карб., пуд борошна житнього борошна – 380-400 карб., пшеничного – 450-500 карб., проїзд із візником – 10-30 карб. [29]. Єдиною можливістю залишалось харчування в приватних їдальнях, де порція «самої звичайної» їжі коштувала не менше 12-15 карб [30]. Консул винайшов спосіб полегшити побутові умови співробітників шляхом замовлення за згоди Міністерства харчових справ продуктів (борошна, сала, масла, цукру, рису, вівса, солі) з Києва через Державний потяг, який курсував між Києвом і Москвою [31], й не зовсім успішно пробував його реалізувати.

Нарікали на труднощі проведення процедури отримання українського громадянства і відвідувачі, які тижнями чекали в чергах, іноді сиділи просто на землі під консульством. Відтак поширювалися чутки про можливість за певну плату отримати посвідку українського службовця чи паспорт українського громадянина [32].

Згідно з законом «Про громадянство Української Держави», офіційно стати українцем могли не лише мешканці українських земель, але й особи, «не зв'язані з Україною минулим життям, але бажають бути громадянами України» [33] на підставі письмової заяви, поданої до українського консульства. Ця норма, що ґрунтувалася на «принципі механічності, пасивності щодо набуття громадянства» піддавалася обґрунтованій критиці під час розроблення відповідного закону після відновлення УНР [34]. Вона відкривала шлях «тим росіянам, що цілими хмарами сунулись в Україну, щоб стати громадянами Української Держави, не звертаючи уваги на те, що вони не мали нічого спільного з Україною як Державою Суверенною» [35]. В цьому контексті видається неправомірним твердження О.С. Пученкова про те, що консул на свій розсуд міг дати позитивний чи негативний висновок щодо надання громадянства, а тим більше упередженою оцінка ситуації з прийняттям українського громадянства родиною учасника Білого руху Володимира Миколайовича фон Дрейєра [36]. Звільнений в грудні 1917 р. у ранзі генерал-майора в резерв із посади командувача 7-ї кавалерійської дивізії, барон фон Дрейєр мешкав у Москві й співпрацював із антибільшовицькою організацією. Ніяких зв'язків із Україною він не мав, але скористався можливістю виїхати з Москви в такий спосіб. Згідно з його спогадами, посвідчення про належність до українського громадянства він, його дружина, двоє дітей і нянька отримали завдяки його винахідливості: щоб довести, що він українець, барон заспівав консулові пісню українською мовою [37].

Насправді головну роль у прийнятті рішення на користь пошукача відіграло не виконання пісні, а на-

станови гетьмана Павла Скоропадського своїм консулам щодо забезпечення найширших можливостей для отримання українського громадянства всім, хто до того зголосився, й нормою згаданої статті закону «Про громадянство Української Держави». Відтак родина генерала фон Дрейера виїхала в Крим, а звідти згодом – у еміграцію. Не відомо, чи мав насправді наведений у написаних в еміграції генералом спогадах («На закате імперії»: Мадрид, 1965) такий факт місце. Але, очевидно, кремлівські службовці, історики й дипломати не доповіли про нього Владіміру Путіну, який в листопаді 2015 р. надав своїм указом російське громадянство до її 100-річчя доньці генерала Ірині (Ірені) фон Дрейер, котра була визнана в дитинстві разом з батьками українкою [38].

У ситуації опрацювання невпинного потоку запитів О.К. Кривцов очікував на вказівки українського зовнішньополітичного відомства щодо реєстрації і переїзду в Україну громадян, які зверталися до консульства, насамперед інвалідів і полонених, просив командувати в Москву для вирішення цих питань представника біженецького департаменту Міністерства внутрішніх справ. Та через складнощі комунікації більшість проблем йому доводилося вирішувати самотужки. Крім того, від початку серпня О.К. Кривцова було залучено до посередництва в контактах між російським і українським урядами щодо отримання консульських повноважень російськими консулами на території Української Держави. Більшовицьке НКЗС щоразу нагадувало йому, що в разі невизнання російського генерального консула в Києві, в Москві ставлення до української консульської установи знає змін [39].

Додатковий напрям роботи консульства в цей

час склали спроби реалізувати ініціативу директора департаменту Головного управління справами мистецтв і національної культури М.Ф. Біляшівського щодо розшуку, реєстрації та організації охорони українських пам'яток археології, мистецтва, етнографії та архівних документів у містах РСФРР [40]. Ця ініціатива корелювала з напрацюваннями культурної комісії при українській делегації на мирних переговорах Української Держави та РСФРР на чолі з заступником міністра освіти П.І. Холодним, що передбачали повернення награваних більшовиками культурних цінностей, збереження цілісності наукових і художніх збірок, узгодження списків творів, відібраних для повернення, з РСФРР та можливість відшкодування їх вартості [41]. «Багато з цих річей, попадає на ринок, переходить до скупщиків, пливе в західну Європу», – аргументував відомий музейник і громадський діяч свою пропозицію щодо створення при консульствах у Москві та Петрограді спеціальних органів – комісій, наділених певними правами для повернення «евакуйованих і взятих силоміць» пам'яток старовини й мистецтва [42]. Пропозиція знайшла схвалення в Міністерстві закордонних справ, звідки надійшло відповідне доручення до генерального консульства. Так повноцінній участі працівників консульства в роботі з виявлення культурних цінностей перешкождали проблеми, вирішувати які слід було невідкладно.

У середині серпня в Москві розпочалися арешти українських громадян. Переважна більшість арештованих утримувалася в катівнях Всеросійської надзвичайної комісії. Частина арештованих складала заручники – громадяни, які мали бездоганну репутацію і авторитет у суспільстві, й опинилися під наглядом, за визначенням О.К. Кривцова, «за негативною озна-

кою» – відсутністю злочину. Родичі арештованих просили українського консула про допомогу хоча б щодо з'ясування їх долі [43].

Особливу надію на консульство покладали ті, хто мав українські корені. Так, донька уродженця Чернігівщини, колишнього російського державного діяча, царського міністра юстиції і останнього голови Державної ради Російської імперії Івана Григоровича Щегловітова Анна просила захистити 57-річного батька, який уже півтора роки, від 1 березня 1917 р. перебував у в'язниці: спершу в Петропавловській фортеці та в «Крестах» у Петербурзі, а з літа 1918 р. – у Бутирській в'язниці в Москві. І.Г. Щегловітов належав до монархічної організації «Русское собрание» і очолював керівний орган Чорної Сотні – Раду монархічних з'їздів. Очевидно, що переводячи відомого чорносотенця і монархіста в Москву, більшовики не збиралися дарувати йому життя. Не користувався довірою більшовиків і чоловік Анни Іванівни – громадський діяч і політик, член IV Державної думи від Чернігівської губернії, землевласник Стародубського повіту, правник і меценат Василь Олександрович Ханенко.

О.К. Кривцов доповів про звернення А.І. Ханенко гетьманові П.П. Скоропадському і пообіцяв взяти питання під особистий контроль. Однак отримати пояснення про причини арештів та допуск до арештованих консульству не вдавалося. Із 250 надісланих консулом запитів лише на 11 надійшли відповіді, з яких впливало, що більша частина арештованих потрапила за ґрати з однієї причини: під час обшуку вони заявили про своє українське громадянство [44]. Щодо заручників російська сторона виробила тактику перевірки належності до українського громадянства «в розумінні Радянського Уряду» – за визнаними

нею документами, а не за «консульськими посвідченнями» [45]. В разі позитивного для російської сторони результату перевірки українців-заручників обіцяли випустати. Тим самим не просто нівелювалося значення виданих генеральним консульством посвідчень про належність до громадян Української Держави, а й за відсутністю критеріїв «перевірки» більшовики залишали за собою право безкарного ув'язнення людей за національною ознакою. Ігнорування виданих консулом посвідчень дозволяла також проводити протиправну мобілізацію до Червоної армії, вважаючи українців громадянами РСФРР.

Можливості зустрічі з в'язнями українському консулові принципово не надавалося, хоч представники інших іноземних місій допуск до в'язниць у відповідних випадках отримували. О.К. Кривцов знав про це, оскільки підтримував тісні стосунки з представниками нейтральних держав, насамперед – шведським. Щонайбільше, чим «допоміг» НКЗС РСФРР у здійсненні українському консулові в здійсненні його безпосередньої функції захисту прав українців, – скерував листа до ВНК РСФРР («установи абсолютно самостійно, безапеляційної і наймогутнішої в Республіці» [46]) з проханням надати йому сприяння в справі з'ясування обставин арешту українських громадян та дозволити з ними зустріч. Та звернення мало передбачуваний результат: українському консулові відмовили в інформації та організації зустрічей із арештованими, а Президія ВНК письмової відповіді взагалі не дала.

Відтак розстріли тривали, а НКЗС на протести консульства повідомив, що не має можливості забезпечити українським громадянам те, що вважають «звичайними правами захисту» [47]. Натомість брутально наголосив, що революційні трибунали і ВНК

як «справді демократичні інститути» гарантують права звинувачених і заміняють суди присяжних. І.Г.Щегловітова разом із іншими церковними, громадськими і державними діячами (протоіерей Іоанн Восторгов, єпископ Єфрем Селенгинський, ксьондз Лютостанський, колишні міністри внутрішніх справ М.О.Маклаков та О.М.Хвостов, сенатор С.П.Белецький) показово розстріляли на Ходинському полі в день офіційного проголошення в зв'язку з замахом на В.І.Леніна червоного терору – 5 вересня.

На чергове звернення О.К.Кривцов отримав усну обіцянку, що розстріли українських громадян припиняться, але письмова відповідь надавала лише гарантію висловити свою точку зору щодо кожного конкретного випадку. Через 5 днів після отримання відповіді від НКЗС «за активне білогвардійство» було розстріляно співробітника консульства Раупаха, про що консул Кривцов дізнався з «Известий». Жертвами червоного терору ставали й громадяни інших держав. У ноті-відповіді на протести іноземних консулів Г.В.Чичерін указав на «норми відповідальності іноземців» та «звичайні права захисту іноземців» і наголосив на гарантуванні правосуддя Революційним трибуналом і НКВ [48].

Спеціально українському консулові НКЗС РСФРР повідомило, що жодних винятків із правил, які діяли по відношенню до російських громадян, для українців не буде. З огляду на те, що робітничо-селянська влада Росії здійснювала «суворі й енергійні» репресії проти своїх ворогів через спеціальні органи – революційні трибунали, надзвичайні комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляціями і посадовими злочинами з відома і за дорученням радянського уряду, нотою за підписом керівника українського відділення

НКЗС пропонувало О.К. Кривцову не перевантажувати «зайвим листуванням» канцелярію відділення [49].

Генеральний консул систематично доповідав українському керівництву про стан справ телеграфом, пересилав звіти і запити дипломатичним кур'єром. В екстрених випадках для здійснення телефонної розмови він офіційно звертався до НКЗС РСФРР й отримував перепустку до відповідного приміщення в Кремлі [50] або просив сприяння Імператорського німецького консульства в РСФРР, оскільки прямого телефонного зв'язку з Києвом не мав. Його звернення ставали предметом безрезультатних обговорень під час мирних переговорів у Києві. Х.Г. Раковський постійно повторював під час засідань делегацій з мирних переговорів у відповідь на такі звернення у різних варіантах кілька тез: по-перше, наголошував, що в Москві «для консульства українського уряду відведено найзручніше приміщення, тоді як російське консульство мусить припинити роботи через відсутність приміщення»; по-друге, на звернення «про ставлення до українських громадян в Росії» наводив зустрічні доводи про те, що має безліч скарг щодо ставлення до росіян в Україні, їх арешти та пограбування; по-третє, наводив неправдиві цифри щодо кількості українських консулів у РСФРР як доказ лояльності більшовиків та виконання ними мирних домовленостей на противагу українцям, які порушують офіційну процедуру визнання російських консулів [51].

Про марні спроби досягти застосування норм міжнародного права до українських громадян у Росії, оголошення червоного терору, арешти і розстріли більшовиками українців Дмитро Дорошенко повідомив 11 вересня 1918 р. німецького посла в Києві д-ра Мумма. Міністр розглядав це звернення як останню

інстанцію й доводив до відома представника окупаційної влади, що в разі продовження насильств над українськими громадянами в Москві, Петербурзі та інших містах упродовж 24 годин, він змушений буде повідомити голові російської мирної делегації Х.Г. Раковському, що український уряд арештує підданих радянської Росії, які перебувають в Українській Державі. Українським консулам було надано вказівку припинити надання дозволів (готові дозволи затримати) на проїзд в українські міста крамарям, спекулянтам, артистам, видавати такі дозволи лише українським громадянам і сповістити про надання більшовиками дозволу відвідувати арештованих [52].

За відсутності відповідної очікуваної українцями реакції 16 вересня до консульства в Москві надійшло розпорядження НКЗС РСФРР про звільнення приміщень на Штатному провулку, буд. 13 та Великому Чернишевському, буд. 11, зайняті його підрозділами, та зосередження всіх служб у будинку на вулиці Тверській, буд. 68. Вимога зумовлювалася ніби потребою переселити в кращі будинки людей, які «до перемоги жовтневої революції змушені були мешкати в сирих землянках, на чердаках і в підвалах» [53]. Утім наголошення на невідповідних умовах перебування російського консульства в Києві засвідчувало справжню причину переселення консульства.

Ще більшу проблему склало для консульства і українських громадян, оприлюднені 19 вересня 1918 р. тимчасові правила, що встановлювали дозвільний порядок виходу з російського громадянства й зобов'язували кожного українця, який отримав довідку про вихід з російського громадянства, залишити територію РСФРР [54]. У зв'язку з цим генконсул скерував ноту протесту до НКЗС РСФРР, в якій вима-

гав призупинення дії правил з огляду на їх невідповідність нормам міжнародного права та положенням перемир'я між Українською Державою і РСФРР від 12 червня 1918 р. Водночас він спробував уплинути на ситуацію через мирні переговори в Києві, розробивши проект меморандуму щодо реєстрації українських громадян в РСФРР, охорони їх прав та майна. З цією метою О.К.Кривцов з'ясував за дорученням українського уряду точні відомості про кількість арештованих і розстріляних українців [55]. За його відомостями, на кінець вересня в Москві було заарештовано 154 особи, в інших містах – 96 [56]. З офіційної преси та звернень родичів у консульстві довідалися про розстріл 14 арештованих [57]. У Петербурзі, за інформацією консула С.Ф.Веселовського, за грати кинули в цей час 200 українців.

У дипломатичному документі передбачалося визнання українцями всіх зареєстрованих громадян, а виданого українським консулом посвідчення – рівносильним паспорту; пропонувалося не застосовувати вимоги Декрету РСФРР про вихід із російського громадянства до українців, які не переходять із одного громадянства в інше, а лише визначають свою приналежність до громадянства відповідно до закону «Про громадянство Української Держави».

Окремо було викладено норми щодо охорони консульством прав українських громадян, які зобов'язували російську сторону проводити обшуки і арешти українських громадян в присутності генерального консула або його представника, повідомляти консулові про причини арештів українців (навіть не зареєстрованих) та гарантувати можливості віддання арештованих у в'язниці [58].

Щодо охорони майнових прав пропонувалося ро-

сійській стороні до завершення мирних переговорів утриматися від націоналізації, конфіскації та реквізиції підприємств та іншого нерухомого майна, що належить українським громадянам, дозволити реевакуацію майна, в тому числі й уже захоплених банків – цінних паперів, золота та цінностей; доручити консульству брати на зберігання цінне майно громадян та створити відділ для реєстрації збитків [59]. У сфері громадського життя ставилася вимога не перешкоджати діяльності українських організацій, що працювали в сфері культури, матеріальної та духовної взаємодопомоги [60]. Звернення, яке містило спростування неправдивих відомостей щодо кількості українських консульств на території Росії, поданих Х. Раковським, О. Кривцов вимагав опублікувати в місцевій пресі.

На підставі відомостей, поданих консулами, керівник української делегації на мирних переговорах С.П. Шелухін вручив російській стороні ноту «про порушення урядом РСФРР умов перемир'я» [61], яка містила вимоги повідомляти українських консулів про арешти українських громадян не пізніше, ніж за 24 години після арешту, допустити уповноважених генконсульств до ознайомлення зі слідчими та судовими справами українців, звільнити всіх, до кого не висунуто серйозних звинувачень, «не карати смертю без суду громадян» [62]. У ноті-відповіді отримали звинувачення в невиконанні домовленостей про перемир'я українською стороною.

Це питання розглядалося й на пленарних засіданнях 26 вересня, та 3 і 7 жовтня. Х. Раковський заявляв, що закон Української Держави про громадянство орієнтований на інтереси українських громадян і зовсім не враховує інтереси громадян російських,

відкидав усі звинуваченні в дискримінації українців у зв'язку з російським законом про громадянство і запропонував зробити питання громадянства предметом окремої угоди [63]. Як вправний переговорник, він апелював до тексту українського закону, яким передбачалося в разі відмови від прийняття українського громадянства отримання дозволу на проживання на території Української Держави лише на 6 місяців, не акцентуючи увагу на нюансах російського законодавства.

В цей час О. Кривцов отримав від українського відділення НКЗС РСФРР повідомлення про те, що в зв'язку з вимогою українського зовнішньополітичного відомства до російського консула в Києві щодо встановлення контактів із українськими установами виключно за посередництва МЗС, українському консулові в Москві пропонується надалі контактувати з російськими державними органами виключно через посередництво НКЗС РСФРР [64]. Систематично наголошуючи на необґрунтованому затягуванні визнання повноважень російського консула в Києві, Росія діяла, як декларували її ідеологи, дзеркально.

На його звернення щодо громадянства російське більшовицьке зовнішньополітичне відомство реагувало телеграмою, стиль якої корелював із поведінкою голови російської мирної делегації й характеризувався замовчуванням та перекрученням фактів і наголошенням на власній правоті. Йшлося про те, що російський уряд не чинить жодних репресивних дій проти українців: арештовані насправді є місцевими мешканцями, які отримали (можливо, безпідставно) посвідки в українському консульстві з метою самозахисту. НКЗС РСФРР стверджувало, що український консул справді «кілька разів» звертався з приводу

українських («на його думку») громадян, які в результаті перевірки виявилися «постійними мешканцями Росії, ...що брали участь у контрреволюційному русі або були реакційними діячами епохи царизму чи спекулянтами, оголосивши ми себе перед самим арештом українцями» [65]. При цьому зауважувалося, що український консул не кваліфікує арешти осіб, які хочуть «прикритися українським громадянством і уникнути відповідальності перед РСФРР» як «переслідування українців взагалі» [66] й поважає право держави, яка бореться з тими, хто хоче скинути законну владу.

На цій підставі всі дії по відношенню до контрреволюційного елементу суспільства визнавалися правомірними, а дії Надзвичайної Комісії такими, що відповідають нормам міжнародного права. Наголошувалося, що непорозуміння виникали лише з питань надання громадянства через невідповідність українського законодавства російським нормам, оскільки «Український закон про громадянство було видано в односторонньому порядку без узгодження з урядом Росії» [67]. Останнє підкреслювало небажання радянської Росії рахуватися з самостійністю України як державного суб'єкта. Заява С. Шелухіна кваліфікувалася як «загроза репресіями», спричинена «недостатньо повним прагненням українського уряду до встановлення справді добросусідських відносин з Росією» [68]. Підтвердження цьому вбачалося в перешкоджанні української сторони роботі російських консульств у Києві й Одесі.

Напередодні НКЗС РРФСР укотре звернувся до українського генерального консула в Москві з вимогою з'ясувати, чому не отримали екзекватур призначені для захисту інтересів російських громадян на

території Української Держави консули. В зверненні наголошувалося, що розвиток відносин між урядами Української Держави і радянської Росії можливий лише на умовах взаємності, однак цей принцип порушений затримкою підтвердження повноважень. Після з'ясування обставин консул повідомив російську сторону на початку жовтня 1918 р. про те, що найближчим часом консульські повноваження буде підтверджено.

На той час відносини з РРФСР остаточно загострилися, а відповідно – домовленості від 12 червня 1918 р., як і існування українських консульств у Росії, були поставлені під загрозу. На пленарному засіданні мирних переговорів прозвучало рішення української делегації про призупинення процесу переговорів. На останньому засіданні 7 жовтня Х.Г.Раковський порушив питання про необхідність підписання Консульської конвенції між Українською Державою і РСФРР, при цьому відхиливши пропозицію О.О.Ейхельмана застосувати російсько-німецьку конвенцію 1874 р. [69]. Для пошуків компромісу в цьому питанні часу не залишалося.

7 жовтня 1918 р. голова російської мирної делегації виїхав до Москви для обговорення плану дій та отримання інструкцій, а 10 жовтня мирні переговори було перервано. Того дня на станціях Бахмач, Ніжин потяг, у якому їхав Х. Г. Раковський, незважаючи на його дипломатичний імунітет, було на кілька годин зупинено, цілісність дипломатичної пошти порушено, радянського дипломата затримано й обшукано, а звільнено лише після втручання німецької влади. Інцидент кваліфікувався, як «провокація української сторони», що створює ґрунт для постійних конфліктів [70]. В одному з опублікованих із цього приво-

ду в офіційному органі ВЦВК «Известия» (№ 220 від 10 жовтня 1918)» матеріалі між іншим цитувалися слова Х.Г.Раковського про те, що на території РСФРР діє 13 українських консульств, яким надається владою всіляке сприяння.

Деклароване в радянській пресі визнання українських консульств на противагу «утискам» російських консульств в Києві та Одесі, що ніби засвідчувало порушення Українською Державою міжнародного правила взаємності, насправді не відповідало дійсності. На той час отримали визнання повноважень лише 7 консульських установ: у Москві, Петрограді, Пензі, Саратові, Казані, Царицині й Харбіні [71], і лише 4 – у Москві (О.К.Кривцов), Петрограді (С.Ф.Веселовський), Пензі (Ф.І.Богдановський), Саратові (В.А.Сапцький) змогли розпочати роботу.

Консульства в Петербурзі, Пензі й Саратові відкрилися в липні. Генеральне консульство в Петербурзі інженер, директор заводу й голова Комітету українського громадянства в Петрограді Сергій Федорович Веселовський. До офіційного призначення на консульську посаду свого керівника, комітет уже займався питаннями опіки над українськими громадянами. В його структурі виокремлювалися відділи реєстрації, юридичної допомоги, охорони, матеріальної допомоги та евакуації. Останній відділ очолював брат генконсула – Микола Федорович Веселовський [72].

Для отримання призначення С.Ф.Веселовський їздив у Київ і повернувся в Петроград 17 червня 1918 р., але підтвердження повноважень отримав не одразу [73]. Однак невідкладно йому довелося займатися реєстрацією українців, захистом прав українських громадян та сприянням переїзду біженців на батьківщину. Консульство розпочало роботу в

приміщенні очолюваного С.Ф.Веселовським Комітету українських громадян [74] на вулиці Ліговка, 64, кв. 6. Тут щоденно, як і в інших консульствах, почали збиратися сотні людей, які мали намір виїхати з Петрограду. Один із «нових громадян», називаючи таке обслуговування злочином, запропонував «раціоналізувати роботу консульства: оголосити про щоденний прийом не більше 225 осіб, у тому числі 25 офіцерів поза чергою, з 10 годин ранку продавати дозволи на вхід до консульства по 5 руб. із чітко позначеними номерами і часом входу з 11 до 5 години вечора, на виручені гроші набрати додатковий штат; поширити листівки з інформацією про необхідні для отримання українського посвідчення і дозволу на виїзд документи [75]. В своїх перших нотах до НКЗС РСФРР С.Ф.Веселовський висловив протест проти трактування українських громадян як підданих РСФРР та прохання надати матеріали, на підставі яких було затримано велику кількість українців. Йшлося про липневі масові арешти серед офіцерського контингенту, не бажаного в червоноармійських частинах. Невдовзі в Петрограді, як і в Москві, від початку червоного терору, який потягло за собою вбивство 30 серпня 1918 р. голови Петроградської НК Мойсея Урицького, консульство перетворилося на лінію оборони від більшовицького свавілля. За короткий час понад 450 українців опинилися за ґратами, близько 20 було розстріляно [76].

Оскільки запити консулів щодо долі арештантів залишалися без відповіді, С.Ф.Веселовський знайшов вихід у тому, що взяв на роботу у відділ охорони персональних прав 8 сестер-жалібниць, створивши відділення Червоного Хреста. За сприяння Шведського Червоного Хреста вони мали право заходити до

«контори» начальника в'язниці. Завдяки діяльності цих жінок консульство, витрачаючи непередбачені кошти (понад 21 000 карб.) намагалося рятувати від голодної смерті в'язнів Петропавловської фортеці і Кронштадту, де їх не годували по 5 днів [77].

28 жовтня консул дізнався про арешт за підозрою «в спекуляції» представника Об'єднаного комітету Товариств Червоного Хреста нейтральних держав графа Василя Будова. До 1 листопада кількість арештованих становила 363 особи, з яких 20 було розстріляно й лише 60 визволено [78]. У цих умовах генеральне консульство разом із Петроградською українською місією Червоного Хреста, з якою тісно співпрацювало, включилося в об'єднаний рух «червонохресних організацій» [79] усіх держав, які мали представництво в Петербурзі. Співпраця з іншими організаціями давала надію на підтримку «біля уряду, для якого чужі всі норми міжнародних прав» [80].

Для розташування консульства було укладено угоду з графінею Софією Олексіївною Ігнат'євою про безоплатну оренду будинку її матері Софією Сергіївною Ігнат'євою на Французькій набережній, 26. Консульство винайняло будинок з усіма надвірними будівлями (окрім квартири власниці, де залишалася її прислуга для нагляду за будинком і прибудинковою територією) терміном рік від 12 серпня 1918 р [81]. Передавання своїх садиб і будинків для розташування консульств представниками знаті було своєрідним способом забезпечення їх від реквізиції та націоналізації більшовиками. Сама власниця – колишня фрейліна імператриці Марії [82] і дружина колишнього київського губернатора Олексія Павловича Ігнат'єва виїхала з донькою в Київ, звідки вони згодом емігрували у Францію.

Структура петербурзького консульства загалом була аналогічною до московського. Відділом віз завідував земляк генерального консула [83] Іван Михайлович Корнилович. Правник за освітою із практичним досвідом діяльності в Прилуцькому окружному суді, в агенції з державного страхування (в м. Грубешові Люблінського воєводства), та історик-архівіст за покликанням, випускник Московського університету, М.І.Корнилович від 1912 р. мешкав у Санкт-Петербурзі, брав активну участь у житті української громади, співпрацював із журналом «Київська старовина». Займався опрацюванням документів Державної канцелярії з кодифікації законоположень щодо селян у Царстві Польському та Державного архіву із збирання матеріалів для історії селянської реформи в Царстві Польському [84]. Його досвід і знання стали в нагоді під час організації роботи генерального консульства.

На посаду завідувача паспортного відділу генеральний консул призначив Василя Григоровича Ночовного, реєстраційний відділ очолив Павло Юрійович Рудаковський [85]. Радниками генерального консула числилися особистий знайомий Льва Толстого – «тульський агроном» [86] Сергій Георгійович Богоявленський, відрахований у резерв при Штабі Петроградського військового округу через хворобу начальник Михайлівського юнкерського училища, вихованець Петровського Полтавського кадетського корпусу генерал-майор Іван Михайлович Леонтовський [87].

Перше розпорядження по консульству містило вимогу виявляти нейтральну позицію до урядів іноземних держав, не вести розмови на політичні теми в присутності відвідувачів, не обіцяти відвідувачам «приспінення їхніх справ» [88]. Нагляд за виконан-

ням доручення було покладено на секретаря консульства – брата генерального консула Миколу Федоровича Веселовського. Для нього та радника консульства Сергія Георгійовича Богоявленського консульство клопотало про надання дозволу на право придбання та носіння револьвера «Браунінг» [89]. Така обережність виявилася не зайвою з огляду не лише на постійні арешти українців та напади на перехожих, а й з урахуванням того, що більшовицька влада практикувала спорадичні обшуки та арешти без попередження і пояснення причин та ухилялася від допуску до арештованих консулів.

Пензенське консульство очолив уродженець Полтавщини, голова створеної в березні 1917 р. Пензенської губернської української ради і секретар місцевого земства Федір Іполитович Богдановський. 25 червня він прибув у Пензу і наступного дня оголосив про відкриття українського консульства. Відповідно до наказу МЗС Української Держави Ф.І. Богдановському доручалася охорона прав та інтересів українських громадян у консульському окрузі, який включав місто Пензу і Пензенську губернію. Українці в Пензі чекали на відкриття консульства, покладаючи надію на офіційне підтвердження свого громадянства, захисту своїх прав, в тому числі увільнення від насильної мобілізації та відбирання житла і виселення в бараки на окраїні міста [90].

Установа розташувалася спершу в приміщенні Пензенської губернської української ради на Московській вулиці, № 7 [91], а з 1 липня – в окремому будинку № 37 на вулиці Троїцькій. Робочий день у консульстві починався о 8-й годині ранку й тривав до 19.30 з перервою від 13 до 16.30. У вихідні і святкові дні встановлювалося чергування співробітника кон-

сульства з 10 до 12 години. За встановленим консулом розподілом обов'язків, на секретаря (Володимира Олексійовича Безсонова) покладалися обов'язки приймати й видавати перепустки на проїзд і охоронні грамоти, консультації відвідувачів; скарбник (Гаврило Олександрович Дмитрієвський) мав приймати консульські збори та вести бухгалтерію; діловод (Володимир Григорович Сивохоп) – реєструвати вхідні і вихідні документи та реєструвати українських громадян; писарі (Георгій Олександрович Зефірі та Володимир Федосейович Анисимов) – заповнювати подані консулом та секретарем бланки прохання про перепустки та охоронні грамоти; уповноважений в справах реквізиції (Сергій Олександрович Ушаков) – бути присутнім під час реквізиції майна українських громадян, приймати від українців майно на зберігання до консульства [92].

Початку діяльності консульства протидіяла Пензенська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. На її звернення українське відділення зауважило генеральному консулові в Москві на неможливості розпочинати виконання консульських обов'язків без офіційного погодження російською владою. 6 серпня 1918 р. у її друкованом органі ради «Известия» № 159 (262) її Голова А. Мінкін опублікував повідомлення про те, що ніякого українського консула в Пензі немає; особа, яка видає себе за консула, – самозванець, а видані ними посвідчення не мають юридичної сили [93]. Певна частина правди в тому була: посвідчення про визнання його повноважень як віце-консула Української Держави Ф.І. Богдановський отримав лише 23 серпня 1918 р., після своїх неодноразових звернень в усі офіційні інстанції. Ствердження генеральним консулом Української

Держави факту призначення Ф.І.Богдановського на консульську посаду відповідно до виробленої російською стороною процедури визнання повноважень дозволило нарешті легалізувати діяльність консульства Української Держави в Пензі [94].

Однак причина «невизнання» ґрунтувалася не так на формальних процедурах, як на політичній позиції та економічних інтересах, пов'язаних із розподілом евакуйованих установ. Місцева влада прагнула усунути українське консульство від впливу на долю насамперед Холмської казенної палати (управитель Іван Якович Козловський) і восьми підвідомчих їй казначейств (Холмського, Грубешівського, Бельського, Янівського, Владавського, Білограйського, Томашівського, Замостського), евакуйованих до Пензи в 1915 р. Усі установи вивезли свої архіви, що містили інформацію про податки (подимне, на утримання судів, транспортне і страхове), борги, збори, недоїмки, рахунки за депозитами та спеціальні рахунок, за грошовими вкладками центральних і приписаних до них ощадних кас у губерніях [95]. На рахунках казначейств перебувало на 7 358 529 карб. вкладів, внесених населенням Холмщини, 855 599 карб. депозитних сум, 154 686 карб. спец коштів, 861 705 карб. сум за вексями, 1 257 900 вкладів на зберіганні [96]. Представники цих фінансових установ вступили повним складом до Пензенської української ради, ініціювали призначення в Пензу українського консула і сподівалися на його допомогу в поверненні додому. Однак відповідно до декрету РНК РСФРР упродовж 15 липня – 1 серпня 1918 р. всі фінансові установи Холмщини мали бути ліквідовані. Приїзд Ф.І.Богдановського і його зусилля щодо організації реєвакуації холмських українців та перевезення фінансових

установ в Українську Державу вносив непорозуміння в більшовицькі плани.

На посаді віце-консула в Саратові розпочав діяльність уродженець Київщини, правник і кооператор Віктор Андрійович Сапіцький, колишній інспектор дрібного кредиту Народного банку в Саратові [97]. На посаду помічника секретаря і скарбника консульства він призначив на місці за погодженням із МЗС військовополоненого австрійської армії, що перебував у Саратові, уродженця Галичини випускника Львівського університету Миколу Богонюка. М.П. Богонюк вільно володів, окрім української, російською, польською, німецькою мовами, мав навички в діловодстві, відтак був цінним співробітником для консульства [98]. Секретарем віце-консульства отримав призначення О.О. Клименко, уродженець Чернігівщини і випускник Петербурзького політехнічного інституту, реєстраційним відділом завідував І.Й. Цуканов, працювали також службовці: О.У. Вареник та Д.М. Мамалига [99].

Чи не найбільшу частину роботи установи складала організація виїзду українських громадян на батьківщину. «Політична ситуація в Саратові така, що кожен з Українців рветься виїхати відсіль. Потрібно негайно їм в цьому допомогти», – доповідав В.А. Сапіцький генеральному консулові, який не міг гарантувати ні вчасного подання потягів, ні їх надійного проїзду [100]. Труднощі з організацією виїзду українських громадян на батьківщину Х. Г. Раковський пояснював проблемами суто технічного характеру. Насправді за браком вагонів десятки людей не могли виїхати на батьківщину.

1 серпня приступив до виконання своїх обов'язків у Казані консульський агент Пилип Степанович Бо-

чило, скерувавши свої зусилля на допомогу українським громадянам. За кілька днів після початку роботи консульства місто захопили чехословацькі війська, а 9-11 серпня було оголошено мобілізацію. Українські громадяни зверталися до консула за допомогою, оскільки насильна мобілізація поширювалася й на них. Протести консула наражалися на невизнання Української Держави місцевою владою, яка вважала українців громадянами «єдиної і неділимої Росії» [101]. Для остаточного з'ясування ситуації Особо уповноважений Комітетом Членів Установчого зібрання в м. Казані скерував його до Самари. Обидва, послідовно призначені українським урядом консульські представники не виконували своїх обов'язків. Вихованець Університету св. Володимира, учень виданого історика літератури В.М.Перетца, літературознавець професор Олександр Васильович Багрій усно відмовився від посади через окупацію міста ще в Москві, однак до Самари приїхав і почав викладати в місцевому університеті, куди його було обрано на професорську посаду [102]. Саме професор В.М.Перетц, член Російської академії наук, рекомендував свого учня на заміщення посади по кафедрі історії російської літератури в Самарському університеті.

Пилип Бочило зустрівся з Олександром Багрієм та дізнався від нього про рішення проведеного на початку серпня в Самарі Українського з'їзду щодо формування українських національних військових частин та підтримку його Комітетом членів Установчого зібрання від Самарської губернії, який випустив «воззвання» до українців Поволжжя із відповідним закликом [103]. На з'їзді було обрано Раду, заступником голови якої став, за словами Олександра Багрія, котрий відмовився співпрацювати з новою владою,

призначений консульським агентом на правах віце-консула в Самару Іван Яковлев [104]. На підтвердження усної відмови від виконання консульських обов'язків Олександр Багрій передав Пилипові Бочило письмову заяву й частину з отриманих на організацію роботи консульства грошей, решту обіцяв повернути «при першій можливості» [105].

Його інформацію щодо Івана Яковлева підтвердили й у Комітеті членів Установчого Зібрання в Самарі. Тиждень його роботи завершився тим, що він «зложив перед Комітетом свої обов'язки, пропонував про вибрання його товаришем Голови на з'їзді і тепер працює в контакті з Комітетом, не визнаючи ні Совітської влади, ні Української Держави» [106]. Пилип Бочило оцінив вчинок «колеги» як зраду й висловив офіційний протест проти насильницької мобілізації українських громадян. Попри те, що у відповідь він почув очікуване запевнення про невизнання Української Держави і його консульських повноважень, П. Бочило втім охоронну грамоту для проїзду до Москви. Всі спроби доручити охорону інтересів українських громадян були марними. Добравшись до Москви, доповів про все генеральному консулові.

Крім того, П. Бочило розповів О. Кривцову, що випадково став свідком затримання в потягу Х. Раковського. Консулом було прийнято рішення відрядити П. Бочила в Київ, до МЗС Української Держави, для звіту про розвиток подій. В Києві він дізнався, що в Казані встановлено радянську владу. Володіючи інформацією про перебування в Казані великої кількості українців, у тому числі біженців, П. Бочило висунув пропозицію перевести консульство в Казані в перший розряд і назвати його Консульством Поволжя

[107]. Для реалізації його пропозиції часу не залишалося.

Сам Іван Яковлев приховував факт порушення своїх обов'язків і пояснював О.К.Кривцову, що не зміг розпочати свою діяльність через захоплення міста чехословацькими військами й ізоляваність від Москви і Києва. Зрештою він зміг отримати від губвиконкому перепустку на проїзд до Москви. По дорозі, в Кузнецьку, його затримала місцева надзвичайна комісія, відібрала службові документи й консульську печатку та етапувала до Бутирської в'язниці в Москві без оголошення причини затримання [108].

Не отримали підтвердження повноважень консульські агенти Олекса Пожар (Орша), Петро Рябий (Перм), Григорій Колосовський (Нижній Новгород), Йосип Суховерський (Ново-Ніколаєвськ), уповноважені генконсульства: Микола Лютенко-Лютий (Орел), Феофан Степаницький (Калуга), Микола Демчук (Ржев), Юрій Ярослав (Воронеж), Полікарп Чирко (Рязань) [109].

Більше того, місцева влада отримувала з Москви вказівки не допускати українських представників до виконання своїх обов'язків. Тоді як українське відділення НКЗС РСФРР мотивувало затримання визнання повноважень браком відповідей на відправлені до місцевої влади запити з цього приводу [110]. Натомість визнаний російською стороною консульський агент у Царицині Петро Перепечай від виконання покладених на нього обов'язків відмовився [111]. Спроби чинних (як і не чинних) консулів захищати інтереси українських громадян не мали особливих успіхів. Натомість порушувалися права самих консульських представників.

У відповідь на затримання попри дипломатичний

імунітет та обшук Х.Г.Раковського в потягу і арешти російських консулів у Києві й Одесі, в Бутирській в'язниці (коридор №14, камера № 12) опинилися консули в Пензі Федір Богдановський як заручник, в Саратові – Іван Яковлєв та уповноважений в Ярославлі – Яків Петрович Сенчик [112]. У Курську заарештували секретаря віце-консульства Михайла Михайловича Ткачєва, в Тамбові звинуватили в розтраті громадських грошей і затримали на кілька днів уповноваженого Івана Павлиха.

За кілька днів Х.Г.Раковський мав особисту розмову з О.К.Кривцовим. Продемонструвавши йому «розшматовані папери» дипломатичної пошти, російський представник констатував порушення українцями дипломатичного імунітету і вимагав запевнення українського уряду в тому, що винні в його затриманні та арештах у Києві (завідувача українського відділу НКЗС РСФРР Грановського, Кулика та понад 150 радянських службовців) і Одесі (співробітників російського генерального консульства) будуть покарані, арештовані вийдуть на волю, а гетьманський уряд принесе публічні вибачення. В іншому разі генеральне консульство Української Держави в Москві не матиме сприяння, особливо в частині захисту прав українців [113].

На тлі «дипломатичних воєн» показово штучною була церемонія відкриття в Москві пам'ятника Тарасу Григоровичу Шевченку на честь першої річниці російської революції в контексті реалізації лєнінського плану монументальної пропаганди. З листопада 1918 р. у Москві було відкрито також пам'ятники Олексію Васильовичу Кольцову, Івану Савовичу Нікітїну, Максимїліану Робесп'єру. Встановлення пам'ятників поетам, філософам, революціонерам

відповідно до складеного Наркопросом РСФРР списків унормовувалося Декретом РНК РСФРР «О снятии памятников, воздвигнутых в честь царей и их слуг, и выработке проектов памятников Российской социалистической революции» від 14 квітня 1918 р. У зв'язку з матеріальними труднощами післяреволюційного часу, за розпорядженням В.І.Ульянова (Леніна) пам'ятники виготовлялися із дешевого нетривкого матеріалу – гіпсу або бетону, але відкривати їх передбачалося з особливими урочистостями.

На урочистості, пов'язані з відкриттям пам'ятника Тарасу Шевченку, отримав запрошення український генконсул О.К.Кривцов. Пам'ятник відкривали на Рождественському бульварі біля Трубної площі. Його проект виконав автор пам'ятника першодрукарю Івану Федорову (1909), академік Імператорської академії мистецтв, а з приходом більшовиків – педагог Сергій Михайлович Волнухін. Для виготовлення пам'ятника українському генію використали гіпс... На урочистому відкритті виступали Голова Московської ради робітничої і солдатських депутатів А.З.Каменєв, професійна революціонерка і перша жінка-нарком О.М.Коллонтай. Як представнику зовнішньополітичного відомства слово для виступу надали М.М.Беку, який щойно повернувся з посади генерального консула в Одесі. «Признаючи необхідним підкреслити велике значіння Шевченка для всієї України я найшов серед даних на місці умовин корисним і можливим на сім святі сказати недовгу промову», – доповідав у Київ О.К.Кривцов [114].

8 листопада заступник голови російської делегації на мирних переговорах Д.З.Мануїльський отримав наказ припинити переговори й виїхати з усім персоналом до Москви. «З огляду на перерву дипломатич-

них відносин» між Українською Державою та радянською Росією із російських міст були відкликані всі консульства. Розпочалася термінова підготовка до закриття консульства. Дізнавшись про від'їзд консульства, з проханням передати в Чернігівський музей цінні речі (каретний годинник у шкіряному футлярі, 2 золоті персні з гербами Сулими та Марковичів, золота шпилька для краватки, срібна медаль, ювілейний карбованець 1812-1912 рр., паперовий радянський карбованець, золотий годинник з гербом Марковичей, порцелянова група «Андрій Бульба і польська панночка») нащадок старовинного роду Марковичів з Чернігівщини, колишній дипломатичний представник Російської імперії в Дрездені й Константинополі Андрій Іванович Маркевич [115].

Останній наказ по консульству [116] під час перебування установи в Москві передбачав видати платню за першу половину листопада; скласти списки усіх, хто виявив бажання залишитися і всіх, хто від'їжджає; ліквідувати всі справи в консульстві. Ліквідація діловодства та нагляд за пакуванням архіву консульства для переміщення його в Київ було доручено віце-консулові Ф.П.Рахінському. До роботи з підготовки архіву було залучено увесь персонал місії [117]. На батьківщину співробітники консульства мали переправити й прийняті від А.І.Марковича цінні речі для передавання в Чернігівський музей [118].

Напередодні від'їзду генеральний консул зобов'язав завідувачів структурних підрозділів підготувати стислі письмові звіти про діяльність відділів як попередній матеріал для доповіді з тим, щоб уже на місці подати розгорнуту доповідь про діяльність установи. Керуючий справами консульства отримав завдання видати всім співробітникам платню за першу половину лис-

топада, завершити всі фінансові справи консульства та негайно скласти два списки співробітників: таких, що залишалися в Москві, й таких, що виявили бажання виїхати в Київ. Повернення консульських установ вимагало значних коштів (МЗС підготувало законопроект на асигнування 400 000 крб). Ускладнювало проблему збільшення чисельності співробітників, оскільки до штатних службовців додалися нештатні, які також хотіли виїхати в Україну через страх перед можливими утисками з боку російської влади за роботу в українських консульствах. 45 осіб виїхати консульським потягом в Україну відмовилася [119]. Не змогли прибути до Москви співробітники віце-консульства в Курську через арешт секретаря установи.

Передавши охорону інтересів українських громадян у Росії посланнику Грузинської Республіки при Уряді РСФРР Гавриїлу Хунгадзе, О.К.Кривцов вирушив зі своїми співробітниками на батьківщину.

Генеральний консул у Петрограді, в свою чергу, 8 листопада отримав вказівку заступника міністра закордонних справ О.О.Палтова негайно припинити діяльність консульства, передати опіку над українськими громадянами шведському або іншому представнику нейтральних держав, поставивши до відома радянський уряд, і виїхати з Петербургу в повному складі. С.Ф.Веселовський зробив спробу виконати доручення і звернувся до шведського посланника генерала Брендстрема. Дипломат висловив співчуття, але пояснив, що прийняти опіку в особі Шведського уряду над українцями не має права без доповіді керівництву і пообіцяв зробити це особисто в Стокгольмі, куди саме збирався. З проханням поклопотатися перед Шведським урядом щодо доручення генералові після повернення в Петроград опіку над українця-

ми, серед яких більше 300 перебували у в'язницях, С.Ф.Веселовський звернувся і до А. фон Тімрота [120]. Однак генерал Брендстрем і справді залишив Петроград практично одночасно з С.Веселовським, але з іншою метою – «чтобы более не возвращаться туда...» [121]. Потяг із співробітниками українського консульства в Петрограді мав приєднатися до загального потягу. Планувалося, що потяги мають вирушити в Україну 10 листопада. Та з Києва потяг вирушив лише 14 листопада о 16-й годині. Його пасажирами були члени мирної делегації та звільнені співробітники російського генконсульства [122].

Українські «консульські» потяги із Москви вирушили 16 листопада о 19 годині 45 хвилин. Для московського генконсульства було надано 36 вагонів, петербурзьке генконсульство продовжувало рух у потягу з 15-и вагонів, оскільки об'єднати вагони не вийшло. Потяги супроводжував завідувач українським відділом НКЗС РСФРР Д.Гопнер, який мав для цього особливі повноваження і 6 співробітників та 45 осіб охорони [123].

Подорож тривала 19 діб і відбувалася в надзвичайно складних умовах. «Їхали з великим перешкодами, терпіли збитки, утративши в дорозі й залишивши на попередньому місці роботи своє власне майно», – згадував О.К.Кривцов [124]. 22 листопада в потягу закінчилися харчі й припинила роботу кухня. Консул, бажаючи зберегти спокій, розпорядився збільшити розмір добових. Для купівлі харчів у канцелярії потягу з 3 до 4-ї години консульські співробітники отримували по 15 карб. на кожного члена родини щоденно [125]. Психологічно найскладнішою для пасажирів потягу ситуацією виявилася процедура обміну їх на кордоні на співробітників російських місій. На ви-

могу Д.З.Мануїльського через перебування арештованих у Одесі 12 службовців російського консульства така сама кількість пасажирів українського дипломатичного потягу мала залишитися на території Росії. Інтрига зберігалася до моменту прибуття потягів у місце обміну – на станцію Уза. Там О.К.Кривцов і С.Ф.Веселовський провели останні перемовини з Д.З.Мануїльським і змусили його відмовитись від попереднього наміру, пообіцявши вжити заходів до якнайшвидшого звільнення працівників російського консульства в Одесі. Пропозицію залишити змучених важкою дорогою людей на російському кордоні в якості заручників вони вважали «актом без тями жорстокої помсти» [126]. До Києва потяги вирушили з повним складом пасажирів.

4 грудня потяги зі співробітниками українських консульств та консульськими архівами прибули в Київ. Архіви й майно консульських установ залишилися кілька днів у вагонах на товарній станції. Забезпечити збереженість архівів у таких умовах консули не могли, відтак зверталися за допомогою до МЗС. У складі архівів, крім поточної документації установи, були цінні документи, пов'язані з матеріальними та особистими інтересами українських громадян: духовні заповіти, грошові акти, акти про арештованих тощо [127]. Одразу після розвантаження Головне управління у справах мистецтв і національної культури прийняло дар А.І.Маркевича для виконання волі дарувальника [128].

З метою остаточної ліквідації генерального консульства в Москві та впорядкування документації на місяць були залучені вільнонаймані працівники: А.М.Калиман (виконуючий обов'язки секретаря), С.А.Усов (бухгалтер), В.С.Лубенко (діловод), В.І.Кру-

шенко, П.І. Полетіко, І.П. Кенжинська (діловоди), В.Д. Вдовин (сторож) [129]. 10 грудня О.К. Кривцов зобов'язав співробітників підготувати впродовж трьох днів фінансові звіти, решту коштів повернути в касу консульства; бухгалтера і завідувача канцелярії – зробити відповідні вибірки касових документів про витрати консульства на інші інституції й затребувати їх повернути кошти; завідувачів підрозділів – скласти звіти про основну діяльність [130].

Тим часом у радянській Росії ще залишалися заложенники: віце-консул у Курську Яків Петрович Сенчик, арештований в потягу І. Яковлєв, що перебував досі в Бутирській в'язниці. Час їх очікування на повернення вимірювався часом перебування під арештом 12 співробітників радянського консульства в Одесі. Я.П. Сенчик звернувся до комісії в Києві 17 грудня з проханням організувати перевезення з Курська співробітників та архіву. Враховуючи свою обіцянку, дану під час обміну службовців консульств на кордоні, О.К. Кривцов докладав зусиль до вирішення цього питання.

Вирішувати долю консульств та упорядкування консульських архівів довелося вже новій владі. 15 грудня 1918 р. «вищий революційний орган» Директорії Український революційний комітет при Київському комітеті УСДРП сповістив українців про відновлення УНР і перехід влади до «Народного уряду республіканської Директорії». Того ж дня комісаром Українського революційного комітету по міністерству закордонних справ було призначено М.Г. Левитського [131], який очолював міністерство два дні. Він встиг видати 17 грудня наказ, що зобов'язував міжвідомчу комісію за керівництвом І.Г. Красковського «взяти на себе розгляд і вирішення справ, зв'язаних з ліквіда-

цією українських консульських установ в Російській Східній Республіці» [132]. Саме ця комісія завершувала справу звільнення російських консулів у Одесі й повернення в Київ українських консулів.

24 грудня 1918 р. вийшов Декрет РНК РСФРР про заборону функціонування українських консульств в Росії [133]. У цілому діяльність перших українських консульств у більшовицькій державі тривала менше, ніж півроку, з липня по початок грудня 1918 р., й розгорталася в надзвичайно напруженій атмосфері, як з точки зору загальної геополітичної ситуації, так і в локальному масштабі. Створені на виконання мирних домовленостей між представництвами Української Держави та радянської Росії від 12 червня 1918 р. [134], вони українські консульства стали своєрідним інструментом тиску та затягування переговорного процесу в ході українсько-російських мирних переговорів у Києві з боку російської делегації. Найскладнішим питанням у роботі генеральних консульств у Москві та Петрограді стала величезна кількість запитів на отримання українського громадянства, більша частина яких була не проявом патріотичної позиції пошукачів, а засобом виїзду з території більшовицької Росії. Не всім призначеним консулам удалося розпочати роботу на місцях. Однак загалом О.К. Кривцову вдалося виконати поставлене перед ним завдання щодо формування мережі українських консульських установ у РСФРР і забезпечити опіку над українськими громадянами в російських містах.

Джерела і література

1. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16 , арк. 2.
2. Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. документів і матеріалів / Інститут історії України НАН України, Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США) та ін.: уклад.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, А.В. Яковлева. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 333.
3. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 90, арк.16.
4. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16 , арк. 3.
5. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16 , арк. 4.
6. ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 5, арк. 1-1 зв.
7. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
8. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 1, арк. 23.
9. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 86, арк. 26
10. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 2, арк. 43.
11. Там само.
12. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
13. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 13, арк. 38.
14. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 1, арк. 24.
15. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 1, арк. 18-21 зв.
16. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 15 зв.
17. Там само, арк. 7-7зв.
18. Там само, арк. 15.
19. Див. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://forum.yar-genealogy.ru/index.php?showtopic=145&st=35>
20. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 8, арк. 18 зв.
21. Там само, арк. 19 зв.
22. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 44.
23. Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – С. 275.
24. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 46.
25. Там само.
26. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 9, арк. 6 зв.
27. Там само, арк. 5-6 зв.
28. Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время

- войны и революции. – М.: Наука, 1991. – 487 с.: 1 л. портр., ил., табл.
29. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 1, арк. 16.
 30. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 8, арк. 20.
 31. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
 32. Див.: Савич Н. В. После исхода: Парижский дневник. 1921 – 1923. М.: Русский путь, 2008. – С. 254.
 33. ЦДАВО України, ф. 1115, оп.1, спр. 9, арк. 43.
 34. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 4, спр. 96, арк. 28.
 35. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 4, спр. 96, арк. 28.
 36. Пученков Александр Сергеевич. Антибольшевистское движение на Юге и Юго-Западе России (ноябрь 1917 – январь 1919 гг.): Идеология, политика, основы режима власти: Дисс. ... докт. истор. наук. – СПб, 2014 – С. 596.
 37. Дрейер В.Н. фон На закате империи /Ген. В.Н. фон Дрейер. – Мадрид : Изд-во авт., 1965. – 226 с.
 38. Див.: <http://ria.ru/world/20151214/1341624295.html>
 39. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 7-7зв.
 40. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 90, арк. 27-27 зв.
 41. Див.: Лупандін О.І. Питання реституції культурних цінностей за часів Української Держави 1918 року // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 7. – С. 284-291.
 42. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 90, арк. 27.
 43. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6, арк. 7-7зв.
 44. Там само, арк. 5.
 45. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16 , арк. 5.
 46. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6 , арк. 2.
 47. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6 , арк. 3.
 48. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6 , арк. 4.
 49. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 18.
 50. Там само, арк. 40.
 51. Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. – С.267-271.
 52. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 19-19 зв.
 53. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 13 , арк. 22.
 54. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6 , арк. 7.
 55. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 19-19 зв.
 56. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 6 , арк. 1.
 57. Там само, арк. 2.
 58. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 88, арк. 3.
 59. Там само, арк. 4.

60. Там само, арк. 4.
61. Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. – С. 327-330.
62. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 19.
63. Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. – С. 240-241, 262.
64. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 89, арк. 27; Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. – С. 330.
65. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 88, арк. 9.
66. Там само.
67. Там само.
68. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 88, арк. 9 зв.
69. Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. – С. 279-280.
70. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 89, арк. 11.
71. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 51.
72. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
73. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 97, арк. 20.
74. ЦДАВО України, ф. 2871, оп. 1, спр. 17, арк. 1-2.
75. ЦДАВО України, ф. 2871, оп. 1, спр. 4, арк. 5-6 зв.
76. ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 9, арк. 9.
77. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 97, арк. 20.
78. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 97, арк. 28.
79. 1919 р. засновано міжнародну гуманітарну організацію «Ліга організацій Червоного Хреста».
80. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 97, арк. 20.
81. ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 21, арк. 23.
82. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://ru.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81%D1%8C:295417>
83. Народився 7 листопада 1870 р. у родині службовця митниці в с. Квасове Володимир-Волинського пов. Волинської губ., нині – с. Квасів Горохівського р-ну Волинської обл.
84. Див.: Дзюба Олена. Корнилович Михайло Іванович// Українські архівісти (XIX-XX ст.): Біобібліогр. довідник / Держкомархів України. УНДІАСД; Упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – С. 303-304.
85. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 39, арк. 4.
86. Толстая С. А. Дневники: В 2 т. – М.: Худож. лит., 1978. – Т. 2: 1901-1910. – С. 458. – (Сер. лит. мемуаров).

87. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 39, арк. 4.
88. ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 6, арк. 6.
89. ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 8, арк. 13.
90. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16, арк. 39.
91. ЦДАВО України, ф. 2222, оп. 1, спр. 3, арк. 28.
92. Там само, арк. 3-3 зв.
93. ЦДАВО України, ф. 2223, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
94. Там само, спр. 1, арк. 7.
95. ЦДАВО України, ф. 2223, оп. 1, спр. 4, арк. 8.
96. Там само, арк. 8 зв.
97. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 55, арк. 108.
98. ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 1, арк. 12.
99. Там само, арк. 26.
100. ЦДАВО України, ф. 2221, оп. 1, спр. 10, арк. 3.
101. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 20.
102. Див.: Марченко Валерій. Професор Олександр Васильович Багрій//Хроніка-2000: Український культурологічний альманах. – К., 2011. – Вип. 1(87): Україна – Азербайджан. – С. 229-233.
103. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 20 зв.
104. Там само.
105. Там само.
106. Там само.
107. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 21.
108. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 88, арк. 37-37 зв.
109. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 3, арк. 8.
110. Там само, арк. 3.
111. Там само, арк. 1.
112. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16 , арк. 52, 54. Сенчик Яків Петрович – педагог, фольклорист. Народився 28 липня 1877 р. у с. Свори тодішнього Константинівського пов. Седлецької губ. (нині територія Республіки Польщі). Закінчив Більську вчительську семінарію (1895). Учителював у селах Підаяшшя й Холмщини, записував фольклорно-етнографічні матеріали. Див.: Холмщина і Підаяшшя: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 359.
113. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 16 , арк. 54.
114. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 67.
115. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 41; Томазов Валерій. Они служили Украине: из истории казацких родов

еврейского происхождения.Режим доступу: <http://www.berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer1/Tomazov1.htm>.

116. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 2, арк. 13.
117. Там само, арк. 24.
118. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 41.
119. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 16-16 зв.
120. ЦДАВО України, ф. 2187, оп. 1, спр. 6, арк. 41.
121. Коковцов В. Н. Из моего прошлого : Воспоминания, 1903-1919 гг. : в 2 т. – Париж : Изд. журн. «Ил. Россия», 1933., Т. 2. – С. 408.
122. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 95, арк. 94.
123. Там само, арк. 98.
124. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 53, арк. 110.
125. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 41.
126. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 87, арк. 71.
127. ЦДАВО України, ф. 3766, оп. 1, спр. 24, арк.21-21 зв.
128. ЦДАВО України, ф. 1236, оп. 1, спр. 12, арк. 40.
129. Там само, арк. 29.
130. Там само арк. 32.
131. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
132. Там само, арк. 4.
133. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 24, арк. 98.
134. Див.: Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. – 366 с.

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я І ГРОМАДСЬКОЇ ОПІКИ

Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського вийшла на історичну арену 28 квітня 1918 р. Своєю появою вона, як це не парадоксально виглядає, на думку німецького історика Франка Гольчевського, багато в чому зобов'язана німецькій окупаційній владі [1], яку запросили попередники гетьмана. Очільник новоствореної держави прагнув використати «військово-парасольку» [2] Центральних держав для створення основ власної державності. Наскільки це було ефективно за тих умов – є надзвичайно складним і неоднозначним запитанням. Проте, саме гетьман Павло Скоропадський став тим діячем, з яким пов'язано найбільші успіхи в розбудові держави в часи Української революції. Не його вина в тому, що керманічі соціалістичного табору ще у 1917 р. вбачали у цьому генералові, який пройшов дві війни і мав під своїм командуванням 60-ти тисячний українізований вишколений корпус, конкурента у політичній боротьбі [3]. Парадокс ситуації полягає в тому, що П. Скоропадський та його кабінет міністрів були зобов'язані виконувати статті Берестейського мирного договору, як гарантії існування України та протидії подальшій інтервенції з боку більшовицької Росії. Історія поклала на нього складне завдання – виправити помилки, допущені попередниками...

У тих сферах життя, де австро-німецька влада не мала впливу, Українській Державі вдалося досягти відчутних успіхів. Це – прийняття першого в історії України державного бюджету, відкриття українських навчальних закладів, створення Академії наук, низка вдалих культурних проєктів, до певної міри вирішення проблем жертв Першої світової війни [4], війни розв'язаної не за правління П. Скоропадського, а також – створення першого на постімперському просторі Міністерства народного здоров'я та державного опікування.

Наукове дослідження присвячене характеристиці й аналізу головних підвалин державної політики у сфері соціальної опіки та охорони здоров'я Української Держави.

Система охорони здоров'я та громадського опікування, успадкована Українською Державою Павла Скоропадського, почала формуватися ще за часів Російської імперії як наслідок реалізації положень ряду ліберальних реформ другої половини XIX століття. Однак тоді так і не вдалося створити єдиного керівного органу, який би спрямовував і координував діяльність закладів охорони здоров'я та соціального захисту. Проєкт заснування Головного управління державної охорони здоров'я, розроблений у 1912 р. урядовою комісією під керівництвом Г. Рейна, та напруження з питань організації санітарних органів різних рівнів не були втілені у життя [5]. Єдиним результатом діяльності комісії було створення на початку 1917 р. при МВС імперії департаменту опіки. Проте він лише намагався координувати діяльність

понад двадцять медичних служб міністерств та центральних відомств [6]. Цим же займалися й медичний департамент та медична рада, які також знаходилися у структурі МВС.

Істотно не змінилася ситуація і за Центральної Ради. Далі створення Головної медико-санітарної управи та департаменту опікування (січень 1918 р.), які діяли у структурі секретарства внутрішніх справ, вона не пішла. При цьому в галузі охорони здоров'я та соціального захисту залишилося чинним законодавство Російської імперії. Так, «Статут громадської опіки» визначав типи закладів опіки, джерела їх фінансування, компетенцію благодійних установ, категорії соціально незахищеного населення та ін. [7]. «Статут лікарський» містив перелік урядових структур, визначав коло їх обов'язків у галузі охорони здоров'я, пріоритети діяльності губернських лікарських інспекторів, надавав загальну інформацію щодо типів аптечних закладів та умов їхнього відкриття, класифікації медичних та фармацевтичних фахівців, організації медичного обслуговування у різних регіонах імперії та ін. [8].

Головні засади внутрішньої та зовнішньої політики Української Держави були викладені П. Скоропадським у «Грамоті», з якою гетьман звернувся до українського народу 29 квітня 1918 р. Вони знайшли подальший розвиток та юридичне закріплення у «Законі про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. [9]. В обох документах конкретні питання з розвитку системи охорони здоров'я та соціальної опіки в Україні не визначалися. Однак гетьман брав на себе зобов'язання «...гідно виконати те», що він вважав «...обов'язком перед рідною Україною в теперішній винятковий і критичний для неї час...».

«Я далекий від будь-яких особистих спонукань, – заявляв він, – єдиною моєю метою я ставлю користь і благо населення краю» [10].

Цілком закономірно, що серед інших пріоритетних напрямків діяльності органів влади важливе місце посіли й питання охорони здоров'я та соціального захисту. Щоправда формування основ політики у сфері охорони здоров'я та опіки в Українській Державі проходило без особливого втручання прихильників та супротивників політики П. Скоропадського.

Лідери тогочасних партій – хліборобів-демократів, соціал-демократів, есерів, есефів, кадетів та різних громадських спілок – розглядали радше політичні та економічні питання, аніж соціальні [11]. Проте з упевненістю можна сказати, що опозиційні гетьманату партії, не сприймаючи його державного курсу, були налаштовані й проти його політики у сфері охорони здоров'я та соціального захисту, що робило її об'єктом постійних нападів та критики.

Сам же П. Скоропадський силою різних обставин теж не часто звертався до розгляду питань охорони здоров'я та опіки. Навіть у спогадах про роботу Міністерства народного здоров'я та державного опікування гетьман писав так: «Скажу відверто, що в час Гетьманства у мене було стільки політичних та особистих трагедій, що я не берусь робити висновки про хід справ у цьому міністерстві» [12]. Незважаючи на це, створення самого Міністерства пов'язане з іменем саме П. Скоропадського. Відповідно до наказу гетьмана від 3 травня 1918 р. про формування Кабінету Міністрів на чолі з Ф. Лизогубом, міністерств народної освіти, судових справ, праці, торгівлі та промислу, фінансів, хліборобства, сповідань, земельних справ та ін. передбачалося створення також і Міністерства

народного здоров'я та державного опікування (далі – МНЗ та ДО – Л.Ж.). Першим міністром народного здоров'я та державного опікування був призначений Всеволод Юрійович Любинський (1840-1920 рр.) [13].

Потрібно відзначити, що за тогочасних умов існували певні труднощі підбору керівних кадрів. Сам П. Скоропадський у своїх спогадах писав, що в центральних органах влади «...була велика кількість людей, які не підходили своїми знаннями та моральними якостями» [14]. Тим часом організація діяльності міністерств та відомств не в останню чергу залежала від підбору лідера та його організаторських здібностей. Тому на керівні посади до міністерств призначались люди «...знання, досвіду й таланту, хоча би й неукраїнського походження, при умовах їх вірності Самостійній Україні» [15].

Для МНЗ та ДО оптимальною постаттю став В. Любинський. Доктор медицини, лікар-фармаколог за фахом, родом з Київщини, він був діяльним членом Української Народної Громади, заснованої в 1917 р. П. Скоропадським. (на квартирі В. Любинського часто відбувалися її засідання). Ще до перевороту 29 квітня 1918 р. В. Любинському готувалася посада Міністра народного здоров'я. П. Скоропадський високо цінував його організаторські здібності та відповідальність за доручену справу. У спогадах гетьман так характеризував свого однодумця: «Міністр здоров'я – доктор Любинський – хороша, чесна людина. У Раді (Рада Міністрів. – Л. Ж.) ніколи не говорив, свою справу любив. Він якимось чином уживався з усіма партіями. І великороси, і українці до нього добре ставилися» [16].

Схвально про нього відзивався і Дмитро Дорошенко, записуючи до послужного списку В. Любинського

«...особливо уважне відношення до національного моменту, передовсім у справі мови, в особистому складі міністерства, яке складалося переважно з українців (Б. Матюшенко, Ю. Меленевський, О. Корчак-Чепурківський, М. Галаган, К. Сулима, О. Землянцін, О. Сидоренко» [17]. Сам В. Любинський був одним із організаторів приватної групи підтримки та проведення національного курсу, членами якої були Д. Дорошенко, І. Кістяківський, Б. Бутенко, О. Рогоза. Він належав до когорта тих міністрів, які зберегли свої посади й після зміни складу Кабінету Міністрів 24 жовтня та 14 листопада 1918 р.

До компетенції В. Любинського входило загальне керівництво та організація роботи МНЗтаДО, участь у засіданнях Ради Міністрів Української Держави та різних урядових нарадах, головування на форумах з питань охорони здоров'я та ін. Прийоми цивільних відвідувачів та урядовців міністерства В. Любинський здійснював відповідно до розкладу, затвердженого радою міністра 12 вересня 1918 р.

Робочий тиждень міністра тривав шість днів. У вівторок та п'ятницю він проводив засідання ради. З понеділка по четвер міністр приймав директорів департаментів: медичного, санітарного, опікування та загальних справ; начальників відділів: статистичного, санітарно-технічного, судової медицини та видавничого. У понеділок, середу та суботу міністр опікувався проблемами «цивільних прохачів», головним чином представників місцевих структур міністерства, земських та міських самоврядувань, різних громадських організацій [18].

У роботі В. Любинському допомагав його заступник. Згідно із наказом П. Скоропадського від 16 липня 1918 р. ним був призначений Євген Іванович Яко-

венко (1865-1943), родом із селища Шишаки Полтавської губернії один із видатних діячів земської медицини в дореволюційній Росії [19]. Фактично ж його робота розпочалася з моменту утворення Міністерства.

Основи державної політики у сфері охорони здоров'я та соціального захисту, статус Міністерства та напрямки його діяльності формувалися вже у ході його безпосередньої роботи. На їх творення вплинули принаймні два чинники. По-перше, необхідно було розв'язати гострі проблеми галузі, породжені здебільшого Першою світовою війною та соціальною напругою. Це – відсутність чіткого механізму взаємодії центральних та місцевих органів охорони здоров'я, надзвичайно складна епідемічна ситуація, залишена без засобів до існування мережа притулків колишніх благодійних відомств Російської імперії, наявність соціально незахищених категорій населення, які потребували невідкладної повсякденної державної підтримки (біженці, колишні військовополонені, інваліди війни, діти-сироти). По-друге, належало врахувати перспективи діяльності Міністерства: створення власної законодавчої бази та системи місцевих органів, фахових комітетів, реформування за вимогами часу всіх складових галузі охорони здоров'я та опікування, формування підвалин нової медичної освіти, власної хіміко-фармацевтичної промисловості, судової медицини, організацію наукового дослідження курортних місцевостей України та ін..

Характерною особливістю процесу пошуків головних шляхів розбудови національної системи охорони здоров'я та державної опіки стало залучення до обговорення життєво важливих питань галузі широких кіл громадськості та представників органів міс-

цевого самоврядування. У цьому контексті важливе значення мали ухвали двох міністерських нарад: від 22-25 травня та 15-17 липня 1918 р.

На першу нараду до Києва прибули завідувачі губернськими санітарними бюро: А. Ільницький (Волинь), С. Ільницький (Поділля), Н. Степанів (Катеринославщина), М. Хворостанський (Чернігівщина), С. Ігумнов (Харківщина), М. Малигін (Полтавщина), співробітники Київського губернського санітарного бюро О. Говсіїв, О. Гліко, Г. Влайків, П. Науменко, завідувач санітарним бюро Київської міської управи Д. Добров, представник «Товариства Червоного Хреста Південно-Західного фронту» А. Штейнфельд. Від Міністерства на нараді були присутні директор департаменту лікарської допомоги та шпитальних справ Б. Матюшенко, директор санітарного департаменту О. Корчак-Чепурківський та його віце-директор В. Удовенко, урядовці МНЗ та ДО М. Ліберман, А. Островський та В. Зелінський.

Додатково були запрошені товариш (заступник) голови Харківського губернського комітету допомоги покаліченим воякам К. Онацький, завідувач відділом опіки Харківської міської управи М. Попов, представники спілок покаліченого вояцтва Катеринославщини, Полтавщини, Харківщини та губернські лікарі С. Корженевський, М. Канцевич, В. Піотровський, В. Підгаєвський і Ткачевський. Головував на двох засіданнях, які проходили 22 та 24 травня 1918 р., міністр народного здоров'я та державного опікування В. Любинський [20].

Спочатку на нараді були заслухані доповіді завідувачів санітарних бюро про стан охорони здоров'я в губерніях. Уперше з високої державної трибуни були виголошені проблеми пересічних громадян. Ключови-

ми на нараді стали питання організації заходів щодо зміцнення матеріальної бази земської та міської медицини, боротьби з пошестями та венеричними захворюваннями, допомоги жертвам війни, формування оптимального механізму взаємодії Міністерства з його місцевими структурами, фінансування потреб медицини та ін. Обговорення окремих проблем викликало гострі дебати, що свідчило про зацікавленість губернських представників у ефективності їх розв'язання. Слід відзначити ґрунтовні, виважені виступи М. Малигіна, М. Хворостанського, Н. Степаніва.

На двох засіданнях обговорювалося питання допомоги «жертвам війни» – інвалідам та колишнім військовополоненим. При цьому особливі дискусії точилися з приводу пропозиції про утворення місцевих структур соціального захисту інвалідів війни – «увічних вояків». Справа в тому, що засновані ще за роки війни громадські Комітети увічних вояків («Комувічі») не могли впоратися зі своїми обов'язками і потребували реорганізації. У виступах представників з місць лунали різні думки з цього приводу. Так, голова Полтавського губернського «Комувічу» Ковальчук висловився за об'єднання діяльності «комувічів» «із самоврядуваннями та владними структурами» [21]. Завідувач Чернігівським губернським санітарним бюро М. Хворостанський зазначив, що необхідно чітко визначити, до чийого відання – «комувіча» чи земства – перейде справа опікування притулками для інвалідів війни, майстернями та іншими закладами [22]. У той же час співробітник Київського губернського санітарного бюро О. Гліко висловився за самостійну діяльність самоврядувань та «комувічів» без керівництва з боку державних органів [23]. Загалом більшість представників з місць погодилися з тим, що справа орга-

нізації соціального захисту інвалідів війни та колишніх військовополонених мала здійснюватися за тісної співпраці різного рівня самоврядувань та «комувічів», а відповідні конкретні заходи більш доцільно буде розробити на місцях» [24]. Лише після виступу В. Любинського було прийнято ухвалу, яка визнала за необхідне створення центрального та місцевих органів опікування інвалідів війни з реформуванням «комувічів» губерньського, повітового, волосного рівнів. Окрема резолюція стосувалася надання матеріальної допомоги російським військовополоненим, які переправлялися територією України до своїх домівок.

Ще одна проблема, яка гостро обговорювалася на нараді, стосувалася умов взаємодії урядових та місцевих органів охорони здоров'я і найважливіше – визначення тих структур, які мали стати представництвами новоствореного МНЗ та ДО. Після її обговорення було прийняте рішення, за яким місцевими органами МНЗ та ДО визнавались реформовані лікарські відділи губерньських земств колишньої Російської імперії. Гострими дебатами супроводжувалося обговорення пропозиції В. Любинського про запровадження інституту постійних представників МНЗ та ДО при губерньських санітарних бюро як посередників між центром і периферією. Вони мали збирати для Міністерства інформацію щодо поліпшення діяльності закладів охорони здоров'я, допомагати місцевим органам МНЗ та ДО у розв'язанні нагальних проблем галузі.

Проте не всі члени наради пристали на пропозицію міністра. Так, М. Хворостанський висловився за поштовий збір інформації шляхом налагодження листування МНЗ та ДО з його місцевими органами. Н. Степанів, наголошуючи на важливості встанов-

лення чіткого зв'язку між центром і периферією, запропонував створити при МНЗ та ДО колегіальний орган з числа губернських представників. М. Малигін вбачав в інституті постійного представництва «агентів МНЗ та ДО», які мали контролювати та наглядати за роботою місцевих органів охорони здоров'я. Тому учасники наради ухвалили започаткувати при МНЗ та ДО посаду «лікаря для відрядження», якого у разі потреби передбачалося направляти до губерній України з метою збору необхідної для МНЗ та ДО інформації. Крім того, державним органам охорони здоров'я належало співпрацювати на рівні «періодичних делегатських з'їздів Губернських Об'єднаних Лікарсько-Санітарних Рад та нарад при Міністерстві» [25].

Запорукою ліквідації венеричних та інфекційних захворювань мала стати мережа спеціальних лікарень та широка профілактична робота з організації пересувних лекторіїв, «мандрівних виставок», бесід та ін. При цьому члени наради одноставно відкинули пропозицію про боротьбу з цими захворюваннями лише за допомогою пересувних загонів [26].

Важливе значення мало й рішення про надання державної фінансової підтримки «міським та земським інституціям та заступаючим їх установам на санітарні та протипошесні заходи». Ця ухвала визначала терміни і типи фінансової допомоги: термінова, безповоротна (для самоврядувань із обмеженими фінансовими можливостями), довгострокова (повернення коштів протягом 20-ти років), безвідсоткова позичка [27].

Частину коштів передбачалося передати на розбудову мережі медичних закладів. Окрім того, члени наради вирішили передати земським та міським самоврядуванням на потреби охорони здоров'я частину

обладнання, медичних препаратів та ін. лаштунків зі складів колишніх військових шпиталів, фондів Земсоюзу, Союзу міст.

Чіткі, послідовні виступи членів наради, колегіальне обговорення кожного питання порядку денного свідчило про зацікавленість урядовців та діячів громадської медицини й опіки у вирішенні нагальних проблем охорони здоров'я та соціального захисту. Так, голова «комувічу» Полтавської губернії Ковальчук наголосив: «В часи революції обіцяли багато, але нічого не зробили. Період обіцянок вже минув, і треба ставати до праці зараз» [28]. Ухвали, прийняті на нараді, писала Київська демократична газета «Відродження» 19 липня 1918 р., започаткували «...утворення чи власне закладення підвалин української національної медицини».

Упродовж червня – першої половини липня 1918 р. Міністерство опікувалося розробкою правових основ державної політики у сфері охорони здоров'я та соціального захисту. При цьому слід виділити одну особливість: спочатку фахівцями Міністерства створювалися відповідні «Положення», а після їх обговорення на засіданнях Ради Міністрів Української Держави та інших урядових структур вони набували чинності програмних чи правових документів.

Так, на початку липня 1918 р. Рада Міністрів розглянула запропонований В. Любинським законопроект про внесення змін до існуючих законів колишньої Російської імперії, необхідність яких була зумовлена утворенням МНЗ та ДО. Після його обговорення члени уряду затвердили відповідне «Положення», яке визначало статус та завдання Міністерства, заклади та установи, які переходили до його підпорядкування. «Міністерство народного здоров'я та опікування, – за-

значалося у «Положенні», – є вищим керуючим і доглядаючим органом по всіх справах, які торкаються охорони народного здоров'я та опікування в різних галузях громадського та державного життя, управління, і об'єднує згідно із єдиним державним планом всі заходи відносно народного здоров'я та опікування» [29].

До сфери компетенції Міністерства передавалися «усі медико-санітарні та «піклувальні» громадські та приватні інституції». Відповідно, інші міністерства втрачали право управління створеними за їхньою опікою закладами охорони здоров'я. У «Положенні» наголошувалося, що їхнє нерухоме та рухоме майно, так само, як і прибутки та державні кредити, спеціальні збори та відрахування, переходили до відання МНЗ та ДО.

Місцевими органами МНЗ та ДО до утворення власних були тимчасово визнані колишні «лікарські відділення губернських правлінь», перейменовані на «Лікарські управління в губерніях і градоначальствах» [30].

Важливо наголосити й на тому, що на міністра покладалися обов'язки «законодавчої роботи відносно охорони народного здоров'я». Зокрема, він міг звертатися із законодавчими ініціативами до вищих органів влади Української Держави. У разі відсутності рішень чи ухвалених в установленому порядку законів – врегульовувати питання, пов'язані зі сферою охорони здоров'я та соціального захисту, власними обіжниками, циркулярами, постановами.

На основі «Положення» спеціальна комісія у складі урядовців МНЗ та ДО М. Галагана, В. Ульяницького та Ю. Меленевського розробила проект статуту Міністерства [31]. В середині липня 1918 р. він був опублі-

кований у «Віснику» Міністерства для широкого обговорення. І хоча проект статуту набув чинності лише на початку 1919 р., саме відповідно до його положень Міністерство будувало свою діяльність починаючи з другої половини 1918 р.

Відповідно до проекту статуту Міністерство мало забезпечити: поліпшення стану медичного обслуговування населення та підвищення рівня соціального забезпечення найбільш знедолених його верств, ліквідацію епідемій та умов їх поширення, охорону материнства і дитинства, догляд за санітарно-технічним станом населених пунктів, поширення медико-санітарних знань серед широкого загалу, надання допомоги біженцям та військовополоненим.

Зазначалися також шляхи реалізації покладених на МНЗ та ДО обов'язків. Насамперед йшлося про створення адекватної до нової суспільно-політичної ситуації в Україні, проблем охорони здоров'я та соціальної опіки законодавчої бази, єдиної системи відповідних центральних та місцевих органів адміністративного управління та забезпечення тісного співробітництва у цій важливій сфері із громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування. Міністерство мало створити оптимальну мережу лікарень, аптек, пологових будинків, жіночих консультацій, санаторіїв, курортів, притулків, пунктів харчування, амбулаторіїв та ін., забезпечити їх фахівцями відповідної кваліфікації, медичними препаратами та обладнанням, приміщеннями тощо. Серед важливих напрямків діяльності Міністерства визначалося створення навчальних закладів з підготовки та підвищення рівня кваліфікації медичних кадрів, підприємств хіміко-фармацевтичної промисловості [32]. Таким чином, у проекті статуту в концентрованому вигляді визнача-

лися основи політики Української Держави в галузі охорони здоров'я та соціальної опіки.

До пріоритетних напрямків діяльності урядових структур Гетьманату, безперечно, належала й організація державного опікування соціально незахищеними верствами населення. Негайної допомоги потребували діти-сироти, інваліди війни, колишні полонені, пристарілі, біженці. Як бачимо, це були суспільні групи, чиє скрутне становище після Першої світової війни значно погіршилося.

Принципові засади системи соціального захисту населення знайшли переконливе обґрунтування у статті директора департаменту державного опікування (далі ДДО. – А. Ж.) МНЗ та ДО Юрія Юрійовича Вітте «Про справу державного опікування», опублікованій 19 травня 1918 р. у «Робітничій газеті». На всю Україну автор оголосив: «Серед многовзірних завдань, що належать до розв'язку при будівництві Української Держави, одне з головних місць має зайняти питання про організацію державної опіки осіб, потребуючих на догляд держави, і це тим більше, що держава залучила до своєї програми турботу про добробут працюючих верств». Аналізуючи систему опікування колишньої Російської імперії, Ю. Вітте визнав неприйнятними для Гетьманату принципи її соціального захисту. «Росія, – писав він, – знала до останнього часу тільки опікування випадкове, факультативне, що здійснювалося головним чином за поміччю різних організацій, не пов'язаних із собою» [33].

Дійсно, у Російській імперії «... існувала мережа благодійних установ напівурядового, напівгромадського характеру» [34]. Їх засновниками виступали, як правило, члени сім'ї Романових. На утриманні цих відомств, зокрема і в губерніях України, перебувала

мережа закладів опіки для сиріт, пристарілих, інвалідів, людей із психічними вадами, а з початком Першої світової війни – біженців, дітей загиблих воєнків, інвалідів війни. Головним джерелом їх фінансування стали приватні благодійні пожертви, кошти від яких через місцеві представництва благодійних комітетів і забезпечували функціонування притулків. Не випадково, на думку Ю. Вітте, в Україні соціальний захист мав стати «головним обов'язком держави» [35]. Крім того, державне опікування передбачалося зробити обов'язковим, системним, з чітко визначеними категоріями осіб державної підтримки, дієвою вертикаллю спеціальних органів опіки з відповідними асигнуваннями з державних і місцевих бюджетів [36]. Ю. Вітте висловив надію на те, що МНЗ та ДО «буде намагатися хоч би поволі утвердити гармонійну систему опікування на зразок існуючих в європейських державах і буде охоплювати нові прошарки суспільства...» [37].

Головні положення статті Ю. Вітте набули подальшого розвитку у програмних документах МНЗ та ДО – проекті статуту та «Положення МНЗ та ДО щодо організації опікування дітей Української держави». Відповідно до статей «Положення» в «основу діяльності Міністерства Народного здоров'я й Опікування щодо опіки дітей передбачалося покласти право кожної дитини на громадську допомогу, а отже, й обов'язок відповідних органів здійснювати допомогу» [38]. «Положення» започаткувало перехід від «факультативної системи опікування», яка існувала головним чином за ініціативи та фінансової підтримки приватної благодійності, до нової системи соціального захисту дітей, де головна роль надавалась державі. Виразником її політики мав стати департамент державного опіку-

вання МНЗ та ДО, причому основним його завданням повинно було стати створення кожній дитині належних умов життя та навчання за широкого залучення до цієї справи органів місцевого самоврядування та приватної ініціативи. Фінансування соціального захисту дітей планувалося здійснювати з державної скарбниці та місцевих бюджетів [39].

Ефективність нової системи опікування дітей, на думку авторів «Положення», залежала від втілення трьох чинників. Перш за все мала бути розроблена дієва законодавча база, яка б регулювала різні аспекти охорони дитинства та материнства (серед інших – соціальний захист покинутих дітей; дітей, переданих на виховання у сім'ї; подолання дитячої смертності; ліквідація підліткової злочинності; юридичне оформлення прав позашлюбних дітей, дітей із фізичними та розумовими вадами; надання медичної допомоги хронічно хворим дітям та ін.). Друга умова полягала у розширенні мережі різноманітних закладів дитячої опіки. І, нарешті, – в підготовці необхідної кількості висококваліфікованих фахівців, покликаних втілити в життя основи державної політики у сфері соціального захисту дітей [40].

«Положення» опинилося у центрі уваги учасників наради з питань державної опіки, яка була скликана за ініціативи ДДО МНЗ та ДО у Києві 15-17 липня 1918 р. На неї прибули представники земських та міських самоврядувань – голова Чернігівської лікарсько-санітарної ради і губернського комітету допомоги інвалідам війни М. Хворостанський, голова Харківського міського самоврядування М. Попов, завідувачка відділу громадської опіки покинутих дітей Харківського губернського земства Г. Салтикова, член Харківської губернської управи О. Фронцкевич,

завідувач будівельно-технічною частиною Кам'янець-Подільського міського самоврядування інженер-технолог Є. Папенгут, член Київської міської управи А. Ковалева, гласний міської думи Полтави доктор О. Несвіцький, представник Полтавського губернського земства лікар А. Генс та інші [41].

Учасники наради розглянули проект місцевих органів опікування, проект Головної ради у справах державного опікування та умови організації курсів для підготовки фахівців опікування, визнання міських та земських самоврядувань тимчасовими виконавцями державної політики у сфері соціального захисту, обговорили широке коло питань соціального захисту населення, зокрема, умови існування «комув'ічів» та ін. Важливим наслідком наради стало прийняття «Програми діяльності Департаменту Державного Опікування» – основного документа, який уповні розкривав не лише принципи, а й механізми реалізації соціального захисту населення.

Програма складалася з п'яти глав. Перша глава визначала структуру органів і закладів опікування та їх компетенцію у центрі та на місцях, умови їх фінансування. Зміст наступних глав виходив з їх назв – «Опікування дітей», «Опіка про незаможних дорослих», «Приватна благодійність» та «Опікування, пов'язане з війною». Остання мала два підрозділи – «Опікування військо-воскалічених» та «Опікування інших категорій, що постраждали від воєнних дій» [42]. Програмою передбачалося розробити плани соціального захисту кожної категорії знедоленого населення, перевести установи опіки колишніх благодійних відомств Російської імперії під патронат місцевих самоврядувань, розробити заходи боротьби із жебрацтвом, забезпечити підготовку фахівців з опіки дітей, пристарілих,

організаторів соціальної допомоги незаможним, умови об'єднання приватних спілок, взаємодію державної опіки та приватної благодійності, розподіл повноважень опіки інвалідів війни, реорганізацію Краєвого комітету з виробництва протезів, встановити зв'язок з організаціями, які надавали допомогу біженцям, та ін. [43]. Планувалося створити губернські, повітові, волосні, сільські ради опіки та попечительства, забезпечити ліквідацію справ колишніх благодійних комітетів, об'єднати приватну благодійність і всі установи опіки та нагляд за їх діяльністю з боку Міністерства Народного Здоров'я та Державного Опікування.

17 липня 1918 р. Ю. Вітте, закриваючи нараду, наголосив на тому, що прийняття програми діяльності департаменту державного опікування «дасть більший поштовх на шляху створення правильної соціальної допомоги населенню» [44].

Позитивне значення у розбудові охорони здоров'я та соціального захисту мало обговорення проблем галузі на фахових з'їздах представників медичного загалу, організацій і установ опіки. Слід відзначити, що за доби Гетьманату в Україні було проведено низку Всеукраїнських фахових з'їздів – діячів друку, представників Українських залізниць, садівників та насінневодів, економістів, статистиків, діячів пластичного мистецтва тощо [45].

Першим форумом діячів медицини за Гетьманату став II-й з'їзд фельдшерсько-акушерської спілки, який проходив у Києві 22-26 травня 1918 р. На ньому, враховуючи факт «державної незалежності України», було утворено Всеукраїнську спілку лікарських помічників, помічниць та акушерок.

10-12 липня 1918 р. тривав I-й Всеукраїнський з'їзд делегатів союзів «увічних вояків». Його учасники ціл-

ком схвалили основні напрямки державної політики в справі соціальної допомоги інвалідам війни [46]. Проблеми реформування «зуболікарської освіти», становище стоматологічних закладів, умови життя та праці їх лікарів обговорювалися 14-16 липня 1918 р. у Києві на I-й Всеукраїнському делегатському з'їзді зубних лікарів [47].

Ухвали з'їзду представників санітарних організацій, який відбувся 20 вересня 1918 р., лягли в основу розробки нового санітарного законодавства Української Держави [48]. 11-14 жовтня 1918 р. проходив II-й Всеукраїнський з'їзд лікарів України. Про активність представників медичного загалу у роботі форуму свідчив той факт, що на початку жовтня до його Оргбюро надійшло понад 40 виступів із усіх губерній України. 4 жовтня 1918 р. «Бюлетень інформаційного бюро МНЗ та ДО» наголошував: «II Всеукраїнський з'їзд лікарів викликає зацікавленість у всіх лікарських спілках Києва та провінцій» [49].

Коло проблем, які обговорювалися на з'їзді, стосувалося діяльності Всеукраїнської спілки лікарів, покращення побуту та умов праці медичного персоналу, реформування існуючого санітарного законодавства відповідно до нових реалій життя, формування принципів лікарської етики, розвитку земської медицини та поширення медичних знань серед пересічного населення України [50]. У більшості випадків з'їзди підтримали курс МНЗ та ДО, а відтак і державні заходи у сфері охорони здоров'я та опікування.

Принципові положення державної політики у сфері охорони здоров'я та опікування були поглиблені й конкретизовані у низці законів та законопроектів, розроблених фахівцями МНЗ та ДО. Слід наголосити, що в Українській Державі за умов відсутності вищих

представницьких органів законодавча процедура була досить простою. Відповідно до пунктів 30-33 спеціального розділу «Про закони» «Закону про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. законодавчі акти певної галузі формувалися у відповідному міністерстві з наступним їх розглядом на засіданнях Ради Міністрів Української Держави. Після цього законопроект передавався на затвердження Гетьману [51].

Законодавчий процес в Українській Державі мав дві особливості – відсутність чіткого розмежування між законами та підзаконними актами (постановами, розпорядженнями, поясненнями міністрів та ін.) і надання майже усім законом зворотної сили [52]. Так, наприклад, Закон про встановлення тимчасового розпису посад та нових окладів платні службовців Губернських лікарських управлінь, міських та повітових лікарів, фельдшерів та про асигнування у розпорядження МНЗ та ДО 842 946 крб. на утримання вищезгаданих установ та осіб, затверджений П. Скоропадським 28 вересня 1918 р., набував чинності з 1 червня того ж року.

Серед важливих нормативних актів, які регулювали сферу охорони здоров'я, слід назвати документи, ухвалені радою міністра народного здоров'я та державного опікування: «Положення про МНЗ та ДО» (червень 1918 р.), «Тимчасовий статут перестереження та боротьби із заразними захворюваннями» (літо 1918 р.); «Основні положення про санітарного інженера», «Коротка програма діяльності санітарно-технічного відділу»; «Проект реформування вищої та середньої фармацевтичної освіти»; «Проект санаторно-курортної комісії»; «Статут Ради Міністра МНЗ та ДО» (липень 1918 р.); «Статут статистичного відділу»; (серпень 1918 р.); «Проект штатів медичного департаменту» (вересень 1918 р.); «Положення про губер-

ського уповноваженого» (листопад 1918 р.); «Статут Ученого Комітету» (грудень 1918 р.) та ін.

Механізми реалізації політики держави у сфері соціального захисту населення визначались у наступних нормативних документах: «Положення МНЗ та ДО про опіку дітей» (перша половина липня 1918 р.); «Програма діяльності Департаменту Державного Опікування» (17 липня 1918 р.); «Положення про місцеві органи державного опікування» (17 липня 1918 р.); «Проект штатів Департаменту Державного Опікування» (3 вересня 1918 р.).

Однак, на жаль, значна частина підготовлених міністерством В. Любинського законів так і лишилася на стадії законопроектів. Зокрема не були ухвалені «Проект статуту МНЗ та ДО», розроблений у першій половині літа 1918 р., «Проект закону про курортні місцевості України», «Проект про вищу фармацевтичну раду» (15 липня 1918 р.), «Проект про Головну раду у справах державної опіки (17 липня 1918 р.), «Проект про Медичну раду» (14 серпня 1918 р.), «Проект про Головну санітарну раду» (12 вересня 1918 р.), «Проект розробки списків санітарно-технічного облаштування міст» та ін. Причиною цього перш за все став брак часу для їх остаточного прийняття. Адже, як свідчить аналіз архівних документів, що висвітлювали механізм розробки конкретного закону, часу його прийняття передувала кропітка підготовча робота.

Усе ж, незважаючи на це, законодавча база діяльності МНЗ та ДО була досить вагомою. Така надзвичайна увага до правового регулювання питань охорони здоров'я та соціальної опіки пояснювалася тим, що успадковане Гетьманатом законодавство Російської

імперії, на якому тимчасово ґрунтувалася діяльність Міністерства, не відповідало програмі розбудови системи охорони здоров'я Української Держави. Водночас саме у законах та нормативних актах, в тому числі і їх проектах, визначалися не лише теоретичні засади державної політики у сфері охорони здоров'я та соціального захисту, а й конкретні механізми їх реалізації.

Неупереджений науковий аналіз цих матеріалів дає підстави виокремити головні принципи, згідно із якими розбудовувалась галузь охорони здоров'я та соціальної опіки доби Гетьманату. Це, по-перше, визнання її одним із пріоритетних напрямків діяльності органів влади та місцевих самоврядувань. По-друге, забезпечення переваги загальнолюдських цінностей над класовими, національними, груповими та іншими інтересами. По-третє, визнання соціально незахищених груп тогочасного українського суспільства – дітей-сиріт, інвалідів війни, колишніх військовополонених, біженців та інших – об'єктом особливої уваги та допомоги з боку держави. По-четверте, співіснування державної, муніципальної, громадської, приватної медицини та опіки з поєднанням різноманітних джерел їх фінансування. По-п'яте, застосування широких профілактичних заходів під час подолання епідемічних, інфекційних, венеричних, професійних захворювань з обов'язковим керівництвом цим процесом з боку держави. По-шосте, використання прогресивного власного та зарубіжного досвіду у розбудові галузі охорони здоров'я та соціального захисту. По-сьоме, централізація державного управління сферою охорони здоров'я та опікування. По-восьме, налагодження контактів з окупаційними властями Німеччини та Австро-Угорщини при ліквідації епідемічних захворювань, поверненні додому колишніх полонених, біженців та ін.

Джерела і література

1. Golczewski Frank. Deutsche und Ukrainer: 1914-1939. – Paderborn, 2010. – S.298. Рецензія авторки на цю книгу: Žvanko L. Review of: Frank Golczewski, Deutsche und Ukrainer, 1914-1939, Paderborn, 2010 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 2015. – №2. – P.271-273. – Es ist elektronische Version. – Zugriffsmodus : <http://www.recensio.net/rezensionen/zeitschriften/jahrbucher-fur-geschichte-osteuropas/jgo-63-2015/2/>
2. Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – Warszawa, 2000. – S.307.
3. Дорошенко Д. І. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання. – К., 2007. – С.201.
4. Žvanko L. Der Ukrainische Staat von Hetman Pavlo Skoropads'kyj: Soziale Absicherung für die Opfer des Ersten Weltkrieges (April bis Dezember 1918) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Stuttgart (Deutschland), 2014. – Н.4. – S.532 – 563.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1035, оп.1, спр.18, арк.33-38.
6. Хорош И. Д. Первые годы развития Советского здравоохранения на Украине (1918-1920). – К., 1963. – С.23.
7. Устав общественного презрения / Свод законов Российской империи. – СПб.: Изд-во кодификационного отдела при Государственном совете, 1892. – Т.ХІІІ. – С.2-30.
8. Устав врачебный // Там же. – С.12-27.
9. Історія української конституції. – К., 1997. – С.115 – 116.
10. Там само. – С.117-120.
11. Бойко О. Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. // УІЖ. – 1997. – №6. – С.18.
12. Скоропадський П. Спогади. – К., 1995. – С.159.
13. Державний вісник. – 1918. – 26 травня.
14. Скоропадський П. Назв. праця. – С.159.
15. ЦДАВО України, ф.1074, оп.1, спр.7, арк.9зв.
16. Скоропадський П. Назв. праця. – С.170.
17. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923: В 2 т. – Ужгород, 1934, Нью-Йорк, 1954. – Т.2.: Українська гетьманська держава. – С.314.
18. ЦДАВО України, ф.1035, оп.1, спр.20, арк.21.
19. Вісник Міністерства народного здоров'я і опікування (далі – Вісник МНЗіО). – 1918. – Липень. – Ч.1. – С.1.

20. Там само. – С.109-120.
21. Там само. – С.116.
22. Там само. – С.114.
23. Там само. – С.115.
24. Там само. – С.117.
25. Там само. – С.120.
26. Там само. – С.121.
27. Там само. – С.113.
28. Там само. – С.116.
29. Жванко Л. М. Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918 р). – Х., 2017. – С.27.
30. ЦДАВО України, ф.1035, оп.1, спр.24, арк.2.
31. Там само, спр.5, арк. 30зв.
32. Там само.
33. Робітнича газета. – 1918. – 19 травня.
34. Власов П. Обитель милосердия. – М., 1991. – С.61.
35. Робітнича газета. – 1918. – 19 травня.
36. Там само.
37. Там само.
38. ЦДАВО України, ф.1035, оп.1, спр.76, арк.34 – 35.
39. Там само.
40. Там само.
41. Державний архів Харківської області, ф.304, оп.1, спр.3453, арк.115.
42. Там само, арк.164 – 166.
43. Там само.
44. Там само, арк.112.
45. Там само, ф.45, оп.1, спр.3583, арк.89; ф.304, оп.1, спр.2942, арк.42; ф.309, оп.1, спр.11, арк.245.
46. Русский голос. – 1918. – 14 июля.
47. Жванко Л. М. Всеукраїнські з'їзди діячів медицини доби Гетьманату Павла Скоропадського // Вісник Харківського державного політехнічного університету: Зб. наук. пр. – Х., 1999. – Вип.38. – С.40.
48. Там само. – С.42.
49. Там само. – С.43.
50. Там само. – С.44.
51. Копиленко О. З досвіду законотворчості УНР та Української держави // Право України. – 1995. – №5-6. – С.54.
52. Українське державотворення: Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. – К., 1997. – С.199.

ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1917-1922)

Велика війна 1914-1918 рр. викликала глибокі зміни як міжнародного характеру, так і внутрішньополітичного плану, насамперед у державах і суспільствах, охоплених революційними зрушеннями. Яскравим прикладом став величезний простір Російської імперії, на якому в 1917 році відбулося дві революції доленосного значення. Вони зруйнували стару державну систему, водночас об'єктивно порушуючи питання про статус церковної інституції в умовах нової політичної дійсності. Разом із тим, зауважимо, що церковна проблема, зокрема ідея реформування самої церкви, гостро постала ще напередодні революційних подій. Динамічні соціально-політичні процеси породжували зміну ціннісних орієнтирів суспільства, які визначали уявлення щодо найважливіших заборон, обмежень, моральних норм. Тому цілком зрозуміло, чому в умовах революційних подій 1917 року та кризових явищ, спричинених Першою світовою війною, перед серйозним світоглядним випробуванням опинилися і православна віра та церква.

Увиразнимо одну зі складових багатоаспектної проблеми – постання Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) в умовах Першої світової війни та утвердження більшовицького режиму. Аналіз взаємин більшовицької влади і УАПЦ логічно розпочати з часу утвердження обох цих структур, що припадає на останні роки Першої світової війни, облаштування повоєнного світу в 1919-1922 рр. і хвилю

революційного піднесення 1917-1920 років. На нашу думку, варто простежити не лише еволюціонування позиції, але й формування уявлення про ситуативний характер дій УАПЦ в нових постреволуційно-радянських умовах існування. Беремо до уваги, що характер взаємин радянської держави і церкви в Україні визначився лише з остаточним утвердженням більшовицької влади [1]. Водночас основну увагу під час аналізу цих відносин у пропонованій науковій розвідці зосереджено на рубіжному періодові 1917-1922 рр.

Завершення Першої світової війни і революційні події 1917 року прискорили розвиток демократичних процесів у багатьох сферах життя Російської імперії. Зокрема, було дано могутній імпульс рухові за реформування офіційної Російської православної церкви, криза якої стала доконаним фактом. Водночас демократично-визвольні тенденції в суспільстві розкрили глибокі внутрішні суперечності в середовищі самого духовенства, що з особливою гостротою виявилось в розвитку подій 1920-х років. Так, поряд із ортодоксальними прихильниками єдиної Російської православної церкви поживалися народно-демократична й обновленська течії.

В Україні мали місце як демократичний рух за церковне оновлення, відродження парафіяльного життя й обмеження самовладності єпископату та консисторій, так і боротьба за відродження українських православних традицій. Остання мала, за словами А.Зінченка, «внутрішню динаміку: національно-культурні вимоги швидко переросли у вимоги організаційного оформлення Української православної церкви» [2].

Протягом квітня-травня 1917 року пройшли епархіальні збори віруючих і духовенства, на яких по-

рушувалося питання про надання самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру тощо. В.Ульяновський наголошує, що через пасивність і фактичне самоусунення архієреїв ініціативу на зборах перебрали ліберальні групи священиків та мирян. Майже скрізь була порушена вимога широкої участі мирян і нижчого духовенства в церковному житті через систему рад та виборність духовенства з єпископом включно, що зумовлювалося значним впливом віруючих, котрі до 1917 року не брали участі в церковних з'їздах, а відтепер уносили нові віяння світського життя в церкву [3].

Сказане підтверджується вимогами постанови Полтавського єпархіального з'їзду, що відбувся 3-6 травня 1917 року: соборний устрій церкви; богослужіння українською мовою; відновлення в богослужбовій практиці давніх українських обрядів і звичаїв; будівництво церковних приміщень у національному українському стилі; створення національної духовної школи для підготовки кадрів священиків; видання православно-богословської літератури українською мовою та ін. [4].

Слід підкреслити розмаїття настроїв духовенства й мирян у підході до принципів існування церкви в нових умовах, у силу чого український церковний рух охоплював лише частину священнодіячів та віруючого люду. Відомий дослідник історії церкви В.Біднов зазначав: «Взагалі кажучи, більшість єпархіальних з'їздів на Україні віднеслася байдуже до справи відродження Української церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви» [5]. Суголосною є думка Ю.Самойловича: «Більшість духовенства пасивно приєднувалася до цих резолюцій [про автокефалію – А.К.] і після з'їздів активно діяла лише меншість його» [6].

Були випадки, коли селянські делегати на з'їздах виступали проти священників-«українців» [7]. «Селянство передусім прагнуло задовольнити свої економічні вимоги, свій споконвічний голод на землю й дуже мало цікавилось тим, чи буде українська церква автокефальною, чи ні», – зауважує Ю.Самойлович [8].

На відміну від більшості сучасних досліджень, занегажованих на показі нестримно наростаючої хвилі симпатиків руху за автокефалію від початку революції до моменту організаційного оформлення УАПЦ, В.Ульяновський чи не вперше звернув увагу на еволюцію поглядів щодо цього різних верств духовного сану й мирян. Завдяки аналізу документів серії єпархіальних з'їздів Поділля 1917-1918 років автор стверджує: «Загалом, це шлях від неймовірного сплеску демократії всупереч традиційній ієрархічності духовного стану, ігнорування єпископату до поступового повернення на позиції канонічного консерватизму й нового визнання ієрархічності Церкви та значення єпископату. Ставлення до українізації та автокефалії Церкви еволюціонувало в тому ж порядку: від визнання потреби таких кардинальних змін до їх різкого й однозначного заперечення» [9]. Якщо у квітні 1917 року з'їзди Волинської, Полтавської, Подільської та Київської єпархій виступали за українізацію церкви в розумінні церковної автономії та мови, то вже наступні з'їзди в цих єпархіях (травень-серпень) не підтримали ідеї українізації або значно обмежили її сферу [10]. На тому, що гасло української церковної автокефалії не набуло характеру широкого народного руху, наголошує А.Зінченко, зазначаючи: «Єдиної точки зору на зміст реформи церковного управління протягом весни-літа 1917 року не склалося. Автономістські та автокефалістські вимоги співісну-

вали» [11]. Акценти в бік автокефалії, на думку О. Ігнатуші, стали зміщуватися в червні 1917 року [12].

Така неоднозначність поглядів на процес реформування церковного життя і структури, хитання у визначенні позицій, на нашу думку, впливали і на весь подальший розвиток як УАПЦ, так і церковно-релігійного руху в цілому.

Крім того, слід урахувати формування національної церкви в умовах нестабільності політичних режимів періоду національно-визвольних змагань, що відразу виокремило необхідність орієнтуватися на площину взаємин (статусу та ін.) з РПЦ (з одного боку) і бачити сприйняття нової церковної структури політичними урядами (з іншого боку).

За таких обставин 23 листопада (6 грудня) 1917 року на спільному зібранні ініціативного комітету по скликанню Всеукраїнського церковного собору, відповідної спеціальної комісії Київської єпархіальної церковної Ради та «Братства Воскресіння Христа» (організувалося в Києві в травні 1917 року за участі протоієрея В.Липківського) було прийнято рішення про створення Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР). На останню покладалися підготовка і скликання Всеукраїнського церковного православного собору. У складі Ради, що налічувала близько 60 осіб, були священнодіячі-українці й ліберально налаштована інтелігенція [13].

Проголошення ВПЦР вищою владою православної церкви в Україні до скликання Всеукраїнського собору спричинило різке несприйняття новоствореного органу консервативними церковними колами, особливо ієрархами. «Такий крок був прямим перенесенням на церковне життя методів революційної боротьби політичних партій та дзеркальним відобра-

женням тогочасних змін у світському житті», – підкреслює В.Ульяновський [14]. З точки зору суто церковних законів, цю акцію виправдати й пояснити аж ніяк не можна. На думку автора, лише розгубленість ієрархії, відсутність твердої волі Київського митрополита спричинили те, що Рада існувала в церкві як нормальна структура.

У спеціальному зверненні «До українського народу» в грудні 1917 року Рада заманіфестувала свою мету: проголошення автокефалії Української православної церкви та її загальна українізація. Таким чином, відкинувши шлях компромісу, незважаючи на реальну ситуацію й настрої в церкві, ВПЦР «намагалася форсувати події та внести кардинальні зміни в найбільш консервативну інституцію й орган суспільства, де загалом мали діяти (чітко зафіксовані письмово) закони», – зауважує В.Ульяновський. Історик вважає, що діяльність Ради не була послідовною: «Вона постійно намагалася підкріпити свої вчинки схваленням єпископату й навіть самого патріарха» [15], усвідомлюючи реальне підпорядкування української церкви російській церковній владі.

23 грудня 1917 року ВПЦР за допомогою військових розпустила стару Київську духовну консисторію, призначивши нових членів на чолі з комісаром священником Павлом Пащевським. Одночасно було видане офіційне розпорядження поминати на літургії замість патріарха, митрополита й чужої влади – свою «Боголюбиву і Богохраниму державу Українську, її найвищу духовну владу – Всеукраїнську Церковну Раду та українське військо» [16]. Таким чином, фактично встановилося церковне двовладдя, суголосне загальному політичному розвитку подій (два центри влади в Україні наприкінці 1917 року). 23 грудня

1917 року ВПЦР звернулася до православного українського народу із закликом підтримати Центральну Раду в боротьбі проти російських більшовиків. Це було перше оприлюднене вираження ставлення прихильників автокефальної течії до більшовицького режиму.

Отже, з перших кроків свого існування ВПЦР, виступаючи за реалізацію ідеї автокефалії Української церкви, була змушена рахуватися з кількома чинниками: по-перше, визначення взаємин із традиційною РПЦ; по-друге, врахування настроїв церковного люду в Україні (зокрема, наявність течії автономістського спрямування); по-третє, адаптація до нових політичних умов (співіснування з новими політичними режимами).

Несподіваним чином майже збіглися в часі формування ВПЦР, котра обстоювала гасло автокефалії, і перше утвердження більшовицької влади в Україні. Починалося співжиття цих двох структур із протистояння. Однак, так само неочікувано другий прихід більшовиків до влади в Україні (січень, 1919 року) кардинально змінив ситуацію у взаєминах більшовицької держави і створеної у квітні того ж року другої Всеукраїнської православної церковної ради. На той час обидві структури пройшли суттєвий, насичений подіями шлях до визначення власних позицій. Політика радянської влади щодо церкви була декларована урядовим актом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Результатом автокефальних змагань став оголошений урядом УНР Закон про автокефалію Української церкви від 1 січня 1919 року.

Однак, через погану поінформованість і напруженість політичної боротьби акт про церковну автокефалію не набув широкого розголосу. Згадуючи ті по-

дії, міністр культів І.Огієнко писав, що, хоча акт мав бути оголошений у всіх церквах, насправді «в церкві ніхто про цей акт величезного значення й слова не сказав, бо ніхто в цій справі не звертався до церкви» [17].

Як не парадоксально, відновлення більшовицької влади на переважній частині України на початку 1919 року і заманіфестовані принципи радянської держави щодо церкви створили до певної міри сприятливу ситуацію для українських автокефалістів. Згідно з Декретом про відокремлення церкви від держави храми і церковне майно переходили у власність останньої і передавалися в користування релігійних громад на договірних умовах (у разі реєстрації статутів конкретних релігійних організацій владними структурами). Таким чином, прихильники українського автокефального руху отримували можливість нарівні з іншими релігійними угрупованнями створювати власні об'єднання, одержувати в користування храми і культове майно, які ще донедавна були монопольною власністю Російської православної церкви.

У березні 1919 року почалася організація українських православних парафій [18]. У Києві та його околицях церковний рух одразу набрав організованих форм: людність почала засновувати на кшталт стародавніх братств українські парафії, які потім об'єдналися в спілку. Остання для керування церковними справами утворила ВПЦР, котра й інформувала про це українських православних [19].

ВПЦР вважала себе лише тимчасовим вищим церковним органом до скликання Всеукраїнського церковного собору з представників українських парафій. Однак, за твердженням В.Липківського, перші кроки цієї організації були доволі скромними, оскільки вона не бажала поривати традиційних зв'язків із єписко-

патом. На Великдень ВПЦР звернулася до єпископа Назарія, який тоді правив Київською єпархією, за дозволом відправи служби Божої в Софіївському соборі, «з читанням Євангелій українською мовою» [20]. Після відмови єпископа Рада склала свій статут і звернулася до більшовицької влади з проханням його реєстрації і передачі у користування храму [21].

Децо порушуючи хронологію викладу, принагідно зауважимо, що «коливання» представників автокефального руху (перш за все, діячів ВПЦР) з огляду на складність процесів національно-церковного руху на початку 1919 року ще можна пояснити. Але ці «коливання» і постійний намір заручитися підтримкою від патріархальної церкви будуть тривати і далі, принаймні до подій 1921 року [22]. З іншого боку, пошук порозуміння з владою (більшовицькою) теж не видається випадковістю. Про це свідчить позиція автокефалістів упродовж усього періоду національно-визвольних змагань: прагнення легалізувати церкву за умов панування будь-якого режиму. Тому, на нашу думку, з позиції прихильників Української автокефальної церкви всі подальші кроки щодо налагодження свого існування в умовах радянської влади в Україні виглядали цілком закономірними. Проблема полягала в лінії держави, яка визначила вектор богоборчого, антицерковного і антирелігійного курсу.

Особливість розвитку подій в Україні полягала ще й у тому, що УАПЦ мусила постійно координувати власні дії з огляду на її взаємини з РПЦ, причому не лише в канонічно-догматичному сенсі, а й з огляду на симпатії релігійної спільноти. Новостворений керівний орган направив «Меморандум уповноважених парафій УАПЦ у м. Києві» до голови РНК УСРР Х. Раковського, в якому висловлювалися привітання

з нагоди відокремлення церкви від держави і готовність взяти порядкування справами у свої руки, закладаючи на підставі закону перші парафії. Копію документу було надіслано до Київського губревкому з привітанням закону від 18 січня 1919 року як «найбільш удосконаленої форми взаємовідносин Церкви й держави» та запевнення в тому, що «українські православні парафії організуються на підставі нових статутів», одержавши офіційний дозвіл на свою діяльність [23].

З цього часу розгортається активна робота нової ВПЦР. Перш за все, Рада дбала про організацію українських парафій. Після реєстрації статутів у травні-липні 1919 року Київський губвиконком задовольнив клопотання парафіян про передачу храмів і культурного майна новоствореним українським громадам [24]. Крім того, ВПЦР убачала своїм завданням «всяку допомогу і благовісницьку і інструкторську всім, що бажали ... утворити укр[аїнську] парафію, керівництво уже відкритими парафіями, придбання українського духівництва і переклад служб Божих на рідну мову» [25]. Однак, В.Липківський зауважив, що на той час ВПЦР усе ще не прагне до розриву зв'язку з єпископатом [26]. Одержавши від влади в користування Миколаївський собор на Печерську (фактично заручившись фактом «легітимізації» з боку державної влади), делегація від ВПЦР «йде-таки до єпископа Назарія просити благословення на першу відправу Богослужіння в українській парафії в храмове свято собору 9 (22) травня 1919 року» [27].

Знову, як це не парадоксально, поблажливе ставлення більшовицької влади до українських парафій своєрідним чином спричинило «порозуміння» ВПЦР і керуючого Київською єпархією єпископа. Попри

обурення і гнів на українців («що вони без його благословення взяли Микільський собор, що хоч за сучасними законами це є державне майно, але за церковними законами православні без благословенства свого єпископа не повинні робити нічого» [28]), саме тому, що влада уже віддала українцям храм, «Назарій скрипя серце мусів благословити відправу, але з тим, щоб поминали московського патріарха Тихона і щоб уся служба проводилася слав'янською мовою». Українською дозволялося прочитати лише Євангелію. Однак «ВПЦР зробила вже до цього благословенства свою поправку», і 9 (22) травня 1919 року відбулася перша урочиста служба першої української парафії, яка викликала «надзвичайне зацікавлення» [29].

Передача Андріївського та Софіївського соборів автокефалістам викликала обурення єпископа Назарія, котрий вимагав від більшовицького радянського уряду переглянути справу про передачу храмів, вважаючи рішення незаконними [30].

Але, попри реєстрацію статутів і вирішення майнових питань на користь прихильників автокефалії, більшовицька влада активно використовувала засоби «червоного терору» щодо церковнодіячів. «Страшний кривавий бенкет комуністичного молоха прокотився тієї весни по Україні, – зазначав протопресвітер Д. Бурко. – Він особливо був лютий на Київщині та Поділлі» [31]. У Богодухові на Харківщині червоноармійці розстріляли священника М. Ткаченка; у Чернігові замучили протоієрея В. Єфимовського; на станції Боярка на Київщині розстріляли священника О. Тихорського. 21 березня 1919 року під час кривавої розправи над українською інтелігенцією розстріляли двох священників у Вінниці, 23 березня – священника містечка Красне на Поділлі [32]. Тоді розправи

над священнослужителями здійснювалися скоріше за соціальною належністю жертв, ніж за конфесійним забарвленням, що відповідало загальному більшовицькому курсові на досягнення стратегічної мети – знищення церкви та її служителів. Власне й у самому церковно-релігійному середовищі ще тільки зароджувалося усвідомлення національно-орієнтованої конфесійної належності.

Але політичні обставини змінилися – наприкінці серпня 1919 року до Києва вступили війська Директорії. Змінилася й «орієнтація» ВПЦР, яка в ті дні звернулася з відозвою до українців, де зокрема говорилося: «Коли Ти, Народе Український, не послухаєш своїх проводирів і не станеш об'єднано в обороні твоєї Вітчизни, то плакатимеш у московській неволі...» [33].

Невдовзі Київ захопив генерал Денікін, разом із яким прибув до міста митрополит Київський Антоній (Храповицький), відомий консервативними антиукраїнськими поглядами. Серед перших заходів керованої ним єпархіальної влади було припинення всіх новацій у православній церкві, які сталися за часів Директорії й радянської влади. Духовною консисторією було розіслано до благочинних указівку про неприпустимість проведення богослужінь з українською вимовою. Приписувалося повернутися до церковного листування російською мовою, вимагалось, аби на всіх службах поминали «Богохранимую Державу Российскую» [34]. Було навіть створено спеціальну слідчу комісію для розгляду справ автокефального духовенства, котре звинувачувалося в «протизаконних діяннях» [35]. Самі парафії, що були засновані навесні-влітку 1919 року на засадах національно реформованої церкви, ліквідовувалися. На 13 київських священників (клір Співки українських

православних парафій) накладалася заборона у священнослужінні, а відсутнього на той час у Києві протоієрея В.Липківського митрополит Антоній віддав під суд. Серед віруючих і духовенства були проведені арешти [36].

«Під час денікінської навали, – писав В. Липківський, – деякі з українських церковних діячів мусли вийти з Києва і прибули до Кам'янця – Подільського, де ще трималася українська влада (Директорія). Туди разом з нею виїхала і президія Кирило-Мефодіївського братства, що вся була з урядовців» [37]. Хоча реальна влада Директорії обмежувалася Поділлям, протягом осені 1919 року в Міністерстві віросповідань було підготовлено цілу низку законопроектів та постанов, які мали на меті завершити створення автокефальної церкви в Україні. Про характер роботи відомства свідчать «Протоколи засідань Ради Міністра ісповідань УНР» [38]. Звернемо увагу на важливу деталь: обмірковуючи питання про утворення вищої церковної влади, учасники засідання (митрополит І. Огієнко, протоієрей Є. Сіцинський, В. Липківський, священники М. Крамаренко, П. Погорілко, професор Біднов, В. Чехівський, О. Неселовський, П. Мороз, Г. Левицький) підтримали ідею І. Огієнка про створення Синоду, підкресливши: «При умовах теперішнього часу акт про утворення Вищої церковної влади повинен виходити від Вищої Державної влади» [39]. Цей сюжет становить інтерес у контексті дослідження з огляду на певну суперечливість декларування церковної самостійності-автокефалії та прагнення до одержавлення церкви (хоча, зрозуміло, це був до певної міри вимушений крок з огляду на розвиток національно-визвольного і національно-церковного руху). З іншого боку, навіть після зміни політичної

ситуації – повернення більшовицької влади наприкінці 1919 року, попри декларації церкви про відокремлення від держави, вона прагнула порозумітися з державою.

Тим часом на всій території «звільненої Росії» денікінський та врангелівський режими вимагали відновлення унітарної в межах колишньої Російської імперії православної структури. У «Відозві» Тимчасового Вищого церковного управління на Південному заході Росії, за яким визнавалася вся повнота церковної влади [40], до православного населення (1919 рік), за підписами єпископа Таврійського та Сімферопольського Дмитрія, архієпископа Полтавського та Переяславського Теофіла та єпископа Севастопольського, керівника військово-морського духовенства Щавельського, йшлося про «богovidступництво багатьох, послаблення духу ревності до віри православної», поширення «духу бунтарської сваволі», «засліплення брехливим ученням синів темряви», «братоненависть», «злобливу партійність», закликалося до повернення «Богом утвореної» монархічної влади і «єдиної батьківщини» [41].

Такий перебіг подій 1919 року не лише свідчить про складність суспільно-політичної ситуації, процесів політичної боротьби, але й наводить на думку про неоднозначність подій, котрі відбувалися в «розшматованому», «розтерзаному», «розбурханому» суспільстві. Життя вимагало ідентифікації не тільки національно-політичної, але й суспільно-світоглядної, релігійно-конфесійної, персонального позиціонування від кожного.

Зважимо й на те, що надзвичайно швидка калейдоскопічна зміна урядів із відповідним національно-політичним забарвленням розхитувала маятник ко-

ливань і в самій церкві (як структурі і соціальному організмові). Наміри і дії більшовицької влади щодо усунення (в подальшому – знищення) церкви лише посилили на початку 1920-х років конфліктогенний чинник у церковному середовищі.

У грудні 1919 року більшовицькі війська витіснили білогвардійців із Києва. «Разом з денікінцями з Києва зник і митрополит Антоній, не встигши перевести суду над українським духівництвом, ні навіть зняти з нього заборону служби Божої», – писав В. Липківський [42]. Останній факт важливий з огляду на те, що згідно з церковними канонами заборону мав право зняти тільки той єпископ, який її наклав. Таким чином, «українські панотці опинилися під офіційною заборonoю і фактичним благословенством єпископа Назарія» [43], який знову став керуючим Київською єпархією.

Уже в грудні українським парафіям більшовицькою владою було повернуто церкви, що перебували в їхньому користуванні перед наїздом денікінців. Незабаром українським громадам було передано владою нові храми – Іллінську, Петропавловську на Подолі, Троїцьку при Кирилівській лікарні церкви. Перші українські церковні осередки стали виникати і на периферії [44]. Поширення громад на теренах України викликало необхідність перетворити Спільку українських парафій, керівним центром якої була ВПЦР, на всеукраїнську організацію. 5 січня 1920 року статут Всеукраїнської спілки православних парафій було зареєстровано Київським губ ревкомом [45] (27 липня того ж року реєстрацію статуту було поновлено [46] з поверненням більшовицької влади в Київ після радянсько-польської війни). «Так українська православна церква здобула собі легальний стан існуван-

ня в українській радянській державі», – констатував В. Липківський [47].

За подібними типовими статутами в 1920 році були засновані українські парафії в Кам'янці-Подільському, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Катеринославі [48]. Водночас мав місце і такий факт: парафії українізувалися, навіть реєстрували відповідні документи, але з різних причин виявлялися дуже часто недієвими [49].

Поряд із парафіями виникали українські духовні братства. Так, на Полтавщині, за свідченням К. Кротевича, Українське церковне братство постало вже наприкінці 1919 року [50] (за іншими даними – у березні 1920 року [51]).

Організуючи українське національно-церковне життя на засадах окремого статуту Співки українських церковних парафій, ВПЦР усе ж «не хотіла поривати зв'язків й з російським єпископатом на Україні», – зауважує В. Липківський [52]. Це яскраво продемонструвала ситуація навколо Софіївського собору і відправи служби Божої напередодні Великодніх свят, що призвела до конфлікту між прихильниками автокефалії і єпископатом [53]. Залучена до розв'язання суперечки за володіння храмом більшовицька влада стала на бік автокефалістів, наказавши голові ВПЦР «негаймо перевести українську парафію в великий Собор». Однак, навіть після цього ВПЦР не вдалася до рішучих кроків; навпаки перед службою на Благовіщення представники ради «все ж пішли до Назарія за благословенством», але він їх не прийняв. Відправа в соборі відбулася, але українські священики так і не знали, чи єпископ Назарій здійснив погрозу заборонити їх у службі Божій, чи ні. «На другий день Великодня після служби представники парафій і ВПЦР з

народним хором пішли вітати єпископів з святом, – пише В.Липківський, – і прохати їх, щоб ради свята відклали свій гнів на українців, вони ж нічим не винуваті, лише свого добиваються» [54].

На таку нерішучість і невизначеність позиції ВПЦР указував згодом і архієпископ Антонін (Грановський) [55]. Аналіз подій і позиції ВПЦР дає підстави погодитися з оцінкою представників самої ради, які, опинившись без власного єпископату, в пошуках виходу із ситуації, у січні 1921 року визнавали: «Не наша вина, що сучасний Київський єпископат повернув нашу працю на шлях революційний» [56]. Цим справді революційним рішенням стала ухвала пленуму ВПЦР 5 травня 1920 року про автокефалію Української православної церкви [57], прийнята як відповідь на розпорядження керуючого Київською єпархією єпископа Назарія (30 квітня 1920 року) про заборону українському духівництву відправляти служби Божі [58]. Документ ВПЦР однозначно проголошував: «Вважати Українську Православну Церкву звільненою від московської зверхності – автокефальною (незалежною) і соборноправною». Православну людність діячі автокефалії закликали «поставитись з належною свідомістю до всього, що подіялось, і підтримувати Всеукраїнську Православну церковну Раду, як в її боротьбі з ворогами Церкви, так і в великій роботі по відбудуванню всього церковного устрою»; «ніяких розпоряджень єпископату, представника московської духовної влади, українські парафії і причти не повинні виконувати і ні в які стосунки з ним не входити». Для вирішення всіх справ українським парафіям належало звертатися винятково до ВПЦР [59].

І.Власовський цілком слушно порушив питання: чому церковні діячі, згуртовані в другій ВПЦР, вда-

лися до проголошення автокефалії Української церкви 5 травня 1920 року, а не оперлися на вже проголошену автокефалію законом державного уряду УНР від 1 січня 1919 року? «Адже з погляду церковно-правового, – розмірковує автор, – державний закон УНР ..., а також і заходи після цього державної влади про визнання цієї автокефалії, найперше Царгородською патріархією, мають куди більше значення, ніж проголошення автокефалії Української Православної Церкви ВПЦРадою 5.05.1920 року». На думку автора, одна з причин лежить у площині політичної безпеки: «більшовицька влада в Україні могла відразу закинути ВПЦРаді контрреволюційність в користанні з закону УНР, тим більше, що закон 1.01.1919 не стояв на засаді відокремлення Церкви від держави» [60]. Полемізуючи з приводу оцінки акту 5 травня 1920 року, А. Зінченко зауважує, що І. Власовський не враховує потужного чинника – популярності серед українського православного люду ідеї автокефалії. До того ж не слід забувати, що влада УНР на початку 1919 року охоплювала лише частину Поділля. А. Зінченко робить припущення, що скептична оцінка І. Власовським акту 5 травня 1920 року найімовірніше відображала погляд повоєнного керівництва УПЦ в США, яке недооцінювало досвід і реформаторське значення УАПЦ 1920-х років [61]. Солідаризуючись з істориком, скажемо, що проголошення цього акту 1920 року було в ряду діянь, наслідком яких стало створення УАПЦ.

Після виголошення вищезгаданого листа про автокефалію Української церкви (6 травня 1920 року в Софіївському соборі) 7 травня Київ зайняли війська УНР і союзної Польщі [62]. Ю.Самойлович пише, що 23 травня з нагоди дня народження С.Петлюри «по

всіх церквах правили врочисті служби та молебні», цей день Українською церквою було проголошено національним святом, а в Софіївському соборі «правив увесь цвіт українського духівництва на чолі з В.Липківським, що в палкій промові вітав С.Петлюру й воскресіння України» [63]. Автор посилається на видання «Україна» від 29 травня 1920 року (№ 104). Але, на нашу думку, це питання досі потребує подальшого вивчення, оскільки нами віднайдено документ, датований 17 травня того ж року за підписом голови ВПЦР і секретаря. У ньому, зокрема, йдеться (цитуюмо в оригіналі): «До пана Комісара м. Київа. ВПЦР в суботу 22/9 травня б.р. на Миколу улаштує урочистий церковний хід до Собору св. Миколая на Печерську з усіх Українських храмів м. Київа, згідно з постановою ВПЦР вважати день Св. Миколая Всеукраїнським національним святом з урочистою відправою Божої служби в пам'ять роковин першої української відправи у Миколаївському Соборі. Повідомляючи про це, Церковна Рада прохає повідомити її, чи не мається яких перешкод до улаштування зазначеного церковного ходу, з Вашого боку» [64].

Якщо до оповіщеного було внесено певні зміни, то нам принагідно про це не відомо. Цікаво, що саме В.Липківський доволі непевно згадує про цей період або навіть оминає його. Документ від 13 травня 1920 року свідчить про пропозицію ВПЦР Київському губерніяльному комісарові «направити на посаду Комісара по релігійних справах д. Івана Сергійовича Приймака-Приймачевського, яко віддану Церковній Раді людину досвідчену у місцевих церковних справах» [65].

30 травня 1920 року в Києві відбувся з'їзд усіх українських парафій Києва і суміжних місцевостей,

на якому близько 200 делегатів схвалили акт проголошення автокефалії Української православної церкви від 5 травня [66].

Однак несподівано доля послала новий виклик ВПЦР. 12 червня 1920 року Червоні війська знову здобули Київ, як виявилось, на постійно. На нашу думку, доволі колоритним є документ Ради, датований наступним днем – 13 червня, а саме – заява ВПЦР до Київського губревкому, котра містить кілька сюжетних ліній. По-перше, восхваляється більшовицька влада з перерахуванням усіх благ, дарованих останньою Українській церкві. «Історія української православної церкви на віки занотує той безперечний факт, що українська церква мала змогу розпочати своє відродження і оновлення тільки під час Радянської Влади, яка проголосила закон про відокремлення церкви від держави, а тим самим і про передачу церковної справи виключно самодіяльності віруючого народу», – проголошував документ [67]. Друга складова – виправдання своєї діяльності за нетривалий час відсутності більшовиків у Києві. Зазначалося, що «Польсько-Петлюрівська влада, яка прийшла на початку травня б.р. на Україну, намагалась взяти в свої руки й церковні справи, поставившись гостро вороже до ВПЦР і напрямку її діяльності». Окрім того, «передбачаючи з боку деяких впливових кіл чорносотенного духівництва і реакційно-буржуазних елементів київського громадянства негативне відношення до праці київської губерніяльної церковної ради в справі ліквідації старорежимних церковних установ і утворення революційним шляхом нових», саме тому ВПЦР «намагалась аби губерніяльним комісаром справ релігійних було призначено її представника» [68]. Третя складова – сподівання на доброзичливе ставлення і

підтримку радянською владою діяльності ВПЦР, «яко православного органа революційної української православної церкви [підкреслення наше – А.К.] в справі знищення старорежимних церковних установ» [69]. 28 червня 1920 року Рада пропонує конкретний план революційних дій: «На гадку ВПЦР, необхідно, аби Губерніальним Революційним Комітетам було видано наказа: 1) про скасування всіх старорежимних релігійно-громадських і церковних організацій, заснованих при царському режимові і інших буржуазних владах» [70]. Наголос на революційності свого утворення і його характеру, вочевидь, з точки зору Ради, мав додати дивідендів її існуванню з боку (такої ж революційної) влади. Намагаючись пояснити лінію поведінки ВПЦР, її мімікрування в умовах зміни політичних режимів, можна припустити, що, не маючи власної ієрархічної структури, певного статусу і канонічного ствердження, діячі Української церкви не могли ігнорувати політичний спектр розвитку подій. Адже, окрім необхідності структуруватися, залишалася ще глобальна проблема поширення ідеї і розгортання руху за автокефалію церкви.

Перш за все, поставала задача створення власного єпископату. ВПЦР покладала особливі надії на Полтаву, де єпархію очолював архієпископ Парфеній (Левицький). Останній співчував українському церковному рухові й сам був його діяльним учасником у часи російської революції 1905-1907 років [71]. Після інтенсивного листування з Парфенієм («аби архієпископ взяв Українську автокефальну церкву під своє духовне керівництво») і безпосередніх переговорів із ним у Полтаві делегації ВПЦР на чолі з М.Морозом у серпні владика погодився очолити українські парафії, що входили до складу заснованої в Києві Спіль-

ки православних парафій [72]. Попри вагання, певні сумніви, нерішучість, а почасти – і непослідовність архієпископа [73], все ж, за оцінкою В.Липківського, головна мета була досягнута: «Українська автокефальна православна церква здобула собі єпископа, який у той скрутний час висвятив більше 30 священників» [74].

Звістка про те, що Парфеній очолив УАПЦ (його стали поминати на богослужіннях в українських парафіях як «всеукраїнського» архієпископа), сприяла поширенню українського церковного руху. Почали відкриватися українські парафії в містах – Житомирі, Чернігові, Кам'янці, Вінниці, Одесі, Миколаєві, Херсоні, і по багатьох селах, особливо на Київщині. Розгорнулося видавництво україномовних богослужбових книг («Часословець», «Требник», «Молитовник», «Літургія Іоанна Золотоустого») [75]. Причому, зауважує І.Власовський, богослужбові книги пощастило видати в націоналізованих радянською владою друкарнях. У той же час влада відхилила подане ще на початку 1920 року прохання ВПЦР про друк двотижневого часопису «Українська церква», який би мав інформувати українські православні парафії про стан церковних справ [76].

Активізація національно-церковного руху спричинила необхідність рефлексії українського суспільства, вихованого здебільшого на традиційно-консервативних релігійних уподобаннях. Тому динаміка розвитку автокефального руху в різних регіонах була не однаковою. З іншого боку, було доволі складно зробити однозначний вибір на користь прихильників нової релігійної течії, хоча, можливо, і суголосної революційному часові.

Виявляючи розгубленість і втрату традиціоналіст-

ського світоглядного простору, парафіяни констатували: «Ми... не знаємо, кому тепер вірити» [77].

Хоча загалом релігійна проблема для пересічних громадян у буремні роки національно-визвольних змагань не стала пріоритетною. Навіть серед священнослужителів процеси реформування в церкві були не до кінця зрозумілими. Якщо в подальшому на визначення позиції чи лінії поведінки духівництва впливало державне нормування відносин із церквою, то до кінця 1920 року в Україні це корелювання з боку більшовицької влади.

Інструктори ВПЦР з українізації православних парафій констатували доволі характерне сприйняття процесу на місцях. Так, у селі Дідівщина Сквирського повіту на Київщині священник (згідно зі звітом інструктора) «широ співчуває справі організації ... української православної парафії, але якби, – каже, – був якийсь офіційний наказ про це від вищої духовної влади, себто від українського єпископату, то зараз же він служив би в церкві на українській мові». Далі уповноважений пояснює: «Боїться він дуже ще й того, щоб його не усунуто було з посади при нашій владі» [78].

Доволі виразним, на наш погляд, є таке свідчення документа: «Пан-отці взагалі не знають, що їм робити, кого слухати: або зріктись Єпископа Назара і через це у майбутньому при якійсь іншій владі залишитись без посади пан-отця, або зріктись пропозиції прийняти посаду пан-отця в українській парафії і через це залишитись посади пан-отця при існуванні Всеукраїнського Єпископату» [79]. Така невизначеність позиції духовенства була досить типовим явищем [80]. Револьюційний час став непротим випробуванням для багатьох представників духовенства. Тому утворення в

1920-х роках значної кількості релігійних організацій було закономірною «відповіддю» на «виклик» революційного часу.

Ставлення селян до українізації теж було не однозначним: «У цьому селі [Дідівщина – А.К.] більш-менш освічених знайдеться осіб 30, які прихильно ставляться до організації українських парафій, але вони бояться, що останнє населення може й зовсім не допустити п[ан] о[тця]] до відправи Божої служби». Були й такі, що бажали, аби промову в церкві виголошували українською, а службу Божу правили слов'янською мовою. Подекуди лунали й такі твердження від населення: «Ми не можемо молитись на тій мові, на котрій звикли лаятись». Інші стверджували, що «в цій справі ми зробимо так, як скаже нам наш батюшка» [81]. «Учительство, хоч і співчуває церковному рухові, але воно взагалі дуже залякане й ініціативної участі не хоче брати», – свідчив вище цитований доповідач, правда, наводячи й інші твердження [82].

Не випадково ВПЦР у грудні 1920 року констатувала: «Значний контингент священників ... чи то через брак свідомості, чи то через нерозуміння дійсного стану речей, ще й досі стоїть осторонь, ніби чогось вичікуючи» [83]. Іноді священники відмовлялися українізувати парафії всупереч бажанню парафіян, не визнаючи канонічним сучасне становище церкви (наприклад, у селі Веприк на Київщині, в грудні 1920 року [84]). Нерідко вони вагалися приймати рішення, боячись взяти особисту відповідальність, а й втратити посаду [85].

З іншого боку, доволі показовим є розгляд проблем українізації церкви представниками громадських та державних установ, які прагнули «революціонізувати» не лише суспільно-політичний лад, але й цер-

ковний устрій. Так, у «Резолюції по справі релігійній» Київського повітового з'їзду комнезамів (30 серпня 1920 року) констатувалося (з огляду на колорит документів подаємо текст повністю): «Визнаючи необхідним повне відокремлення церкви від держави і повну волю віри, з'їзд вважає, що для цілковитого знищення серед нашої людності різних перешкод, котрі стоять на шляху соціалістичної свідомості населення і тримають його в духовній темряві, потрібно, аби всі старі попи, які виховані в умовах капіталістичного і чорносотенного ладу і в цей час значно перешкоджають напрямку радянської влади і провоцїрують її серед населення, були негайно замінені людьми, котрі, обслуговуючи духовні потреби населення, не провоцїровали би радянської влади, при чому з'їзд вважає також потрібним, аби служба Божа по всіх церквах повіту провадилась на українській мові, як найбільш зрозумілій для населення» [86]. Логіка міркувань представників з'їзду доволі зрозуміла: раз знищено стару владу, старий режим і стару імперію, значить, треба служити новій владі, для чого потрібні зміни в духовній сфері: церква повинна стати радянською, такі ж потрібні священнослужителі. Їх новою характеристикою, своєрідним ідентифікаційним кодом має слугувати українська мова богослужіння. Нагадаємо принагідно, що саме в цей час на сторінках центральної більшовицької періодики точилася дискусія: чи потрібна «радянська церква»?

29 листопада 1920 року на з'їзді сільських комнезамів Пустовойтівського повіту Київщини прийнято ухвалу (правопис збережено): «Зважаючи на те, що по деяких селах сидять на посадах отці й дяки ставленики ще царської влади, котрі сіють ворожнечу й темряву серед люду, ... ставляться вороже до народ-

нього духу і українізації церков, чим підривають закріплення народної влади, – подбати, щоб такі люде були негайно усунені зі своїх посад і на їх місця обрані особи, відповідаючі своєму призначенню, і котрі були б дійсними духовними учителями своїх парафіян». Пропонувалося звернутися до повіткомів з проханням про скликання з'їзду комнезамів, щоб обговорити питання про українізацію церкви в Канівському повіті [87].

Досить показовим є ще одне тогочасне повідомлення: «21-23 листопада [1920 року – А.К.] відбувся з'їзд представників 15 церковних парафій Канівщини і суміжних повітів і 5 різних громадських та державних установ... Ухвалили послати привітання Українському Радянському Уряду та Всеукраїнській Православній Церковній раді» [88]. У липні того ж року повітовий з'їзд учителів Чигиринського повіту Київщини ухвалив звернутися до повітових ревкому та відділу народної освіти з проханням не чинити перешкод у справі українізації церков, а, в разі необхідності, надавати допомогу в цій справі [89]. Рішення про українізацію парафій виносилися на раді повітових зібрань вчителів. Проте були й зворотні випадки [90].

Рух за українізацію православних парафій здобував усе більше прихильників. За даними керівного українського автокефального центру, на початку 1921 року Всеукраїнська спілка православних парафій об'єднувала 42 окремі утворення Київщини, Поділля, Полтавщини, Чернігівщини та інших губерній України і чотири благочинства в повному складі [91]. До квітня українські парафії заснувалися в Херсоні і Харкові [92].

Кількісне зростання релігійних осередків вимага-

ло організації їх управління, узгодження богослужбової та обрядної практики, створення ієрархії тощо. Ці питання були в компетенції лише Всеукраїнського церковного собору. Етапними в його підготовці мали стати регіональні з'їзди. Протягом березня – початку травня 1921 року вони відбулися на Білоцерківщині, Звенигородщині, Липовеччині, в Київському повіті та ін. [93]. Зібрання розпочиналися привітанням на адресу уряду Української СРР: «Вітати Радянську владу за видання закону про відокремлення церкви від держави, котрий забезпечує дійсну волю віри в Українській Соціалістичній Радянській Республіці і надає людині можливості порядкувати своїми церковно-релігійними справами так, як вона сама бажає» [94]. Ухвали передсоборних з'їздів свідчать про проведення останніх за єдиним порядком денним [95], що показує наявність керівного центру, яким була ВПЦР. Гадаємо, саме остання ініціювала такий сценарій зборів і обов'язкові привітання на адресу діючої влади.

Досить типовими є й революційний характер окремих ухвал та радикальні вимоги делегатів («українізацію парафій проводить в життя негайно», «православна людина негайно бере керівництво церковними справами до своїх рук» тощо).

Попри прийняті Українським Священним Синодом (Собором єпископів) 12-15 лютого 1921 року ухвали про дозвіл в українських храмах читання богослужбових церковно-слов'янських текстів з характерним для української мови наголосом, а також використання українських перекладів Євангелія та виголошення проповідей українською мовою «де того побажають парафіяни» [96], прихильники автокефалії з ініціативи ВПЦР скликали єпархіальний православ-

ний церковний з'їзд (собор) Київщини, що відбувся 22-26 травня 1921 року. Він за представництвом і змістом прийнятих ухвал насправді вийшов за рамки єпархіального. Собор декларував цілковиту лояльність автокефального руху щодо існуючого політичного режиму, дякував владі за декрет про відокремлення церкви від держави [97].

Прихильники автокефалії, спрямовуючи свої дії на оновлення церковного життя, вдавалися до ряду радикальних рішень. Зокрема, внаслідок «канонічної церковної революції» мало бути запроваджено всенародну соборноправність на зміну єпископському самодержавству в церкві. З останнього випливали запровадження рівності єпископату, парафіяльного духівництва та мирян у керівництві церковними справами, виборність єпископів і їх підзвітність церкві і т. п. Собор Київщини визначив головні підвалини майбутнього церковного устрою: незалежність (автокефалія), відокремлення від держави, всенародна соборноправність і вживання при відправах Божих служб рідної мови, обрядів і звичаїв [98]. Наголошувалося, що Українська церква «має повне право і історичне і канонічне на автокефалію, на ґрунт якої фактично вже стала». Тому для організаційного оформлення УАПЦ травневий собор ухвалив скликати 1(14) жовтня 1921 року в Києві Всеукраїнський православний церковний собор, який мав «закріпити революційні здобутки ... в церковному устрою» [99].

Маючи гостру потребу у власному єпископаті, попри відсутність на з'їзді архієпископа Полтавського Парфенія (Левицького) і московського єпископа Антоніна (Грановського), на яких автокефалісти мали найбільші надії [100], церковний собор Київщини од-

ноголосно обрав на посаду митрополита Київського архієпископа Парфенія, а його заступником – єпископа Антоніна [101]. Водночас делегати проголосували за обрання кандидатів на єпископів Київщини [102], покладаючи на ВПЦР завдання сприяти їх висвяті та підготовці кадрів для причетів українських парафій [103].

Революційно-радикальний характер мали ухвали Собору «Про церковні догмати й канони», в яких зазначалося: «Визнати, що церковні канони (крім догматичних), які утворило минуле церковне життя, згідно з вимогами свого часу, церква може змінювати, а також перетворювати їх і утворювати для себе нові канони, згідно з вимогами нового життя». Це давало підстави «вважати всі ті засоби, яких на підставі старого канонічного церковного устрою вживають старорежимні керівники церкви для боротьби з українським церковно-визвольним рухом, недійсними і нікчемними» [104]. Отже, ставали нечинними заборонні санкції, накладені тихонівськими єпископами. Доцільно підкреслити, що за реформування церкви, зокрема сфери канонічних положень виступали й російські прихильники оновлення церкви – оновленці, що дає підстави твердити про закономірність розвитку руху за оновлення традиційної консервативної православної церкви [105].

Безумовно, подібні ухвали Собору неминуче вели до загострення відносин поборників незалежності української церкви з ієрархією та управлінськими структурами РПЦ.

Звертають на себе увагу й підкреслено революційний характер і тон окремих ухвал травневого з'їзду, які суголосні декретам радянської влади. Особливо яскраво це простежується на прикладі ухвали «По

питанню про здійснення справжнього народоправства в церкві» [106], в якій зазначалося (правопис збережено): «Українська православна людність має право й повинна, не ждучи ні відкіля ніяких розпоряджень, негайно взяти порядкування церковно-релігійними справами до своїх рук і організувати церковні відправи Божих служб на українській мові, на підставі благословенства Божого і апостольського». Оголошуючи скасованими всі російські царсько-режимні церковні установи (приходські ради, благочинія, єпархіальна канцелярія тощо) на Київщині, з'їзд пропонував побудову організаційної структури новостворюваного об'єднання [107] у відповідності з поширеним на той час у країні принципом громадсько-політичного життя та державного устрою – системою Рад. Ще 1922 року професор І.Сухоплюєв, аналізуючи церковний устрій УАПЦ, зауважив, що остання «є ніби копією Радянського державного устрою», а саме: «Всеукраїнському з'їзду Рад відповідає всеукр[аїнський] ц[ерковний] п[равославний] собор. Президії ВУЦВКу відповідає президія в[сеукраїнської] п[равославної] ц[ерковної] ради. Сесіям ВУЦВКу (пленуму ВУЦВКу) відповідають великі собори в[сеукраїнської] п[равославної] ц[ерковної] ради. Далі йдуть замість Губвиконкомів – Губ[ерніальні] ц[ерковні] п[равославні] ради, п[овітові] ц[ерковні] п[равославні] ради – замість повітвиконкомів і т. ін. Сільським радам відповідають церковні парафії (парафіяльні ради)» [108]. Як відзначає О.Ігнатуша, реалізація ідеї народоправства та соборноправності в оновленій церкві за системою Рад була конкретним проявом оновлення церковного устрою на вимогу часові.

Слід погодитися і з тим, що з-поміж інших чин-

ників не останню роль у поширенні автокефального руху мало підкреслено лояльне ставлення УАПЦ до заходів радянської влади з відокремлення церкви від держави, оскільки воно породжувало сподівання на аналогічне ставлення влади до такої «революційної» церкви.

Однак після травневого церковного собору яскраво простежується зміна у ставленні органів влади до представників автокефалії. Періодичні видання у статтях із характерними тенденційними заголовками («Розклад церкви» [109], «Куркуляча церква» [110], «Контрреволюція під прапором релігійної революції» [111]) вдавалися до звинувачень автокефалістів у контрреволюційності. ЦК КП(б)У вже в травні 1921 року зазначав: «Прибічники української автокефалії при всьому своєму зовнішньому демократизмові, аж ніяк не ближче нам, а навпаки, саме внаслідок своїх спроб замирення з українськими масами, шкідливі й небезпечні як провідники в селянське середовище національно-демократичних буржуазних ідей» [112].

Показово, що вже 28 травня 1921 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У розглядалося питання «Про автокефальну церкву на Україні» [113]. У прийнятій ухвалі НКЮ доручалося «зібрати відомості про автокефальний рух та його зв'язки з петлюрівськими елементами». Особливе завдання ставилося перед ВУНК: організація «якнайсуворішого нагляду за контрреволюцією, яка прикривається релігійними питаннями» [114]. Прикметно, що 16 серпня 1921 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У знову слухалося питання «Про автокефальну церкву». В ухвалі чітко визначається ставлення партійно-радянського керівництва до релігійних угруповань: «Не підтримувати жодної із

церков, котрі борються» [115]. Вбачаючи, вочевидь, у революційних гаслах і постійному акцентуванні в ухвалах травневого собору автокефалістів революційного характеру новоствореної релігійної організації небезпеку зростання симпатій з боку населення, ЦК наголошував: «Не допускати фальсифікації тією чи іншою церквою народної думки». У той же час НКЮ, НКВС і Наркомосу пропонувалося «покласти край будь-яким прагненням з боку релігійних течій порушувати декрети про відокремлення церкви від держави і усіляко протидіяти їх шкідливому впливові на молодь» [116].

У червні 1921 року ліквідвідділ НКЮ попросив ВУНК «зібрати негласні відомості про автокефалістів, сферу поширення автокефального руху, його чисельність тощо» [117]. А згодом до всіх губюстів під грифом «цілком таємно» було надіслано обіжник за підписом наркома юстиції і завідувача ліквідаційним відділом НКЮ про негайне з'ясування і подання відомостей про автокефальний рух в Україні. Передбачалося зібрати інформацію за чітко окресленим переліком питань. Окрім даних про поширення руху в окремій губернії і його кількісну характеристику, НКЮ вимагав інформувати: «У якому зв'язку перебував автокефальний рух з петлюрівцями? Чи підтримують у даній губернії петлюрівці автокефалістів, а автокефалісти, які проводять богослужіння українською мовою, – петлюрівців? Якою мірою петлюрівці, як партія, що зрадила інтереси пролетаріату і найбіднішого селянства, використали релігійний рух автокефалістів до самостійності церкви у своїх контрреволюційних цілях?». Вимагалося повідомляти повні поіменні списки (із зазначенням імені, по батькові, прізвища, адреси) «найбільш яскравих прихильників

автокефальної української церкви і автокефалістів-петлюрівців». Вказувалося на необхідність при виконанні губюстами обіжника якнайтісніше контактувати з чекістами [118]. Таким чином, налагоджувався тотальний контроль за автокефальним рухом. Перелік запитань-орієнтирів може слугувати свідченням тенденційно-упередженого ставлення органів влади до автокефальної церкви.

Отже, травневий собор прихильників автокефалії Української православної церкви став своєрідним лакмусом ставлення правлячої партійно-радянської верхівки до цієї релігійної течії. Одну з причин, яка пояснює таку зміну з боку урядового керівництва саме влітку 1921 року (крім, звісно, незацікавленості партійно-урядових кіл у будь-якій церкві чи релігійній течії з радикальними лозунгами) вбачаємо у створенні 31 травня 1921 року ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави, який мав здійснювати чіткий нагляд за діяльністю релігійних організацій [119]. Відділ на чолі з І.Сухоплюєвим став однозначно корелювати дії для досягнення стратегічного завдання – ліквідації церкви. У статті «Майский собор автокефалистов Киевщины 1921 г.» І.Сухоплюєв недвозначно говорив про характер окремих постанов з'їзду, як спрямованих «на контрреволюційне захоплення українською автокефальною церквою прав радянської Держави» у різних сферах діяльності. При цьому автор наголошував: «Хоча про Петлюру автокефалісти не згадують, але їх незалежність певною мірою тяжіє за формою до петлюрівщини» [120].

Ще однією причиною, що викликала занепокоєння влади, було кількісне зростання автокефальної церкви. Так, за даними УАПЦ, динаміка розвитку церкви

в окремих губерніях на початковому етапі організаційного становлення була досить оптимістичною, як видно з таблиці [121]:

<i>Губернії</i>	<i>Кількість парафій</i>		
	<i>1921 р.</i>	<i>На 1.06.1922 р.</i>	<i>На 1.06.1923 р.</i>
Волинська	-	7	41
Донецька	-	-	4
Катеринославська	-	-	6
Київська	110	311	538
Подільська	10	74	201
Полтавська	16	39	103
Харківська	-	3	6
Херсонська	3	5	17
Чернігівська	18	38	75
<i>Всього</i>	<i>157</i>	<i>477</i>	<i>991</i>

Слід зважити на певну умовність кількісних показників у парафіях, на що вказував і митрополит В.Липківський. У листі до священника Корсуновського в Америку 23 липня 1922 року він писав: «Подати вам певні статистичні відомості про стан нашої Церкви тепер трудно, бо наша справа зараз не має сталого характеру, знаходиться в процесі зросту і утворення» [122].

Зміну акцентів у ставленні до УАПЦ з боку влади наприкінці 1921 року можна також пояснити розколом, який визрівав у РПЦ, оскільки з'явилася можливість використати новоутворені релігійні об'єднання обновленської церкви у протиборстві з РПЦ.

Небажаним для влади фактором було переведення богослужінь на українську мову, що посилювало зростання національної свідомості (не зважаючи на

те, що на XII з'їзді РКП(б) в 1923 році було оголошено курс на коренізацію).

Тому фактично травневий собор УАПЦ 1921 року став сигналом до наступу партійно-державного керівництва на Українську автокефальну православну церкву.

Вбачаючи в рішеннях травневого собору Київщини порушення принципів декрету про відокремлення церкви від держави, щоб не допустити повторення «контрреволюційних ухвал» (так владні структури оцінили рішення собору) на Всеукраїнському православному церковному соборі УАПЦ, 13 серпня 1921 року ліквідаційний відділ НКЮ зобов'язав голову ВПЦР М.Мороза негайно з'явитися «для пояснень з приводу постанов І Українського православного церковного собору Київщини 22-26 травня 1921 року» [123]. 20 вересня М.Мороз подав «Підписку» про ліквідацію цілої низки соборних ухвал, з погляду керівництва НКЮ незаконних, а також про недопущення прийняття на майбутньому Всеукраїнському соборі ухвал, що суперечили б декретам, інструкціям та об'їзникам радянської влади [124].

На фоні зміни ставлення влади напередодні собору спостерігалася «велика мішанина» серед духівництва [125], спричинена вимушеною відмовою архієпископа Парфенія (пояснювальна записка на адресу Священного Синоду єпископів всея України від 15 червня 1921 року) та зверненням Собору єпископів всієї України до віруючих українців із закликом не визнавати рішень Українського церковного собору Київщини від 14 липня 1921 року [126]. Не погодившись взяти участь у роботі майбутнього собору, екзарх Михаїл застерігав і єпископів від подібних дій [127]. Таким чином, напередодні Собору діячі автокефалії

були позбавлені прихильності єпископату, патріаршого благословення, мали натомість посилену розпо-рошеність у поглядах, що знайшло вияв під час ство-рення ієрархії [128].

Попри все, перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, який відбувся 14-30 жовтня 1921 року, завершив етап організаційного оформлен-ня автокефалії православної церкви в Україні. В його ухвалах перший пункт «Вітання уряду УСРР» – вира-жав ставлення УАПЦ до влади, загалом повторюючи те, що говорилося в аналогічних заявах передсобор-них зібрань парафій [129].

Водночас в «Ухвалах» собору зазначалося: «При-служники царсько-панського патріаршого єпископа-ту і самі ті єпископи, патріарші клевети на Україні, вчиняють ворожі напади проти Української Христо-вої Церкви, проти українського благовістя: а) вони вживають неправдивих політичних доносів, накле-пів, називаючи діячів української Церкви перед тем-ними людьми комуністами-більшовиками, а перед органами державної влади – петлюрівцями; б) вони підмовляють темних людей проти Христової Єванге-лії на укр[аїнській] мові...; в) вони ширять наклепи, або що укр[аїнська] Церква йде до папізму, або що вона йде до лютеранства» [130]. Цією заявою УАПЦ прагнула здобути своєрідне «алібі» як в очах влади, так і серед прихильників автокефалії.

Однак влада вже визначилася зі зміною пріорите-тів: головна ставка відтепер робилася на дискредита-цію і розкол церкви. Якщо в період національно-ви-звольних змагань більшовики схилилися до підтримки УАПЦ в її протистоянні з РПЦ, то відтепер партійно-радянське керівництво демонструвало зацікавленість у розпалюванні міжконфесійних чвар в Україні. Так,

в ухвалі політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1922 року визначалося завдання: «Дати директиву Наркомату юстиції при вирішенні суперечок між автокефалістами й прихильниками Російської Церкви питання про надання церков розглядати кожен випадок окремо, враховуючи конкретну політичну обстановку» (підкреслення наше) [131].

Звернемо увагу на те, що в час роботи першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ ліквідаційний відділ НКЮ звертався до ВНК (документ датовано 21 жовтня 1921 року) з проханням прислати копії матеріалів Київської губернської надзвичайної комісії, які б свідчили, «що петлюрівці у 1921 році використовували Київський Софійський Собор як місце для зустрічей, для політичних розмов». Далі йшло роз'яснення: «Означені дані необхідні для характеристики автокефалістів і для встановлення зв'язку між автокефалістами і петлюрівцями» [132].

Постановою від 25 лютого 1922 року політбюро ЦК КП(б)У доручило НКВС і НКЮ «зібрати всі матеріали про стан автокефальної і екзархіатської церкви і підготувати доповідь на Політбюро» [133]. Перед ДПУ висувалося завдання «посилити роботу щодо ліквідації церковної контрреволюції, продовжуючи загострювати відносини між ворогуючими церковниками» [134], «визнати за необхідне посилити роботу по розколу церкви» [135].

Уже в лютому 1922 року політвідділ ВУНК повідомляв народному комісарові юстиції: «У відповідь на Ваше відношення від 2-го лютого ц. р. за № 38 Політвідділ повідомляє: У даний час ... ведеться глибока розробка автокефального руху у Всеукраїнському масштабі» [136]. У липні того ж року Полтавський губвідділ чекістів доповідав у центр: «Дано вказівку

вести пильний нагляд за полтавськими автокефалістами, яких згодом за фактичними матеріалами можна буде цілком вважати запеклими петлюрівцями та посібниками розвитку бандитизму» [137].

У секретному звіті Подільського відділу ДПУ повідомлялося: «Починаючи з кінця 1922 року, коли автокефалія вела посилену боротьбу з екзархістами, секретною групою подільського ГПУ використовувався антагонізм обох течій з метою натравлення однієї на іншу аж до влаштування церковних скандалів і мордобою, що, без сумніву, відштовхувало масу віруючих» [138]. Звинувачення УАПЦ в контрреволюційності давало каральним органам «революційні» підстави для чисельних арештів і каральних дій щодо духовенства і церкви. Відповідно до визначених партійними директивами завдань, задля поглиблення розколу, владні структури не оминали увагою щонайменших проявів внутрішньоконфесійних суперечок, надаючи їм розголосу і тенденційного трактування.

Посилення цілеспрямованого тиску влади спричинило складне становище УАПЦ: відмова або затягування з реєстрацією статутів релігійних громад, закріплення (передача) храмів на користь інших угруповань задля ослаблення матеріального становища, обмеження пересувань священнодіячів, заборона зібрань, організації навчальних закладів, видавництва літератури тощо. Глибинна сутність проблеми зводилася до кардинальної зміни політики радянської влади щодо релігії і церкви взагалі, стосовно УАПЦ зокрема. З середини 1920-х років реалізувався майже однотипний сценарій руйнації як РПЦ, так і УАПЦ чи інших конфесій. На нашу думку, рубіжним можна назвати 1925 рік, оскільки на той час окреслив-

ся різко наступальний характер політики державних структур щодо релігії і церкви, наслідком чого став остаточний крах ідеї автокефалії, оформленої утворенням у 1921 році УАПЦ.

Таким чином, у завершальний період Першої світової війни та під час формування нового міжнародного порядку і революційних потрясінь 1917-1922 рр. Українська автокефальна православна церква пройшла складний шлях взаємин з більшовицькою владою: від певної підтримки і сприяння до відвертого протистояння. Сподівання автокефалістів на визнання їх більшовиками виявилися марними. Натомість режим узяв відвертий курс на нищення УАПЦ, вбачаючи в ній серйозного політичного суперника, співпраця (навіть співіснування) з яким була просто неможливою.

Джерела і література

1. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К.: Либідь, 1997. – 200 с.; Його ж: Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К.: Либідь, 1997. – 319 с.; Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). – К.: Либідь, 1997. – 176 с.; Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Вид-во «Дніпро», 1997. – 423 с.; Його ж: Благочестя національного духу / Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К.: Освіта, 1993. – 256с.; Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Харків, 1993. – 255 с.; Детальніше див.: Киридон А.М. Українська Автокефальна Православна Церква: проблеми історіографії // Лаврський альманах. Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 27-31.

2. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. – С. 148.
3. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – С. 90.
4. [Будовський Феофіл]. Про українізацію Церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства і мирян. 3-8 травня 1917 р. – Лубни: [Б.в.], 1917. – С. 8-10; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4-х кн. – К.-Нью-Йорк, 1990. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 14.
5. Біднов В. Церковна справа на Україні. – Тарнів: [Б.в.], 1921. – С. 13.
6. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція і релігія. Збірник комісії для дослідження релігійної ідеології. Книга друга. – Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930. – С. 222.
7. Симоновський В. З'їзд Подільського духовенства і мирян // Нова Рада. – 1917. – 10 травня.
8. Самойлович Ю. Назв. праця. – С. 223.
9. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі... (доба Української Центральної Ради). ... – С. 99.
10. Там само. – С. 97.
11. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. – С. 157.
12. Ігнатуша О. Українська автокефальна православна церква. – С. 48.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 14-14зв.
14. Ульяновський В.І. Церква в Українській державі... (доба Української Центральної Ради). – С. 141.
15. Там само. – С. 141-142.
16. Нова Рада. – 1917. - №203; Києвлянин. – 1917. - №271.
17. ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 22зв.
18. Самойлович Ю. Вказ. праця. – С. 262; Його ж: Церковь українского социал-фашизма. – М.: ГАИЗ, 1932. – С. 83.
19. Мартирологія Українських Церков. – Т.1. – С. 66; ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 31.
20. Його ж: Православна Христова Церква. – С. 23.
21. Його ж: Відродження Церкви в Україні. – С. 23-24.
22. Див., напр.: ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6.
23. Цит. за: Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 227.
24. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 13. – Арк. 1, 2.

25. Липківський В. Відродження Церкви в Україні... – С. 25.
26. Його ж: Православна Христова Церква... – С. 23.
27. Власовський І. Назв. праця. – С. 74.
28. Липківський В. Відродження Церкви в Україні... – С. 25.
29. Там само. – С. 26.
30. ЦДАВО України. – Ф. 3984.- Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 31.
31. Бурко Д. Період воєнного комунізму («Красный террор») // Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Н.Дж., США: Видавничий фонд Владики Мстислава, митрополита УАПЦ в діаспорі, 1988. – С. 64.
32. Там само. – С. 62-63.
33. Його ж: Українська Автокефальна Православна Церква... – С. 227.
34. Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква. – С. 88-89.
35. ЦДА. – Ф. 182. – Оп. 2 (1919р.). – Спр. 52. – Арк. 1.
36. Власовський І. Назв. праця. – С. 82.
37. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. – С. 30.
38. ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 3. – 81 арк.
39. Там само. – Арк. 22зв.
40. Кандидов Б. Денікін і церква. – Харків: Вид-во «Пролетар», 1931. – С. 16-18; Його ж: Церковь и гражданская война на юге (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны). – М.: Изд-во «Безбожник», 1931. – С. 47-59.
41. Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – С. 31-32.
42. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. – С. 30.
43. Там само. – С. 31.
44. Зінченко А. Визволитися вірою. – С. 178.
45. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 24-25зв.
46. Там само. – Спр. 1. – Арк. 5.
47. Липківський В. Відродження Церкви в Україні... – С. 31.
48. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 1зв.
49. Там само. – Спр. 14. – Арк. 2, 7, 11; Спр. 170. – Арк. 2-2зв.; Оп. 3. – Спр. 102. – Арк. 86зв.
50. Там само. – Оп. 3. – Спр. 40. – Арк. 1.
51. Там само. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 7-8.
52. Липківський В. Відродження Церкви в Україні. – С. 32.
53. Там само. – С. 32-34; Власовський І. Назв. праця. – С. 83-84.
54. Липківський В. Відродження Церкви в Україні... – С. 33.

55. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 6-6зв.
56. Там само. – Арк. 9.
57. Від Всеукраїнської православної церковної Ради до українського православного громадянства // Мартирологія Українських церков. – Т. 1. – С. 64-69; Церква й Життя. – 1927. – Ч. 1. – С. 120-123.
58. Мороз М. Матеріали до історії УАПЦ // Мартирологія Українських Церков. – Т. 1. – С. 56; 1006.
59. Мартирологія Українських Церков. – Т. 1. – С. 68-69; Церква й Життя. – 1927. – Ч. 1. – С. 123.
60. Власовський І. Назв. праця. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 87-88.
61. Зінченко А. Визволитися вірою. – С. 182.
62. Мартирологія Українських Церков. – Т. 1. – С. 1006.
63. Самойлович Ю. Назв. праця. – С. 275.
64. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 25.
65. Там само. – Арк. 24.
66. Мартирологія Українських Церков. – Т. 1. – С. 1006.
67. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 31.
68. Там само. – Арк. 32.
69. Там само.
70. Там само. – Арк. 33.
71. Детальніше див.: Киридон А.М. Поборник Українського православ'я Парфеній Левицький (до 145-річчя з дня народження) // Полтавські єпархіальні відомості. – 2003. – Ч. 9. – С. 94-115; Її ж: Парфеній Левицький і рух за автокефалію Української православної церкви // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 77-79. – К.: Видавничо-поліграф. центр „Київський університет”, 2005. – С. 79-82.
72. Липківський В. Відродження церкви в Україні. – С. 37-38.
73. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1-3зв; Оп. 3. – Спр. 40. – Арк. 19, 20, 28, 29.
74. Липківський В. Відродження церкви в Україні. – С. 38-39.
75. Власовський І. Назв. праця. – Т. IV. – Кн. 1. – С. 90.
76. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 3-3зв., 16.
77. Там само. – Спр. 14. – Арк. 1зв.
78. Там само. – Арк. 1.
79. Там само. – Арк. 2.
80. Там само. – Арк. 3, 36зв., 38зв.- 39; Спр. 92. – Арк. 8, 13 та ін.
81. Там само. – Спр. 14. – Арк. 4.
82. Там само. – Арк. 1зв.
83. Там само. – Спр. 15. – Арк. 12.

84. Там само. – Спр. 9. – Арк. 12.
85. Там само. – Спр. 14. – Арк. 1.
86. Там само. – Спр. 29. – Арк. 10.
87. Там само. – Спр. 15. – Арк. 12.
88. Там само.
89. Там само. – Арк. 4.
90. Там само. – Спр. 14. – Арк. 13в.
91. Там само. – Спр. 103. – Арк. 13в.
92. Там само. – Арк. 2.
93. Там само. – Спр. 170. – Арк. 1-3, 8-9зв., 15-17зв., 18, 21, 28-28зв.
94. Там само. – Арк. 1, 8 та ін.
95. Напр.: Там само. – Арк. 15зв.
96. Там само. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 19.
97. Ухвали Першого Українського Православного Церковного Собору Київщини, що відбувся 22-26 травня 1921 року у м. Києві. – [Б.м.]: [Б.в.], [Б.р.] – С. 1; ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 1; ДАПО. – Ф. Р. 3872. – Оп. 1. – Спр. 407. – Арк. 102.
98. Ухвали Першого Українського Православного Церковного Собору. – С. 12.
99. Там само.
100. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1-13в., 14-14зв., 9-11; Спр. 103. – Арк. 1-2зв., 3-3зв.
101. Ухвали Першого Українського Православного Церковного Собору. – С. 5; ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 3зв.
102. Ухвали Першого Українського Православного Церковного Собору. – С. 5-6.
103. Там само. – С. 6, 11.
104. Там само. – С. 2.
105. Ігнатуша О. Назв. праця. – С. 102; Киридон А. Обновленство в Україні: до проблеми формування понятійно-категоріального апарату в історико-релігійних дослідженнях // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Кн. 1. – Львів: «Логос», 2004. – С. 270-272.
106. Ухвали Першого Українського Православного Церковного Собору. – С. 8-9.
107. Там само.
108. Сухоплюев И. Украинское автокефальное движение // Партийный работник. Ежемесячник Харьковского губернского комитета КП(б)У. – 1922. - № 10. – С. 24.
109. Розклад церкви // Вісті Київського губерньського революційного комітету. – 1921. – 26 травня.
110. Куркуляча церква // Вісті Всеукраїнського Центрального

- Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – 1921. – 25 серпня.
111. Сухоплюев И. Контрреволюция под флагом религиозной революции // Коммунист. – 1921. – 4 октября.
112. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. – Арк. 161.
113. Там само. – Оп. 6. – Спр. 13. – Арк. 107; ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 819. – Арк. 4.
114. Там само.
115. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 16. – Арк. 47зв.
116. Там само.
117. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 819. – Арк. 21.
118. Там само. – Арк. 1.
119. Там само. – Спр. 817. – Арк. 8; Спр. 818. – Арк. 61; ДАХО. – Ф.Р. 203. – Оп. 1. – Спр. 5146. – Арк. 4.
120. Сухоплюев И. Майский собор автокефалистов Киевщины 1921 г. // Антиралигиозная пропаганда. Сб. матер. – Харьков: Издание ЦК КП(б)У, 1922. – С. 154-155.
121. Укладено за: ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 274. – Арк. 1-3.
122. Цит. за: Власовський І. Назв. праця. – С. 149.
123. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 819. – Арк. 5.
124. Церковь и Государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного Отдела НКЮ. Вып. 4. – Харьков: Издание НКЮ, 1922. – С. 17-18.
125. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 102.
126. Там само. – Спр. 93. – Арк. 1-1зв.
127. Там само. – Спр. 65. – Арк. 78-78зв.
128. Там само. – Спр. 62. – Арк. 25, 26, 32, 114; Спр. 287. – Арк. 1.
129. Там само. – Оп. 3. – Спр. 105. – Арк. 47.
130. Там само.
131. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29. – Арк. 32.
132. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 819. – Арк. 10.
133. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29. – Арк. 40.
134. Там само. – Спр. 30. – Арк. 61зв.
135. Там само. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 29.
136. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 819. – Арк. 23.
137. ДАПО. – Ф.П. 9032. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 77.
138. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. – С. 183.

ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ АСПЕКТ БУКОВИНСКОЇ ПРЕСИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Як відомо, дослідники Першої світової війни не-рідко називають її «першою медіавійною» чи «війною слів» [Див., напр.: 1, р.212]. Іншими словами, це була справді перша широкоформатна й широкомасштабна інформаційна війна, в якій провідну роль відіграла пропаганда, до активного ведення останньої – як за допомогою державних, так і приватних каналів і засобів – вдавалися уряди та правлячі кола воюючих країн. Пропагандою були просякнуті матеріали часописів, сюжети кінохроніки, зміст листівок тощо. Звісно, і раніше засоби масової інформації (в першу чергу, преса) справляли неабиякий вплив на перебіг військових конфліктів, але ніколи раніше вони не використовувалися як фактичний засіб ведення війни [1, р. 212]. З цього приводу відомий італійський політичний і громадський діяч Франческо Нітті (до речі, сучасник війни 1914-1918 рр.) слушно зауважив: «Однією з найбільш негативних сторін війни був розвиток пропаганди, як особливого роду діяльності: утворився особливий клас людей, що політиканствують і при цьому є не надто розбірливими в засобах... І так само, як застосовували задушливі гази, вдаються до пропаганди.... Щоби перемогти ворога, потрібно було ненавидіти його, потрібно було звалити на нього всю вину» [2, с.50 51].

Перша світова війна створила певні, чітко окреслені, пропагандистські канони, якими послуговувалися обидва військово-політичні блоки. Ці канони можна добре відстежити, проаналізувавши зміст преси воюючих сторін. Автор даної розвідки, застосувавши метод контент-аналізу, зробив це стосовно буковинської преси, яка, зрозуміло, висвітлювала події «Великої війни» з відверто проавстрійських позицій, адже з 1775 р. північна частина Буковини перебувала у складі Австрійської імперії (пізніше – Австро-Угорщини), отримавши в 1849 р. статус герцогства Буковинського.

Канон перший: «Ворог першим почав війну»

У висвітленні причин війни наголос робився на тому, що вона була нав'язана Австро-Угорщині, а головний її винуватець (і відповідно ворог) – це Росія. Так, на першій сторінці часопису «Народний голос» від 7 серпня 1914 р., тобто на наступний день після оголошення Австро-Угорщиною війни Росії, писалося***: «Та за сербськими убивцями вступилася покровителька всіх темних сил – Росія. ...Вона вмішалася і викликала се велике нещастє, що зветься європейска війна, перед якою хотїв захистити всі свої народи наш Найясніший Монарх цісар Франц Йосиф. Війна вже почала ся. Ми єї не хотіли, але нам єї накинено, то будемо битися. Будемо битися як льви. Най знає проклятий Москаль, що хто сїє вітер, той буде збирати бурю» [3, с. 1]. Через два тижня у тому ж часописі говорилося: «Австрийский цісар Франц Йосиф I в

*** У наведених цитатах збережений старий етимологічний правопис, яким послуговувалися на західноукраїнських землях наприкінці XIX – на початку XX ст.

союзи з німецьким цісарем Вільгельмом були приневолені перед двома тижнями розпочати війну, криваву розправу з дикою і підступною Росією. Сама Росія подала причину до тої війни, бо змобілізувала була потайки своє військо проти Австрії і єї союзниці, Німеччини» [4, с.2]. Тут редакція часопису свідомо чи несвідомо лукавила, бо ніякої таємниці з наміру оголосити мобілізацію (саме наміру, бо до факту «змобілізування» було ще далеко) Росія не робила, навпаки, сподівалася у такий спосіб стримати Австро-Угорщину від спокуси нападу на Сербію.

Повертаючись через рік до питання про походження війни, коли її масштаби та число жертв набули небачених у попередніх війнах розмірів, проте, як і страждання цивільного населення, «Народний голос» у своїй редакційній статті «Один рік світової війни» знову наголошував: «Не наша держава, тай не наші союзники викликали сю страшну війну. Наш цісар не хотів війни, а хотіли її кровожадні російські кати і їх прислужники і наймити. Довгими роками троюдила Росія всіх і вся проти Австрії та Німеччини і змовлялася з іншими державами, щоби разом напасти на нас та завдати нам смертельну рану. ...І так через вину Росії спалахкотів весь світ і почалася страшна різня людей» [5, с.1]. А у випуску від 9 жовтня 1915 р. взагалі вся вина за початок війни покладалася виключно на Російську імперію: «Росія розпочала сю війну на те, щоби загарбати собі австрійські краї» [6, с.2].

Характерно, що в трактуванні причин війни та її винуватців на шпальтах буковинської преси спершу майже не згадувалися Велика Британія та Франція, а головним винуватцем, як зазначалося, подавалася Росія. У «Народному голосі» ці держави – в контексті з'ясування причин війни – починають згадуватися

лише восени 1915 р. Так, у числі від 2 жовтня читаємо: «...то велика брїхня, що Австрія або Німеччина хотїли теперїшньої страшної війни. Ані Австрія, ані Німеччина не хотїли війни. Тїльки Росїя і її приятели Англія та Франція вже від кільканадцять рокїв приготавлиються до сеї війни проти Австрїї і Німеччини» [7, с.3]. Ще в одному з жовтневих випускїв цього ж часопису у статтї з характерною назвою «Хто завинив війну?» з'являється новий нюанс, а саме – разом з Росїєю до головних винуватцїв віднесена й Велика Британїя: «Вже стоїмо перед п'ятнадцятим мїсяцем війни і ще не бачимо її кїнця. Багато принесла вона людям лиха, багато пролялося людської кровї, багато повимирало людей наслідком воєнної недогоди, недоїдання, голоду і хвороби, багато промарнувалося людської праці. ...І кому було треба такого пекла на землі, хто і пощо зачав сю страшну війну? І от виходить таке диво, що саме двї найбільшї в свїті держави, Англія і Росїя, найбільше змагали всїма силами до сеї війни. До них прилучилася Франція... Англіїцї палали такою скаженою лютостю проти нїмцїв, а Росїя проти Австрїї, що до війни мусїло прийти, як би навіть не було сталося злочинство сербїв проти нашого престолонаслідника, бо Росїя була би шукала іншої зачїпки» [8, с.2]. Але наприкінці цитованої статтї знову рефреном повторюється вже зазначена вище теза, що скорїше нагадує мантру, про Росїю, як головного винуватця війни: «Найгїрший ворог миру на свїті Росїя і тому ми не будемо мати спокою, доки не вдасться цїлком розбити Росїю» [8, с.3].

Звернемося ще до одного перїодичного видання – щорїчника «Православний буковинський календар», де у доступній для простолюду формї подавалися різноманїтні матерїали, як правило, просвітницького

характеру. В його випусках міститься чимало статей, заміток, нотаток тощо, присвячених подіям Першої світової війни, зокрема й на теренах Буковини. Серед них зустрічаються й такі, де робиться спроба розглянути питання походження війни та її винуватців більш глибоко й виважено. Так, в огляді військових подій за 1915 рік роль Великої Британії серед винуватців війни вже виходить на перший план: «Англія далеко від нас і мало хто в нас цікавиться нею. Але се велика помилка з нашого боку. Бо саме в Англії треба шукати відповіді на питанє про війну й мир. Без Англії певно не була би вибухла теперішня війна, бо Росія з Францією не були би важилися зачіпати нас й Німеччину, якби не надії на англійську поміч. А ся поміч, яку дає Англія своїм союзникам, дуже велика. Англія – найбільша в світі держава» [9, с.141]. Далі розглядаються відповідні дії Британії, спрямовані на розв'язання військового конфлікту й робиться дещо неочікуваний висновок: «Таким чином підбурювала Англія Росію проти Німеччини, з якою Росія не мала жадних великих сутичок. Сій англійській роботі помагала та обставина, що Німеччини була понадто союзницею Австро-Угорщини, проти котрої була в Росії найбільша ворожнеча... Хотячи оружно розбити Австрію, Росія мусіла приготувлятися до війни і з Німеччиною [9, с.145]. Принагідно зауважимо, що з такою оцінкою й зробленими акцентами щодо відповідальності за розв'язання війни погоджується й чимало сучасних істориків.

У цьому ж виданні, через рік, у статті «Світова війна (Огляд подій в 1916 році)», яка була написана у Відні в лютому 1917 р. членом «Української бесіди» (прізвище не вказано) аналіз причин війни набув ще більш об'єктивного характеру: «Причина лежить да-

леко глибоше, іменно в суперництві двох великих держав, що ведуть велику світову торгівлю, а то Англії і Німеччини, далі Росія хотіла здобути від турків Царгород і Дарданелі, аби мати свобідний вихід з Чорного моря, забажала і східної частини Галичини і північної Буковини, де живе наш український народ, котрий москалі захотіли злити з московським народом. Се властиві причини війни, а убиство в Сараєві дало лиш безпосередній почин до того» [9, с. 19].

Канон другий: «За що ми воюємо?»

Однак, з точки зору організаторів і виконавців пропагандистських дій, наведених «доказів» і «фактів», що саме ворог почав війну, видавалося недостатнім для повноцінного згуртування та мобілізації населення; необхідно було дати йому сильну мотивацію до боротьби до переможного кінця та забезпечити його готовність йти на жертви. Щоби досягти бажаного результату в цій справі, треба було дати переконливу відповідь на питання: заради чого варто воювати?

Буковинські часописи та інші видання активно розвивали й впроваджували у свідомість своїх читачів тезу про те, що для українців Буковини й Галичини ця війна є, з одного боку, війною на захист імперії Габсбургів, де вони мають доволі непогані умови життя, а, з іншого, водночас і боротьбою за волю всієї України та «визволене братів з-під московської корми» [9, с. 17].

Так, на першій сторінці газети «Буковина» у статті «За що і на що?» підкреслювалося прагнення Росії поневолити українські землі в Галичині, Буковині та Угорщині, бо там українському населенню добре живеться на відміну від становища українців – підданих Російської імперії [10, с. 1]. У вже згаданому «Право-

славному буковинському календарі» проводиться така ж думка: «Росія хоче загарбати собі всіх славян і змосковшити їх, а в Австрії всі славяни можуть жити власним житєм і розвиватися самостійно» [9, с.145]. Про краще становище австрійських українців говорить й у «Народному голосі»: «...за Збручем, в австрійській монархії, в Галичині і Буковині, живе 4 мільйони его рідних братів Українців гарно і свobodно; що австрійський цїсар надав там вже з давна Українцям – як і всім своїм австрійским народам – великі вольности і конституційні права. ...під правлінням Габсбургів в Австрії знайшов український народ правдиву волю і свободу і розвиває ся там як найкраще» [4, с. 2]. У наступному числі цього часопису зазначена думка сформульована ще більш конкретно: «Росія ще й дивиться зависним оком на те, що українці в Галичині і на Буковині мають від Австрії конституцію і всі права і через те москалі хочуть забрати Галичину для Росії. Але, дасть Бог, що так не буде, а навпаки, ми відберемо Україну від Росії» [11, с.6].

Наведемо ще декілька уривків із матеріалів місцевої преси, в яких пояснюється, чому й заради чого українське населення буковинського краю повинно було самовіддано боротися на боці Австро-Угорщини в цій війні:

«...українці в Австрії добилися на кождий спосіб стільки прав, що можуть свobodно розвивати і плепати свою народність, чого боронить їх братам за кордоном російський цар і його уряд» [9, с.17];

«(сусіди Росії)... чекали давно вже тої хвилі, щоби порахувати ся з ненаситною кровожадною Москвою. ... Ми маємо в Бога надію, що розпаде ся тюрма народів і сонце волі засьвітить всім поневоленим народам. А ми з піснею на устах йдїм на наших ворогів

за цїсаря, за державу, а заразом і за волю України!» [3, с.2];

«Вітайте сини Австрії і астрійської України, що сміливо йдете вперед на знищення східного тирана, на розбиття тюрми народів, віковичного ворога українського народу. ... За Австрію і за волю України се наша девіза, а побіда – перемога се нам нагорода» [12, с.1];

«Росія почала війну з Австрією, бо Австрія пособляла українському рухові, а український рух у Австрії се смерть для Росії. Росія сама хотіла війни з Австрією, хотіла тому, бо боялася нас! Ми вдячні Австрії, що почала сю війну, бо кінець сеї війни се ослаблення Росії, а для нас здобуток волі і незалежності! І тому ми всі є і будемо по стороні Австрії» [13, с.2-3];

«...ми... віримо, що з австрійською перемогою і нам всім заживеться краще. Дві думки провадять нас до боротьби з москалями: оборонити раз на все Австрію перед дикою ордою москалів і поставити рівночасно основу до самостійності нашого народу!» [14, с.1];

«Москалі знають добре, що ми в Буковині, в Галичині і на Вкраїні почуваємо себе разом рідними братами, одним великим народом і що ми вси разом проти Росії. Вони знають, що свобідне життя австрійських українців – се запорука кращої долі і кращого життя всього українського народу в Росії, і тому вони завзялися, щоби знищити нас і наше життя...» [15, с.2];

«...українці з запалом пішли у бій проти свого поконвічного ворога, боронити австрійської держави, леліючи в собі ту надію, що ся війна може принести визволене й їх придавненим закордонним братам, радим зажити національної свободи у визволеній Україні під скиптром Габсбургів» [9, с.17];

«...світова війна – для українського народу головнo боротьба з москалем...» [9, с.129].

Канон третій: «Демонізація ворога»

Демонізація ворога, мабуть, є головним завданням пропаганди під час війни. Перша світова війна дала цьому багато зразків (наприклад, німці – це «безжальні гуни ХХ ст.» і т.п.). Образ ворога наділявся цілою низкою обов'язкових і, зрозуміло, негативних рис і якостей, а саме: підступністю, зухвалістю, брутальністю, підлістю, брехливістю, надзвичайною жорстокістю тощо. Пропагандистські матеріали покликані були постійно й невпинно прищеплювати населенню почуття ненависті до ворога, цього, за влучним висловом сучасного російського науковця Олександра Білоусова, «емоційного палива війни». Таким ворогом на шпальтах буковинської преси поставала Російська імперія, яка характеризувалася такими евфемізмами, як «проклятий москаль», «вража Москва», «дика орда», «тюрма народів», «варварський ворог», «найбільший ворог України», «споконвічний ворог» тощо.

Це почуття ненависті до Росії культивувалося й відповідно обґрунтовувалося за допомогою низки тверджень, серед яких варто виокремити два, найбільш поширених.

По-перше, Росія становить смертельну загрозу національному буттю українського народу. Впадає в око, що «червоною ниткою» крізь більшість публікацій проходить одна теза: «відвічний ворог» українського народу була і є Москва, бо «московська неволя для українського народу тому дуже тяжка, що москалі завзялися викорінити наш нарід. ... Української інтелігенції дуже мало, бо московський уряд зваблює її всіма способами до себе, а щирих українців переслідує» [9, с.132].

Буковинські депутати у австрійському парламенті М. Василько, Т. Драчинецький, Є. Пігуляк, О. Попович

у своєму зверненні з Відня, надрукованому в «Народному голосі» під назвою «До українського народу на Буковині», також наголошували на антиукраїнських мотивах Росії: «Ненаситна Росія стала ніби в обороні розбишацької Сербії, убийників наслідника австрійського престолу і єго подруги, щоби загарбати від Австрії українські землі Галичини і Буковини... (щоби 30 млн українців у Росії не брали приклад з українців Галичини Буковини, які мають багато прав)» [16, с. 1]. В іншій статті в цьому ж числі ця думка нібито набуває подальшого розвитку, щоби обґрунтувати тезу, що Росія є споконвічним і найбільшим ворогом українців: «... нам тепер всім ясно, чому Росія так сильно старається завоювати цілковито українців під себе і їх цілковито знищити, а заразом, чому вона почала війну з Австрією! Се ми добре розуміємо і тому всі ми стали найбільшими ворогами Росії. Якби теперішня війна не скінчилася, Росія лишиться всеодно нашим ворогом, і ми все будемо боротися з нею. ... І доти не спочинемо в сій боротьбі, доки на нашій землі не буде й одної російської ноги, доки та земля не буде наша власна;...» [16, с. 4].

По-друге, прагнення змалювати вкрай непривабливий образ ворога, тобто «москалів». Останнім, мовляв, були притаманні «самі погані хиби: безглядний послух, хитрість і сліпе підданство властям. консервативна вдача, заскорузлість, східна байдужість і недостача самостійного думання. Хабарництво – се прикмета москалів і взагалі всіх азійських народів. З москалем дружи – а камінь за пазухою держи! – каже наша народна приповідка [11, с. 6]. Відповідно цей «образ» підкріплювався й посилювався докладним описом жорстокостей і насильств російських військ під час окупації території краю.

«Багато, дуже багато натерпілись наші люди від москалів. Здавалось, що вернули знову татарські часи і по селах воюють не християни, а дикі яничари і нехристи татари.... Де переходили російські війська, там оставалася одна пустка, одна руїна. Люди навіть і пісню вже зложили:

Ні корови, ні волів
Повні села москалів» [17, с.6].

Канон четвертий: «Зіткнення культур»

Щоби посилити ненависть до ворога, пропагандистські речники обох сторін намагалися подати участь своїх країн у війні в більш широкому соціокультурному й навіть цивілізаційному контексті. Так, пропаганда держав Антанти твердила, що її народи в цій війні обстоюють цінності європейської цивілізації (свобода, демократія тощо) проти «тевтонського варварства» та кайзерівської тиранії, тоді як німецька пропаганда подавала війну як вище випробування енергії, культури, життєздатності та самого духу німецької нації, якій, мовляв, загрожує «загниваюча дійсність» Заходу з її бездушністю, матеріалізмом, лицемірством; саме німці та Німеччина оголошувалися носіями справжньої культури на противагу західним плутократіям, з чого робився «логічний висновок» – кращим доказом зверхності, вищості будь-якої культури є готовність вести війну [18, р.197]. Отже, в пропаганді як держав Антанти, так і Центральних держав сутність війни, що почалася 1914 року, подавалася як боротьба двох різних світів, конфлікт протилежних ціннісних систем або, якщо скористатися сучасним терміном, як свого роду «зіткнення цивілізацій».

Водночас пропаганда Центральних держав твердила, що саме вони захищають європейську цивілізацію

й культуру від навали «російського варварства». Цю тезу активно використовували й буковинські газети, які надали їй своєрідної інтерпретації, а саме намагалися всіляко переконати своїх читачів, що українці Австро-Угорщини та «москалі» – це два зовсім різних народи, між якими немає нічого спільного, бо належать вони до різних культур і навіть рас. Так, у «Народному голосі» від 30 серпня 1914 року були опубліковані уривки з книжки такого собі Підгірського «Український народ», яка ще не була видана друком. Автор так пояснює мету її написання: «Не всі українці добре знають, що таке москалі. На селах є ще люди темні, що кажуть: «Москаль – то правдивий Русин».... Котрі темні люди і непорозумлені, ті слухають московської брехні, як от наші кацапи, вирікаються (зрікаються – О. С.) своєї мови і свого народу, а приступають до москалів» [11, с. 5]. А тому він прагне довести повну відмінність українців від росіян або «москалів»: «Українці відрізняються у всім від москалів. ...наші українські люди як небо від землі різняться від москалів» [11, с.5-6]. Підгурський навіть твердив, що вони належать до різних рас, і наводив антропометричні виміри, які нібито свідчать про відмінність українців від москалів: «Москалі належать до прівислянської раси, а українці до адрийської раси. До українців подібними є хорвати, до москалів фіни і татари. ... Українці мали свою давню культуру в тих часах, коли про москалів ще ніхто й не чув. Але потім москалі, як прийшли на Україну, знищили нашу культуру, а тепер підсувають нам московську псевдокультуру [11, с.5].

«Науковість» подібних тверджень викликає, м'яко кажучи, сумнів, але розраховані такі публікації були на простолюду. Видається, що штучність авторських «аргументів», як кажуть, впадала в око вже й тоді.

Наприклад, він наводить такі дані про волосся москалів – «руді або ясноволосі; очі сірі або ясні» (питається: а якже спорідненість з татарами?). Але Підгорського це не бентежить, адже увесь зміст книжки підпорядкований одній меті: довести окремішність українського народу, його, так би мовити, генетичну відмінність від «москалів», які є його «відвічним ворогом»: «Триста років живуть українці під тиранською Росією і 300 років старалися москалі убити всяку свідомість і культурність у нашім народі» [11, с.6].

Зміст проаналізованих вище канонів пропаганди можна звести до двох основних положень: 1) відповідальність за розв'язання війни несе підступний і жорстокий ворог, а участь у війні своєї держави зумовлена лише шляхетними мотивами й справедливими цілями; 2) культивування у свого населення почуття ненависті до ворога аж до стану пароксизму.

Крім цього, в матеріалах буковинських часописів постійно підкреслювалися вірнопідданські настрої та вірність місцевого, насамперед, українського населення Габсбурзькій монархії. Наведемо декілька прикладів, щоби проілюструвати цю невід'ємну складову внутрішньої пропаганди, спрямованої на населення своєї країни.

«Ми з Божої волі злучені з австрійською державою і династією Габсбургів; спільна нам доля і недоля; коли військо нашого цісаря побідить – переможе, – а з Божою ласкою побідить – чекає нас красша і ліпша будучність. До крові будьте вірними цісареві» [11, с.3].

«У тяжку хвилю (хвилину) ми стали вірно по стороні габсбургської династії і сповняємо наложені на нас

обов'язки свято і чесно. Ми радо післали своїх синів і батьків у поле битви..., бо ми свято переконані, що за нашу вірність чекає нас світла будуччина (майбутнє – О. С.)...» [13, с.4].

До дня народження Франца-Йосипа 18 серпня 1915 р. «Народний голос» на першій сторінці написав: «Наш нарід, як може рідко який другий, любив і любить нашого найблагороднішого Володаря з цілого серця і підданий Йому до глибини душі і вірний та щирий, як ніхто інший. Свою вірність і підданість для Цісаря і для пануючого дому нашого Цісаря доказував наш нарід не лише словами, але й ділами. (Він боронив – О. С.) нашу дорогу Вітчину – Австрію перед ворогами... своїми грудьми і власною кровію обороняв сего найкращого і найліпшого не лише для Австрії, але для цілого світа Володаря. Най се свято стане нашим народним святом...» [19, с.1].

Особливо тенденційно підібраними матеріалами відрізнялися видання, розраховані на вояків австрійської армії українського походження, для підтримки їхнього бойового духу та вірності імперії Габсбургів. Таким, наприклад, був «Православний буковинський календар», що видавався Українським народним домом. Фактично всі вміщені в його книжках-щорічниках публікації буквально просякнуті вірнопідданськими закличками на адресу австро-угорської монархії, сповнені безмежним вихваланням успіхів австрійської армії (яких, як відомо, майже не було) та звитяги й «лицарських подвигів» українських січових і гуцульських стрільців, описом підступних дій Росії та жорстокості й глупства «москалів».

Проілюструємо це пропагандистське забарвлення публікацій «Календаря» на прикладі статті «Взаємини між Україною та Туреччиною в давнині». Автор даної

публікації не вказаний, проте, як і автори більшості інших публікацій, що видається не випадковим. Так ось, дана стаття мала пояснити читачам таку «делікатну» річ, а саме: чому турки стали союзниками українців – підданих Австро-Угорщини? З огляду на те, як настраждався український народ за свою історію від турецьких нападів і як нелегко буде його переконати, що відтепер Туреччина має розглядатися як союзник після її вступу у війну на боці Троїстого союзу, подається така аргументація: «З початку виступають українці як вороги турків, тому що вони посилали татар на Україну задля грабежів. Не диво, що наш нарід відносився вороже до турків, до того ще інновіртців-бісурманів. Ся ненависть до турків закорінилася так глибоко в народі, що не хотів нічого й чути про союз з ними. Відтак відносини змінюються. Українці побачили, що Турки не є їм такі небезпечні як Москалі, і надіють ся, що при турецькій помочи вдасть ся їм вибороти самостійність для України» [9, с.103]. Отже, українським читачам пропонувалося сприймати дану обставину за відомим висловом – «ворог мого ворога – мій друг».

Разом із тим, слід сказати, що на сторінках буковинської преси воєнного часу можна зустріти окремі повідомлення та судження, які вочевидь випадали із загального контексту пропагандистських канонів, якими розглянули вище. Як зазначалося, в багатьох матеріалах проводилася думка про те, як добре живеться українцям у межах Австро-Угорщини, але в першому номері «Буковини» за 1918 р. у статті «Румунія на стороні ворогів» говориться, зокрема, таке: «Австрійське правительство довго не хотіло нічого чути про те, що крім ромунів жіє на Буковині ще й український нарід, який чисельно переважає ромунів. Причиною такого

відношення уряду до українців було те, що українці на Буковині були майже виключно народом мужицьким і крім священників майже не було інтелігенції, бо дідичі, які на Буковині говорили по українськи, признавалися до волоської народності» [20, с.4].

У «Народному голосі» вміщено дуже багато матеріалів про суцільні пограбунки, насильства, визиск місцевого населення з боку російських військ. Але у 21-му числі цього ж часопису від 4-го вересня 1915 р., зокрема повідомляється, що населення села Шубранець, попри те, що «москалі добре платили, на ніякий спосіб не хотіло робити» [21, с.2], тобто працювати – копати окопи для військових потреб російської армії не під примусом, а за гроші. У статті «Мазепинці» того ж «Народного голосу» від 3 липня 1915 року зустрічаємо більш диференційовану оцінку поведінки російських військ під їх перебування на теренах Буковини: «Як москалі перший раз прийшли на Буковину, то ще сяк-так обходилися з нашим народом, бо думали, що народ повірить їх брехні – ми вас освободжаємо – і піде з ними. Але нарід не пішов. Як прийшли другий раз, то почали вже жорстоко обходитися, але нарід також плюнув їм у очі і хоч терпів багато від них, не дивиться навіть у той бік, де москалі були. Третій раз прийшли москалі вже люті, як дикі звіри і заявили: «Ви всі мазепинці і ми мусимо вас всіх знищити» [15, с.1].

Серед повідомлень про численні перемоги союзних німецьких військ під орудою «славного вождя німецького генерала Гінденбурга» [9, с.20] трапилася й така замітка: «...німецькі війська, які знаходяться також на Буковині при всяких реквізиціях не обходились з нашим населенням дуже делікатно... Німецькі жовніри розбирають, як се було в Неполоківцях, незамешкані дома на паливо. З огляду на богацтво лісів на Букови-

ні, не можна оправдати сего поступку, бо військо має більше средств, щоби нарубати й приставити дров, як цивільне населення» [22, с.6].

Протиставляючи українське населення Буковини й Галичини «москалям», заперечуючи спільне походження українського та російського народів, всіляко підкреслюючи відмінності між ними та наголошуючи на цілковитій лояльності австрійській владі, вже цитований нами «Православний буковинський календар» побічно визнавав, що частина українського населення прихильно ставиться до Росії, й водночас журився, що таких москвофільських симпатиків є доволі багато в різних соціальних верствах: «Перед війною серед самого українського народу жив домашній і тому дуже небезпечний воріг – цареславні москвофіли, кацапи. Та не задовго прийшлося утікати з наших країв московським військам. А за ними потеклася сила-силенна наших кацапів – селян, міщан і інтелігентів до Росії» [9, с.121].

Звісно, наведені вище поодинокі приклади більш-менш виваженого характеру не міняли загальної антиросійської тональності та суто пропагандистського змісту матеріалів буковинської преси. При аналізі цих матеріалів впадає в око, що крізь більшість публікацій «червоною ниткою» проходить одна теза: «відвічним ворогом» українського народу була й є «Москва», бо «Москалі завзялися викоринити наш нарід» [9, с.132]. При цьому чомусь не згадувалося, що в складі австро-угорського війська українські січові стрільці воювали не просто з «москалями», а проти солдат російської армії, серед яких було чимало українців. В цьому полягала трагедія розділеного тоді українського народу.

Додамо також, що ідеологія українства (або українського націоналізму), яка вважала українців окремою

нацією, мала неабияке поширення на Буковині та Галичині ще до війни 1914-1918 рр. Так, у 1910 році газета «Громадянин» писала про «ідейні підвалини для новочасного українського націоналізму, котрий вже в наші дні приймає виразне гасло: «Україна для Українців» [23, с.1]. Це ж гасло в роки війни підхопив і «Народный голос»: «Україна для українців! Се наша заповідь» [16, с.4]. Таким чином, саме в умовах війни та пропагандистського угару ця ідеологія набула особливо націоналістичного та русофобського характеру.

Саме через таку пропаганду, яка, до речі, велася урядами всіх воюючих держав, і почався, за словами вже згаданого на початку статті Фр. Нітті, «розгул найшаленішого націоналізму, старого і нового, воскресла вся стара ворожнеча і ненависть...», з'явилися «мікроби ненависті, що отруїли все європейське життя, знизили культурний рівень молодого покоління та відвернули його енергію зі шляху творчих думок і прагнень» [24, сс.17, 139]. Можна зробити припущення, що витокі тієї русофобії, яка забуяла під час подій кінця 2013 – початку 2014 рр. у Києві (згадати хоча б гасла «Хто не скаче – той москаль!» або «Москалів – на ножі!») і яка – в латентному стані – зберігалася серед частини українського населення, особливо західних областей, впродовж другої половини ХХ ст., сягають своїми коріннями в ті, вже далекі від нас часи.

Таким чином, свідомість українського населення Буковини в роки Першої світової війни перебувала в лещатах жорсткої парадигми, тобто системи уявлень і настанов, яка формувалася під впливом проаналізованих вище пропагандистських канонів. Умовно кажучи, сприйняття місцевим населенням подій і реалій війни (а Буковина була театром запеклих воєнних дій практично впродовж майже чотирьох років), з точки зору австрій-

ської пропаганди, мало визначатися двома імперативами – лояльністю до імперії Габсбургів та ненавистю до одного з її ворогів, а саме – до Росії. Однак серйозний виклик такій пропаганді чинили суворі випробування воєнного лихоліття, неодноразова зміна окупаційної влади й відповідно репресії, в тому числі й з боку «своєї», австрійської адміністрації, яка вже в 1915 р. «жорстоко переслідувала українське населення на Буковині, закидаючи йому «співпрацю з ворогом» [25, с.297]. Жорстокість австрійських військово-польових судів, які виносили смертні вирoki через повішення часто без розгляду огрунтованості звинувачень, заслання до сумнозвісного концтабору в Талергофі, де загинуло багато буковинців, та інші каральні заходи з метою «пацифікації» краю справили гнітюче враження на його населення й, зрозуміло, значно знижували ефективність пропагандистських заходів і нав'язаних стереотипів. До речі, після війни, в 1920-х рр. представники української громадськості вимагали притягнути до суду «за заподіяні злочини супроти населення» генерала Едварда Фишера, відповідального за організацію репресій, але безуспішно [25, с.297]. Тому не дивно, що в 1918 р. ця дихотомія соціально-психологічної поведінки та свідомості – «між лояльністю та ненавистю» – почала доволі швидко руйнуватися, адже фактично зник об'єкт «ненависті», бо Росія вийшла з війни, уклавши мир у Брест-Литовську, а восени, з розпадом Австро-Угорщини втратила сенс і «лояльність». В умовах політичного хаосу, загального безладу та суспільного сум'яття на порядок денний для більшості буковинців встали питання елементарного виживання та повернення до більш-менш стабільного життя. Проте, незабаром вони опинилися в інших суспільно-політичних умовах: на зміну 144-річному австрійському пануванню на Буковині прийшла 22-річна румунська окупація.

Джерела і література

1. Ferguson N. The Pity of War. – New York, 1999. – 564 p.
2. Нитти Ф. Трагедия Европы. – М., 1923.
3. Народний голос. – 1914. – 7 серпня. – Число 24.
4. Народний голос. – 1914. – 14 серпня. – Число 25
5. Народний голос. – 1915. – 24 липня. – Число 15.
6. Народний голос. – 1915. – 9 жовтня. – Число 26.
7. Народний голос. – 1915. – 2 жовтня. – Число 25.
8. Народний голос. – 1915. – 16 жовтня. – Число 27.
9. Невідома війна. Перша світова війна на сторінках «Православного буковинського календаря» 1914 – 1918. – Чернівці, 2007. – 167 с.
10. Буковина – 1915. – 10 серпня. – № 32.
11. Народний голос. – 1914. – 30 серпня. – Число 26.
12. Народний голос. – 1914. – 7 жовтня. – Число 27.
13. Народний голос. – 1915. – 1 травня. – Число 3.
14. Народний голос. – 1915. – 15 травня. – Число 5.
15. Народний голос. – 1915. – 3 липня. – Число 12.
16. Народний голос. – 1915. – 8 травня. – Число 4.
17. Народний голос. – 1915. – 17 квітня. – Число 1.
18. Eksteins M. Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age. – Toronto, 1990. – 396 p.
19. Народний голос. – 1915. – 14 серпня. – Число 18.
20. Буковина. – 1918 – 14 січня. – № 1.
21. Народний голос. – 1915 – 4 вересня. – № 21.
22. Буковина. – 1917. – 15 грудня. – № 22 – 23.
23. Громадянин – 1910. – № 10.
24. Нитти Ф. Вырождение Европы. – Москва – Петроград, 1923.
25. Буковина: її минуле і сучасне / Під редакцією Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А Жуковського. Паріж – Філядельфія – Дітройт, 1956. – 963 с.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ У ДОЛІ БУКОВИНИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ

Перша половина ХХ ст. була досить драматичною для долі Буковини. Тільки її північна частина впродовж минулого століття, принаймні кілька разів, змінювала свою державну приналежність. Не випадково сучасний український історик В. Фісанов назвав її блукаючою геополітичною точкою [1]. Тоді чимало краян стали заручниками геополітичних рішень, які приймалися в умовах світових війн та післявоєнного врегулювання. Кожна сторона аргументувала зміну кордонів етнонаціональними міркуваннями. Та чи так це було насправді?

У другому десятилітті ХХ століття на суттєву частину території Буковини претендували як Російська імперія, так і Румунське королівство. Тому етнічне, а згодом і територіальне розмежування неможливо було провести без згоди Петрограда та Бухареста. Ще 18 вересня (1 жовтня) 1914 р. була підписана російсько-румунська конвенція, згідно з якою Росія гарантувала Румунії територіальну цілісність і визнавала її право «приєднати населені румунами області Австро-Угорської монархії... у момент, який вона вважатиме зручним». Румунія ж зобов'язувалася дотримуватися доброзичливого щодо Антант нейтралітету [2].

До Буковини при делімітації територій передбачалося застосування «етнічного принципу» – факт, який

сучасним румунським істориком Д. Преда розцінюється як «перша поступка Росії, якій ніколи не належала ця провінція, анексована у 1775 р. Габсбурзькою імперією» [3]. Наприкінці листопада 1914 р., під час бесіди з французьким послом М. Палеологом, російський цар Микола II, говорячи про успіхи російських військ, підкреслив, що це дозволить Росії «дійти до своїх природних кордонів [Карпат – н. а.] за рахунок австрійських та угорських земель, приєднавши Галичину, північну частину Буковини та Червону Русь» [4]. У таємному меморандумі, надісланому у листопаді 1914 р. Міністерству закордонних справ Росії, російський консул у Чернівцях Доліво-Добровольський виклав досить детально політичну ситуацію Герцогства Буковинського, звернувши особливу увагу на етнічні проблеми німців, русинів, поляків, євреїв та румунів, вважаючи русинів та румунів «двома еквівалентно-автохтонними народами». Говорячи про можливий територіальний поділ між Росією та Румунією, Доліво-Добровольський підкреслював, що «кордон пройде через повіти з російсько-румунським населенням». Такі обставини дозволяли, на його думку, узгоджувати лінію кордону з врахуванням воєнних, технічних і, можливо, економічних інтересів [5]. Як відзначав в одному з конфіденційних листів у середині грудня 1914 р. міністр закордонних справ Росії С. Сазонов, «кордоном могла б вважатися лінія річки Сучави з відхиленням на південь, починаючи від її витoku далі на захід...» [6].

У свою чергу, румунська сторона вважала, що кордон має пройти по лінії р. Прут. С. Сазонов з цим не погодився стверджуючи: «Про прийняття нами лінії Прута не може бути й мови». На його думку, розмежування на Буковині може здійснюватися лише

за умови дотримання етнографічного принципу. При цьому сторони могли б обмінятися невеликими ділянками, щоб домогтися «кращого обрису кордону». І все ж таки, у Петрограді готові були до значних поступок Бухаресту в буковинському питанні. У разі незгоди Румунії на запропоновані умови планували передати всю територію «між річками Сучава та Великий Сірет» з північним кордоном від пункту Слободзія на залізничній станції Глибока і далі до Селятина, вважаючи цю поступку останньою. За росіянами зберігалось «суто руське населення північної частини Буковини з найближчими околицями Чернівців» [7].

Тривалі переговори між країнами Антанти та Румунією закінчились підписанням договору від 4 (17) серпня 1916 р. Зокрема, відповідно до статті IV, територіальні межі були наступні: «Від Пруту, з пункту кордону існуючого між Румунією та Росією, який знаходиться поблизу населеного пункту Новоселиця, демаркаційна лінія піднімалася вздовж річки до кордонів Галичини, де Черемош впадає в Прут. Далі вона йшла за «кордонами» між Галичиною та Буковиною і між Галичиною та Угорщиною...» [8]. Це було своєрідною платою союзників за вступ Румунії у війну на їхньому боці.

14 (27) серпня 1916 р. Румунія розпочала загальну мобілізацію й оголосила війну Австро-Угорщині [9]. Проте, внаслідок цього Румунія вступила у війну в не зовсім сприятливий для неї час, лише за 120 днів війни румунська армія втратила дві третини національної території та 400 тис. чоловік. В грудні уряд та рештки армії евакуювалися в Молдову під «захисну парасольку» російської мільйонної армії [10]. У жовтні-листопаді 1916 р. армії російського Південно-Західного фронту продовжували невпинні атаки. Росій-

ська ставка та генерал-ад'ютант Брусилов сподівались відвернути ними й катастрофу румунської армії, але на початку грудня 1916 р. вона була вимушена здати противникам Валахію, Добруджу і Бухарест. На початку 1917 р. фронт, який було названо Румунським і який розтягнувся більш ніж на 400 верст по території Бессарабії, стабілізувався і до літа 1917 р. утримувався, в основному, російськими військами, чисельність яких перевищувала мільйон. Але російська Лютнева революція заклала початок розвалу армії, який вже влітку набув яскравих характерних рис. Солдати відмовлялися воювати, мітингували, створювали комітети, були випадки, коли вони відмовлялися виходити на позиції. Літній «наступ Керенського» провалився [11]. І хоча румунська армія діяла на південному напрямі досить успішно, одержавши перемогу біля Мерешешть, невдовзі, 26 листопада (9 грудня) 1917 р., у Фокшанах вона була вимушена підписати перемир'я з країнами Троїстого союзу [12], а 20 лютого (5 березня) 1918 р. в передмісті Бухареста Буфтя – прелімінарного мирного договору між Румунією з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною – з іншого [13]. 24 квітня (7 травня) 1918 р. у Бухаресті був підписаний ще важчий для Румунії договір [14]. 28 червня парламент ратифікував договір, хоча для цього довелося розпустити його попередній склад [15]. Договір потрібно було підписати лише королю, проте Фердинанд всіляко уникав здійснення цього кроку [16].

Водночас через економічну, соціальну та політичну кризу, що охопила країни Четверного союзу, влітку 1918 р. Антанта домоглася суттєвих перемог над Центральними країнами на Західному фронті. Одна за одною капітулювали Болгарія, яка уклала 16/29 ве-

ресня 1918 р. перемир'я у Салоніках, та Туреччина, що підписала подібний документ 17/30 жовтня у Мудросі на о. Лесбос [17]. 15 (28) вересня 1918 р. генерал Ф.д'Еспері розпочав наступ у напрямку Дунаю і, як результат, 17 (30) жовтня Сербія була звільнена [18]. 21 жовтня (3 листопада) 1918 р. було підписано перемир'я між Союзними та Асоційованими державами з одного боку та Австро-Угорщиною – з іншого [19].

Союзні сили, націлені на звільнення у подальшому румунських територій, розпочали підготовку до повторного вступу Румунії у війну на боці Антанти. Внаслідок цього, румунський уряд надіслав командувачу німецьких та австро-угорських військ у Румунії фельдмаршалу Маккензену ультимативну вимогу евакуювати впродовж 15 днів окупаційні війська, і, оскільки це не було повністю виконано, 27 жовтня (9 листопада) 1918 р. додатково були надіслані 24-годинний ультиматум з вимогою очистити територію Румунії від німецьких військ і заява про денонсацію Бухарестського миру [20]. Того ж дня король Румунії Фердинанд I надіслав президенту Франції Р. Пуанкаре та прем'єр-міністру Ж. Клемансо заяву про приєднання до «спільної справи» і бажання поновити боротьбу «для реалізації національних ідеалів». Так, за день до підписання 29 жовтня (11 листопада) 1918 р. перемир'я між Німеччиною та Союзними і Асоційованими державами і фактичного закінчення війни Румунія, повернувшись до табору Антанти, опинилася серед країн-переможниць [21]. Згодом румунські політики підкреслювали, що Румунія поновила воєнні дії на боці Союзних держав ще до підписання ними перемир'я з країнами Четверного союзу, взявши «активну участь у визволенні своєї національної терито-

рії». При цьому підкреслювалося, що ніколи положення, передбачені Бухарестським мирним договором, не набрали чинності, оскільки він не був промульгований королем [22].

Слід також згадати про внутрішньополітичні процеси, які відбувалися на Буковині восени 1918 р., і які могли вплинути на подальшу долю краю. Отже, внаслідок загальної кризи Австро-Угорської імперії, яка була спричинена її поразкою у Першій світовій війні, загострилися внутрішні протиріччя і, в першу чергу, етнічні, активізувалися процеси національного самовизначення народів, котрі населяли цю «клаптикову» монархію. Такі процеси були характерні й для Буковини.

Голова румунського клубу Віденського парламенту К. Ісопеску-Грекул заявляв, що у складі Австрії необхідно створити румунську автономію, до складу якої мали увійти Трансільванія, Банат та південь Буковини по лінії р. Прут із включенням до румунської частини м. Чернівці. Інша група румунських діячів на чолі з Я. Флондором 27 жовтня 1918 р. організували у Чернівцях збори румунів Буковини [23]. Збори прийняли рішення про «об'єднання цілої Буковини з іншими румунськими краями у самостійну національну державу, яка переслідуватиме цю мету у повній солідарності з румунами Трансільванії та Угорщини» [24].

У цій складній і суперечливій ситуації Український крайовий комітет організував проведення 3 листопада Буковинського віча. У прийнятому на віче рішенні зазначалось: «Місто Чернівці, відтак політичні повіти Заставна, Кіцмань, Вашківці та Вижниця цілі, а Чернівецький та Сіретський повіти за виїмкою громад, вказаних із двох останніх переписів як переважно ромунські; вкінці ті громади Сторожинецького, Ра-

довецького і Кімполунгського повітів, у котрих оба останні переписи виказують українську більшість, – творять окрему від румунської частини краю українську територіальну область». Віче визнало за найвищу владу «Українську національну раду, утворену на з'їзді мужів довір'я у Львові». До рішення був включений пункт, якого не було у його проекті: «Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України». Визнаючи необхідність легалізації української державності, віче виступило з ініціативою вироблення конституції Західноукраїнської держави на демократичних засадах, а саме: рівні права для усіх громадян незалежно від статі та національності [25].

6 листопада Український крайовий комітет, очолюваний О. Поповичем, у порозумінні із частиною румунських політиків на чолі з А. Ончулом перебрав владу у австрійців: українці – у північній, румуни – у південній частині Буковини, у м. Чернівці встановлювався українсько-румунський кондомініум, у змішаних населених пунктах владу повинні були встановлювати за згодою громад [26]. Такий стан речей повинен був зберігатися до майбутньої мирної конференції [27].

Проте 11 листопада 1918 р. румунські війська зайняли м. Чернівці. Згідно із заявою румунського представництва у Парижі, опублікованої у газеті «L'étoile rouje» 29 листопада 1918 р., рішення про марш румунських військ на північ Буковини прийняло Командування союзних військ в особі французького генерала Бертело [28]. Опублікування ж цієї заяви у Парижі є підтвердженням висловлення Я. Флондора на засіданні Румунської національної ради від 12 листопада 1918 р. про те, що рішення румунського уряду щодо зайняття всієї Буковини було узгоджено з Антантою і відповідало також її інтересам [29].

Під егідою Румунської національної ради 28 листопада 1918 р. відбувся Генеральний конгрес Буковини. У своєму виступі під час засідання з підготовки конгресу від 12 (25) листопада Я. Флондор зазначав, що уряд Румунії підтримує ідею проведення Конгресу, виходячи з того, що «було б добре для румунських представників на мирній конференції показати світові, що не тільки ми, румуни, а й інші нації Буковини виявили бажання бути включеними до складу Румунії» [30]. Відповідно до порядку денного, під назвою «Встановлення політичного відношення Буковини щодо Румунського королівства» було прийняте рішення про «беззастережне та довічне об'єднання Буковини у її старих кордонах до Черемошу, Колачина та Дністра з Румунським Королівством», підтримане польською та німецькою громадами краю [31].

Після війни, на Паризькій мирній конференції, румунська делегація намагалася довести право Румунії на приєднання всієї Буковини, підготувавши меморандум з посиланнями на серпневу 1916 р. угоду між країнами Антанти та Румунією, на історичні аргументи та рішення Генерального конгресу Буковини від 28 листопада 1918 р. щодо приєднання краю до Румунії. Окрім історичних аргументів були представлені також аргументи економічного характеру, згідно з якими румунська делегація вважала, що поділ Буковини негативно впливатиме на економічні інтереси населення, орієнтованого на Румунію. Вони вважали, що головна залізниця Чернівці – Заліщики, яка зв'язує систему буковинських залізниць з мережею Галичини, повинна перейти під володіння Румунії, а також, з огляду на гідрологічний режим, румунська делегація вважала, що Черемош повинен бути під тим же адмініструванням, що і Прут, щоб здійсню-

вати спільне регулювання цих питань. Нагадувалось також про деякі села на березі Черемошу зі змішаним румунсько-українським населенням, які своїм переходом до Галичини «могли слов'янізуватись». Слід також відзначити, що в меморандумі зазначалося, що румунська сторона готова до поступок в районі Стронця-Путили [32].

Комісія неодноразово обговорювала проблеми можливих кордонів Буковини, аналізуючи також зауваження румунської делегації. Досить цікавим, на наш погляд, є те, що комісія Конференції з питань делімітації румунських кордонів вирішила, що у доповнення до етнічного принципу буде керуватися ще двома – економічним (головне, щоб, по можливості, не розрізати кордонами залізниця) та стратегічними (щоб «боронитися» від комунізму та реваншизму) [33].

Зауважимо, що наполягаючи на отриманні території всієї Буковини, а не лише до Пруту, як було зазначено в угоді між країнами Антанти та Румунією від 4 (17) серпня 1916 р., серед документів, які були представлені Паризькій мирній конференції делегацією Румунії, був і аналіз проблем щодо північнобуковинської території. Зокрема, серед шести причин про неможливість відмовитись від території між Прутом та Дністром румунська сторона вказувала наступне: «Єдина залізниця, яка зв'язує Буковину та північ Бессарабії з північчю Молдови, проходить з Чернівців у Новоселицю теж через цю територію. Якщо втратити цю залізницю, економічні взаємини між вищевказаними регіонами можуть бути зовсім розірваними, оскільки найближча залізниця, яка б могла здійснювати такий зв'язок, проходить через Ясси, Белць, Окницю, здійснюючи об'їзд в 250 – 300 км» [34].

Врешті-решт, виходячи із геополітичних міркувань

та остерігаючись розповсюдження більшовизму, лідери Антанти на Паризькій мирній конференції прийняли рішення задовольнити територіальні вимоги Румунії. 10 вересня 1919 р. Сен-Жерменським мирним договором Австрія відмовлялася від Буковини на користь Румунії [35].

Лінія кордону Буковини, яку Верховна Рада цілком визнала за Румунією, визначалася таким чином, щоб зберегти для Буковини «цілісність її історичної території, окрім невеликого вирівнювання, необхідного для того, щоб не переривати залізничний зв'язок між галицькими містами Городенка та Заліщики». Завдяки цьому 5 населених пунктів опинилися на кілька років у складі Польщі [36].

Слід зазначити при цьому, що, коли префект Заставни викликав до себе представників населених пунктів, які мали відходити до Польщі, і запропонував підписати декларацію протесту, погодилися тільки представники с. Звинячин. Інші відмовилися, пояснюючі це тим, що вони не хочуть мати неприємності з владою країни до якої вони відходять, але у префекта залишилось враження, що представники цих сіл «не хочуть підписати вищезгадану заяву, оскільки вони втратили надію щодо створення нової держави (Україна) і цим протестом вони не хочуть створити труднощі українським представникам на мирній конференції» [37].

Більшовицький режим не мав в цей період особливих інтересів щодо Буковини. Винятком стали дії більшовицьких дипломатів та військових навесні 1919 р. Вони були продиктовані, на наш погляд, воєнно-стратегічними міркуваннями і мали на меті об'єднання через Буковину та Галичину українських та угорських комуністичних сил. Про це свідчать опу-

бліковані в останні десятиліття телеграми, які висвітлюють взаємини Радянської Угорщини у період свого недовгого існування із Радянською Україною та Радянською Росією [38].

Зокрема, у телеграмі від 26 березня 1919 р., надісланій головкомом Робітничо-селянської Червоної армії І. Вацетісом та членом Реввоєнради С. Араловим командувачу Українського фронту В. Антонову-Овсеєнко акцентувалася увага на головному завданні – боротьбі з С. Петлюрою, який наближався до Києва. При цьому уточнювалося, що «пересування у західному напрямку необхідно довести до кордонів Південно-Східної Галичини та Буковини», бо це необхідно для встановлення «безпосереднього тісного зв'язку із радянськими військами Угорщини» [39]. 11 квітня 1919 р. голова Раднаркому та нарком закордонних справ УРСР Х. Раковський переконливо просив голову Реввоєнради республіки А. Троцького «повторити у категоричній формі про перехід з Російського Фронту до нас вихідців з Румунії, Добруджи, Бессарабії та Буковини» «для здійснення стратегічного плану з'єднання з Угорщиною» [40]. Як наслідок, 13 квітня А. Троцький наказує командувачам 1-ї, 2-ї, 3-ї, 4-ї та 5-ї армій «зняти з роботи всіх вихідців з Румунії, Добруджи, Бессарабії та Буковини та направити їх у Москву» в його розпорядження [41].

17 квітня Б. Кун звернувся до В. Леніна з проханням, щоб російська Червона армія «здійснила рух по можливості великими силами у загальному напрямку на Чернівці». При цьому додавалось, що якщо неможливий наступ на всьому Румунському фронті, то угорська сторона просить «підтримати головний удар у напрямку Чернівців активними демонстративними діями» на інших ділянках фронту, додаючи, що це є

умовою існування Угорської Радянської Республіки [42]. Наступного дня Б. Кун, у телеграмі, надісланій наркомун закордонних справ РРФСР Г.Чичеріну для подальшої її передачі В.І. Леніну, інформував про початок наступу румунських військ, що змусило угорську армію відступити. Він наголошував на необхідності того, «щоб російська Червона армія приступила до операцій як проти Галичини, так і проти Чернівців», що було би «надзвичайно важливим як із стратегічної, так і з моральної точки зору» [43].

Більшовицьке керівництво також було переконане у необхідності того «щоб через Бессарабію, Буковину протягнути руку допомоги Угорській Радянській Республіці» та з'єднати фронти радянських республік. Досить чітко проглядається роль Буковини і Галичини у стратегічних планах більшовицького керівництва у шифрованій телеграмі від 21 квітня, надісланій В. Леніним І. Вацетісу та С. Аралову. В ній, зокрема, зазначалось: «Просування у частині Галичини та Буковини необхідне для зв'язку із Радянською Угорщиною. Це завдання треба вирішити скоріше та міцніше, а за межами цього завдання ніяке зайняття Галичини та Буковини не потрібне». Аргументувалося це тим, що українська армія «безумовно, і ні в якому випадку не повинна відволікатися від своїх двох головних завдань», серед яких – допомога Донбасу та встановлення залізничного зв'язку із Радянською Угорщиною [44]. Те ж саме було оформлено постановою Політбюро ЦК РКП(б) від 23 квітня 1919 р., яким доручалось Центральному Комітету КП(б)У та командуванню Українським фронтом зайняти Донецький басейн та встановити безперервний зв'язок із Угорщиною [45]. Того ж дня вже І. Вацетіс та С. Аралов, звертаючись до командувача Укрфронту В. Антоно-

ва-Овсеєнко, наголошували: «За сучасним станом визнається необхідним увійти безпосередньо у зв'язок з Угорською Радянською Республікою, для чого арміям Укрфронту, користуючись успіхом у Гусятинському та Кам'янець-Подільському районах, необхідно організувати просування крізь територію Галичини, Буковини та Угорщини у загальному напрямку Коломия, Сігет, Будапешт. Кінцева мета нашого просування у бік Угорщини полягає у встановленні міцного зв'язку залізницями із Радянською Угорщиною, не ставлячи собі за мету оволодіння територіями» [46].

Слід відзначити, що події на фронтах громадянської війни і, перш за все, наступ військ генерала Денікіна, вплинули негативно на впевненість В. Леніна у необхідності підтримати плани Х. Раковського. Між допомогою Угорській Радянській Республіці, з одного боку, та рятуванням більшовицької Росії, якій загрожував Денікін, з другого, він був вимушений обирати мобілізацію всіх сил республіки на боротьбу з останнім. Разом з тим, Х. Раковський не припинив дії проти Румунії, користуючись підтримкою деяких військових. Так, командувач 3-ї армії Чудаков 24 квітня збирався «визволити Бессарабію та енергійно підготуватися до наступу на Румунію, маючи як завдання річку Сірет»; метою ж було «встановлення в Румунії влади пролетаріату у взаємодії з інсургентами північного заходу Добруджи», які симпатизували їм» [47].

Незважаючи на це, 29 квітня Б. Кун, у телеграмі В. Леніну, скаржився на Г. Чичеріна та Х. Раковського: «Ми благали про воєнний захід проти Бессарабії та Буковини, щоб паралізувати концентричний наступ Антанти. Замість цього ми отримали від Чичеріна депеші про падіння Станіславського Уряду, і Раковський затримував наступ проти Бессарабії та Бу-

ковини, так що румуни змогли спрямувати проти нас усі війська. Ми дотримувались угоди з галичанами, яка не була б завадою для переходу до соціалізму» [48].

1 травня 1919 р. уряди РРФСР та УРСР надіслали ноту Міністерству закордонних справ Румунії з вимогою негайної евакуації румунських військ з території Бессарабії, а 2 травня уряд УРСР надіслав ноту з вимогою «заявити протягом 48 годин про свою згоду негайно евакуювати свої війська з Буковини». В ній зокрема наголошувалося: «Робітничий клас України не може допустити, щоб між Радянською Угорщиною та Радянською Україною Буковина лишилася поневоленою» [49].

Слід зазначити, що ця дипломатична акція була запланована радянським керівництвом за кілька днів. Її мотивацію та кінцеву мету певною мірою розкриває розмова, яку вів Х.Раковський «прямим проводом» 28 квітня 1919 р. Зокрема він зазначав: «Як політичну демонстрацію, яка супроводжувала б наш наступ на Буковину та Бессарабію, можна надіслати ноту Румунії та її гарантам – союзникам. Центральним пунктом у цій ноті може стати російсько-румунський договір від 5 березня минулого року [5 березня 1918 р. в Яссах була підписана російсько-румунська угода, відповідно до якої Румунія зобов'язувалась у двомісячний термін вивести свої війська з Бессарабії [50] – н. а.]. Він залишає для нас зручне пряме підґрунтя для воєнних дій проти румунів, об'єктом котрих ми поставимо Бессарабію, а фактично – повалення румунської буржуазії та об'єднання по її трупах з Угорщиною. Ця політична акція підтримає настрої Угорщини». Далі голова українського Раднаркому підкреслював: «Операції проти румунів ми готуємо, використовуючи, явним чином, інтернаціональні та бес-

сарабські елементи так, щоб вони не йшли на шкоду виконанню директив Володимира Ілліча. Я особисто вважаю, що наші операції в Буковині та Бессарабії ми будемо проводити під місцевою фірмою, не афішуючи себе». У цій же розмові йшлося про те, що в Одесі вже готується уряд для Бессарабії «з бессарабських товаришів» [51].

2 травня нарком з воєнних питань РРФСР М.І. Подвойський інформував В.І. Леніна та Л.Д. Троцького про те, що «на Україні відбувається формування Червоної армії (...) інтернаціоналістів для походу на Угорщину» і просив допомогти з укомплектуванням зброєю та обмундируванням [52]. За кілька тижнів до цього, 12 квітня 1919 р., в Трансільванії, недалеко від Пулешть (біля Сату Маре) через нестачу палива був вимушений приземлитися радянський літак з двома пасажирами на борту, який летів з Києва до Будапешта із повідомленням для Б. Куна. Серед звісток, з якими направлялися ці дві особи, було й повідомлення, що 4000 озброєних осіб направлялися на допомогу III Інтернаціоналу, і що в Україні голова Раднаркому УРСР та нарком закордонних справ Х. Раковський мобілізує і формує велику румунську армію, якою мав атакувати місто Ясси. Згодом все це не отримало підтвердження і не мало подальших практичних наслідків для цієї частини Румунії [53].

Навіть через збільшення живої сили противника на 20 тис. штиків і шабель та повстання у Донській області ситуація на Південному фронті значно погіршилась, командування РСЧА вимагало від Укрфронту забезпечити «виділення достатніх сил для дій у напрямку Буковина – Будапешт» [54].

13 травня 1919 р. у ноті Міністерству закордонних справ Франції Х. Раковський виправдовував

вступ Червоної армії в Румунію насиллям і погромами, які чинили румунські війська у Бессарабії [55]. А вже 19 травня він знов підтверджує Б. Куну рішучість уряду УРСР щодо надання допомоги Угорщині: «Рада Народних Комісарів України заявляє, що буде неухильно дотримуватись політики єдиного революційного фронту з червоною Угорщиною, яку проголосили своїми ультиматумами Румунії і нашим наступом» [56].

Плани Х. Раковського провалилися. У відповіді румунського уряду від 19 травня 1919 р. на ноти від 1 та 2 травня висловлювалося сподівання у подальшому розвитку нормальних взаємин між обома країнами. 11 липня міжсоюзницька військова рада прийняло рішення про військове зайняття Радянської Угорщини силами Антанти. 20-26 липня угорський уряд, невдоволений втратою Трансільванії, наказав своїм військам атакувати румунську армію, перетнувши Тису на Схід, що викликало серйозний опір останньої. 27 липня 1919 р. румунські війська форсували Тису і, змусивши угорців відступити, 4 серпня зайняли Будапешт. Це призвело до падіння уряду Б. Куна. Водночас, в Україні більшовики зазнали низку поразок від армії генерала Денікіна [57].

Отже, інтереси більшовиків до Буковини навесні 1919 р. були продиктовані воєнно-стратегічними міркуваннями і мали на меті об'єднання через Буковину та Галичину українських та угорських комуністичних сил [58]. Після повалення радянської влади в Угорщині, у більшовиків інтерес до Буковини несподівано зник. Українська радянська дипломатія навіть не відповіла на румунську пропозицію розпочати переговори навколо спірних проблем, забувши про цю проблему на довгі роки. Ніколи до літа 1940 р.

ні СРСР (Росія), ні УРСР не висловлювали територіальних претензій до Румунії з приводу Буковини (на відміну від Бессарабії) ні дипломатичним шляхом, ні якимось іншим чином.

В ході міжнародних переговорів, які відбувалися в період світових війн та післявоєнного врегулювання у першій половині ХХ століття, щодо Буковини зацікавленими у цих землях сторонами аргументувалася необхідність врегулювання територіальних суперечок на основі дотримання етнічного принципу. Проте, можна констатувати, що при вирішенні цих складних територіальних проблем етнічний фактор не вважався головним, а відігравав лише роль своєрідного «щита» для захисту від громадської думки власних та інших народів. Першорядними вважалися геополітичний і геостратегічний фактори, особлива роль при цьому відводилась залізницям.

Джерела і література

1. Фисанов В. Проблема безопасности в условиях подвижных геополитических точек: случай с Буковиной // Пограничные районы на постсоветском пространстве: нетрадиционные аспекты безопасности. Материалы семинара (Черновцы, октябрь 1996 г.). – К.: Феникс, 1997. – С. 88.
2. Arhivele Statului (Naționale) ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale (далі – Arh.St.). – Fond Președenția Consiliului de Miniștri. – Dos. 126/1920-1935, – F. 126-130; Ботушанський В.М. Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 276-285.
3. Preda D. De la neutralitatea armată la războiul de întregire.

- Aspecte diplomatice și militare ale intrării României în primul război mondial // Acta III. Al III-lea Colocvium Internațional de Istorie Militară (București-Sibiu, 3-6.IX.1996). – București, 1997. – P. 27-32.
4. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. – М.: Международные отношения, 1991. – 239 с.; Фисанов В. Австро-Угорщина як геополітичний експеримент // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей Кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича. – Вип. 6. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 28-37.
 5. Насман S., Fisanov V. Bucovina la intersecția intereselor naționale și geopolitice la sfârșitul primului război mondial // Acta Musei Porolissensis. XXII. – 1998. – P. 599-618.
 6. Цит за: Фисанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. – Вип. I. 1993. – С.146-147.
 7. Фисанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду першої світової війни // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. – Вип. I. 1993. – С.146-147.
 8. Preda D. Româna și Antanta. Avaturile unei mici puteri într-un război de coaliție 1916-1917. – Iași: Institutul European, 1998. – 224 p.
 9. 1918 la români. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român: Documente externe. – București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1983. – Vol. 2. 1916-1918. – P. 812 – 813.
 10. Andreescu Ș., Berindei D., Brezeanu S. ș. a. O istorie a românilor: Studii critice. – Cluj-Napoca: Fundația culturală Română, Centrul de Studii Transilvănene, 1998. – P. 220-221.
 11. Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы. – М.: Индрик, 1996. – 381 с.
 12. Arhivele Statului (Naționale) ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale (далі – Arh.St.). – Fond Președenția Consiliului de Miniștri. – Dos. 1/1917, – Fil. 1-2.
 13. Українське слово. – 1918. – 8 марта; Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot – sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia – Acta Musei Devensis. XXV. 1992-1994. – P. 774.
 14. Українське слово. – 1918. – 2 липня.

15. Діло. – 1918. – 11 мая.
16. Див.: Гакман С. Проблема Буковини у російсько-румунських взаєминах під час Першої світової війни // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали міжнар. наук. конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22-24 вересня 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С. 74-82.
17. 17. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. – București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. – Vol. 3. – P. 29-31.
18. Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot – sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia – Acta Musei Devensis. XXV. 1992-1994. – P. 777.
19. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. – București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. – Vol. 3. – P. 32-41.
20. Stan C.I. Generalul Henri Mathias Berthelot – sprijinitor al cauzei naționale românești // Sargetia – Acta Musei Devensis. XXV. 1992-1994. – P. 779.
21. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. – București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. – Vol. 3. – P. 52-70.
22. Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. – București: Ed. Fundației culturale române, 1994. – P. 95.
23. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1-5; Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917-1918: Documente. Antolog. Calafeteanu I., Moisuc V. – Chișinău: Hyperion, 1995. – P. 259.
24. Monitorul Bucovinei. – 1918. – 2 ianuarie; Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917-1918: Documente. Antolog. Calafeteanu I., Moisuc V. – Chișinău: Hyperion, 1995. – P. 259-260.
25. Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917-1941. Документи й матеріали. – Чернівці: Облвидав, 1958. – С. 125-126; Народне віче Буковини 1918-1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. – Чернівці: Прут, 1994 р. – С. 116-117.

26. Діло. – 1918. – 18 падолиста; Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. – București: Ed. Fundației culturale române, 1994. – P. 143.
27. Див.: Насман S. Procesele de autodeterminare națională din Bucovina, în toamna anului 1918 // 1918. Sfârșit și început de epocă. – Satu-Mare – Zalău: Ed. «Lecon» Zalău, Ed. Muzeului sătmărean, 1998. – P. 191-206.
28. Цит. за: Economu R. Unirea Bucovinei. 1918. – București: Ed. Fundației culturale române, 1994. – P. 12.
29. ДАЧО. – Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 18.
30. ДАЧО. – Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 10; Monitorul Bucovinei. – 1918. – 2 ianuarie; Scurtu I. Integrarea provinciilor românești unite la 1918, în cadrul statului național român // 1918. Sfârșit și început de epocă... – P. 53.
31. Arhivele Statului (Naționale) ale României. Direcția Arhivei Istorice Centrale (далі – Arh.St.). – Fond Președenția Consiliului de Miniștri. – Dos. 17/1918. – Fil. 26-29; Monitorul Bucovinei. – 1918. – 5 ianuarie; Документы Объединения (1859-1918) // Cugetul. – 1992. – № 2. – С. 63; Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România. 1917-1918: Documente. Antolog. Calafeteanu I., Moisuc V. – Chișinău: Hyperion, 1995. – P. 333-335; Pintescu F. Atitudinea germanilor din Bucovina față de regimul românesc în anul 1919 // Codrul Cosminului. Serie nouă – Analele științifice ale Universității «Ștefan cel Mare» Suceava. – 1999. – Nr. 5. – P. 267.
32. Arh. St. Direcția Arhivei Istorice Centrale. – Fond Președenția Consiliului de Miniștri. – Dos. 17/1918. – Fil. 26-29; Документы Объединения (1859-1918) // Cugetul. – 1992. – № 2. – С. 63; Pintescu F. Atitudinea germanilor din Bucovina față de regimul românesc în anul 1919 // Codrul Cosminului. Serie nouă – Analele științifice ale Universității «Ștefan cel Mare» Suceava. – 1999. – Nr. 5. – P. 267.
33. Виноградов В.Н. К оценке дипломатии Ионела Брэтиану // Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории. – М.: Наука, 1994. – С. 95.
34. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. – București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. – Vol. 5. – P. 569.
35. Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și

- externe. – București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. – Vol. 4. – P. 310.
36. Центральний державний історичний архів у Львові. – Фонд 581. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 8-11; ДАЧО. – Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 1-2; Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoșterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe. – București: Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986. – Vol. 5. – P. 380.
 37. ДАЧО. – Фонд 6. Президіальне бюро міністра-делегата Буковини. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 9.
 38. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – 328 с.
 39. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 26.
 40. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 69-70.
 41. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 73.
 42. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 82.
 43. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 85.
 44. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 93.
 45. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 102.
 46. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 104.
 47. Cernavodeanu P. Basarabia. Drama unei provincii istorice românești în context politic internațional. 1806-1920. – București: Albatros, 1993. – P. 172.
 48. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 112.
 49. Relațiile româno-sovietice. Documente. – Vol. 1. 1917-1934. –

- București: Ed. Enciclopedică, 1999. – P. 39-42; Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і воз'єднання з Українською РСР. 1917-1941. Документи й матеріали. – Чернівці: Облвидав, 1958. – С. 172-175.
50. Документы внешней политики СССР. – М.: Госполитиздат, – Т. I. – 1957. – С. 90, 249.
 51. Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова Л.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке Европейской дипломатии: Документы и материалы. – М.: Индрик, 1996. – С. 267-268.
 52. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 112.
 53. Ciubotă V. Directoriul comunist la Satu Mare în martie-aprilie 1919 // Satu Mare: Studii și comunicări. Vol. XIV. – Satu-Mare: Ed. Muzeului Sătmărean, 1997. – P. 228.
 54. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 128.
 55. Cernavodeanu P. Basarabia. Drama unei provincii istorice românești în context politic internațional. 1806-1920. – București: Albatros, 1993. – P. 172.
 56. Советская Россия – Венгерская Советская Республика. 1919 год: Документы и материалы. – Москва: Международные отношения, 1990. – С. 147.
 57. Prodan C. Revenirea armatei române în țară, după confruntările militare româno-ungare din 1919 // 1918. Sfârșit și început de epocă. – Satu Mare – Zalău: Ed. «Lecon» Zalău, Ed. Muzeului sătmărean, 1998. – P. 472; Cernavodeanu P. Basarabia. Drama unei provincii istorice românești în context politic internațional. 1806-1920. – București: Albatros, 1993. – P. 173; Scurtu I. Ion I.C.Brătianu. Activitatea politică. – București: Museion, – 1992, – P. 58.
 58. Див: Гакман С. Бессарабія та Буковина між миром і війною (Питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах, 1917 – 1940 рр.): Монографія . – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 65-74.

Авторська довідка

Бобилєва Світлана Йосипівна – кандидат історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Гакман Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, заступник директора – начальник науково-дослідного відділу Чернівецького регіонального центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій.

Жванко Любов Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова.

Кадол Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та українознавства Криворізького національного університету.

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», заступник голови Головної редакційної колегії ВУЕ.

Любовець Олена Миколаївна – доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Матяш Ірина Борисівна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник інституту історії України Національної академії наук України, професор Дипломатичної академії України при МЗС України.

Питльована Лілія Юріївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри світової історії нового та новітнього часу Українського католицького університету.

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора, Інститут історії України НАН України.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України; професор Жешувського університету (Республіка Польща).

Фісанов Володимир Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

Наукове видання

Наукова редакція д.і.н. проф. С.С.Трояна.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ФОКУСІ ІСТОРІЇ

*(дипломатичні та політичні
колізії Великої війни)*

МОНОГРАФІЯ

Керівник видавничих проєктів – Ястребов А.О.
Друкується в авторській редакції

Дизайн обкладинки – Дейнега А.Г.
Комп'ютерна верстка – Дейнега А.Г.

Формат 60x84 1/16. Підписано до друку 27.08.2016 р.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Bookman Old Style
Умовн. друк. аркушів – 20,69. Обл.-вид. аркушів – 14,01.
Наклад 300 пр.

ТОВ «Кондор-Видавництво»
Свідоцтво Серія А01 №376847 від 28.07.2010 р.
03067, м. Київ, вул.Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, 408-76-25